

Innhold

Redaksjonelt	3
Dag Hundstad: Lokale historier. Lokalhistorie, muntlig historie og historiefag i et historiografisk perspektiv	5
Guro Flinterud: Meningsløs naturalitet? Antropomorfisme og sjangerforståelse i norske avisannonseres reaksjoner på <i>Løvenes konge</i> (2019)	29
Mattias Ekman: Furstebild, samhällsspegel och självorganiserande av minnet. Om avsändare och mottagare i minnesmärkenas nordiska historia.	43
Jannie Uhre Ejstrud: Med døden i lommen. Det private dødsleje fotografi i smartphonens æra	67
Signe Mellemegaard: Topografernes natur. Natur og naturhistorie i dansk-norske topografier 1750–1820	85
Richard Johan Natvig: Den teosofiske losjen «Klippen»: Alternativ religiøsitet på Leirvik i Stord på 1920-talet	101
Presentasjoner av dr.avhandlinger	
Thea Aarbakke: Forfattermuseumsfunksjonene. Musealiserte relasjoner mellom liv og litteratur. En studie av Hamsunsenteret, Bjerkebæk – Sigrid Undsets hjem og Hauge-senteret.	119
Bergsveinn Þórsson: Assembling the Anthropocene: How do museums engage with the global environmental crisis through objects, exhibitions and museum work?	122
Bokmeldinger	
Torild Gjesvik 2018. <i>Fotograf Knud Knudsen. Veien, reisen, landskapet.</i> Anmeldt av Eva Reme.	127
Brita Brenna, Hans Dam Christensen & Olav Hamran 2019. <i>Museums as cultures of copies: The crafting of artefacts and authenticity.</i> Anmeldt av Magnus Rodell.	129

Line Esborg 2019. <i>Optegnelser. Isak Sabas folkeminnesamling / Cállosat. Isak Saba álbmotmuitocoakkáldat.</i> Anmeldt av Thomas DuBois, University of Wisconsin-Madison	131
Mads Langnes 2018. <i>Utskifningsrett og gardsskipnad - innmarksutskiftingar, tun og teigblanding i tre ulike landslutar.</i> Anmeldt av Maren Kværness Halberg.	134
Hanne Marie Johansen 2019. <i>Skeive linjer i norsk historie – frå norrøn tid til i dag.</i> Anmeldt av Hans Wiggo Kristiansen	136
Ane Ohrvik 2018. <i>Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway. Conceptualizing Knowledge.</i> Anmeldt av Åmund Norum Resløyken, UiO	138
Medarbeidere i dette nummeret	142
Til forfattere	143

Redaksjonelt

Med dette nummeret av *Tidsskrift for kulturforskning* trer en ny redaksjon frem, bestående av fem dedikerte kulturhistorikere med base i Oslo. Vi benytter anledningen til å takke Bergens-redaksjonen ved Kyrre Kverndokk for mange års innsats.

Den nye redaksjonen består av redaksjonsmedlemmene Audun Kjus, kulturhistoriker og førstekonservator ved NEG, Stiftelsen Norsk Folkemuseum; Ane Ohrvik, førsteamanuensis i kulturhistorie ved IKOS, UiO; Karen Lykke Syse, førsteamanuensis ved Senter for utvikling og miljø, UiO; redaksjonssekretær Hannah K. Lunde, stipendiat ved IKOS, UiO samt undertegnende som er førsteamanuensis i kulturhistorie ved UiO og ansvarlig redaktør for Tfk de neste fire årene.

For å videreføre ambisjonen om å være Norges ledende kulturvitenskapelige tidsskrift

har vi fått med oss et entusiastisk redaksjonsråd som favner både kulturvitenskap, kulturhistorie, etnologi og folkloristikk, kulturarvsstudier og museologi ved universiteter, museer og arkiv i Norge og Norden.

Dette første åpne nummeret dekker et spekter av temaer og innfallsvinkler som viser bredden i aktuell kulturforskning. Vi håper du vil betrakte det som en godteskål du kan velge mange favoritter fra!

I tillegg til hele seks artikler inneholder dette tidsskriftnummeret også presentasjoner av to nye doktoravhandlinger og seks bokanmeldelser.

God lesning!
Line Esborg

Lokale historier

Lokalhistorie, muntlig historie og historiefag i et historiografisk perspektiv

Dag Hundstad

Norsk lokalhistorisk institutt, Nasjonalbiblioteket

Epost: dag.hundstad@nb.no

Abstract

In the early 20th century, local history was established in Norway as a historical genre and a popular movement. Despite this formalization, local history is an ancient and universal phenomenon, essential for building cultural memories and territorial identities. While folkloristics did not define general local history as a part of their discipline, academic historians tried to shape local history in their image. Regardless of this, local history kept certain dimensions that are more associated with the term “memory” than “history”. Around 1980, Norwegian historians and cultural scientists engaged in interdisciplinary discussions about the term “oral history” and the new movement associated with it. From a Norwegian perspective, it could be argued that important aspects of “oral history” already was evident in the local history movement, and to a wider degree than in the academic history discipline. In recent years, the association *Memoar (Memoir)* has tried to revitalize the connections between the popular history movement and cultural science. It should however be stressed that, this kind of popular engagement does not only represent a kind of “citizen science”, but is motivated by identity building forces which means that it should be analysed on its own terms.

Keywords:

- oral history
- local history
- historiography
- citizen science

De siste årene har arbeidet med muntlig historie i Norge fått ny vind i seilene. Den frivillige organisasjonen Memoar har satt i gang grasrotprosjekter for å dokumentere muntlig historie ved hjelp av videointervjuer. Samtidig er minner.no blitt en digital infrastruktur for muntlig historie. Det virker som om man her har truffet noe i tiden, der interessen for den nære og personlige historien er koblet med oppdatert

teknologi og engasjement. Denne typen virksomhet har likevel lange røtter i Norge, noe vi ser reflektert i historikken til organisasjonene Norsk Folkeminnelag og Landslaget for lokalhistorie, som i 2020 begge kan feire sitt hundreårsjubileum.

Arbeidet med muntlig historie i Norge er tidligere belyst av historikerne Dagfinn Slettan og Ingar Kaldal (Slettan 1979, 1994:22–34; Kaldal 2016:23–38). Lokal-

1. Artikkelen er basert på et foredrag ved Memoarkonferansen i Bergen 02.03.2019.

historie er imidlertid nevnt nokså summarisk i disse fremstillingene. Det nære forholdet mellom lokalhistorien og de muntlige kildene nevnes, men utdypes ikke, noe som kan gjøre det fruktbart å la lokalhistorien være den røde tråden i en analyse av forholdet mellom lokalhistorie, muntlig historie og historiefag. Fra et folkloristisk perspektiv har Anne Eriksen påpekt at lokalhistoriske sjangre bærer med seg en muntlig tilnærming til fortiden (Eriksen 2002). Det er denne dobbeltheten som er utgangspunktet for artikkelen. Jeg vil både analysere lokalhistorie *som* minner og feltets forhold *til* minner. På den ene siden vil jeg undersøke hvordan lokalhistorien har forholdt seg til muntlige kilder og folkloristene og deres institusjoner, som har forvaltet disse kildene. Samtidig vil jeg belyse hvordan lokalhistorien er et felt som har elementer både fra en minnekultur, knyttet til erfaring og erindring, og fra det akademiske historiefaget med sine metoder.

Minne og historie

Eriksen (1999a) har vist hvordan begrepene *minne* og *historie* begge inngår i samfunnets sosiale minneproduksjon. Felles for minnene og historien er at de beretter om fortiden. Siden vi ikke har direkte tilgang til fortiden, trenger vi fortolkere, enten dette er sogemenn, historikere eller vår egen hukommelse. Mens minner forbindes med det subjektive og muntlighet, erfaring, opplevelse og sanseinntrykk, knyttes historie til det objektive og skrift, tanker, resonnement og kunnskap. Etter at historiefaget ble etablert som vitenskapelig disiplin i siste del av 1800-tallet, ble det formet som et bestemt håndverk og en ekspertvitenskap det sjelden ble stilt spørsmål til. Minnet framstod da

som en motsetning til historiefaget, og ble forbundet med privatsfæren.

Likevel minner Eriksen oss om at historieskrivningen ikke er et spill av fortiden, men en kulturbestemt måte å tenke på som er situert i egen samtid. For å være meningsbærende og ha en sosial funksjon er historieskrivningen bygget opp av *historier* som er beslektet med minneproduksjonen, samtidig som den gir stoff til minneproduksjonen i samfunnet. Slik kan den gi viktige bidrag til selvforståelsen til nasjoner, regioner, lokalsamfunn eller grupper. Historieskrivningen gir også mennesker konteksten til en del av sine personlige minner, de «setter seg selv inn i historien». På tross av de objektive ambisjonene forsyner altså historikerne samfunnet med byggesteiner for identitet.

I historikernes etos ligger det en trygg bevissthet om at det de driver med er den *egentlige* historien. Historien, slik den er representert gjennom den akademiske historieskrivningen, har nemlig stilt seg selv på toppen av et hierarki av fortidsfortolkere som gir offisielle eller autoriserte fremstillinger. Disse formidles videre gjennom blant annet kulturarvsinstitusjonene og skoleverket. Dette «historie-apparatet» er slik i stand til å sette normer som er gyldige for samfunnets historiebevissthet (Eriksen 1999a:13–23).² I en kulturvernkontekst kan vi relatere dette til det Laurajane Smith senere har kalt «autoriserte kulturarvsdiskurser» (Smith 2006:4).

Mellom minnene og historien ligger lokalhistorien. I likhet med den nasjonale historieproduksjonen, gir lokalhistorien grunnlaget for en kollektiv erindring som er med på å konstruere et identitetsfellesskap. Mens norgeshistorien legitimerer byggingen

2. Betegnelsen «the historical apparatus» er benyttet av Centre for Contemporary Cultural Studies, Popular Memory Group ved Universitetet i Birmingham (CCCS Popular Memory Group 1982).

av det nasjonale forestilte fellesskapet, handler lokalhistorien om å dele og fremheve minner med utgangspunkt i et erfart fellesskap på et lite sted. Som vi skal komme tilbake til, har historiefaget forsøkt å forme lokalhistorien i sitt bilde med vitenskapelige metoder. Utgangspunktet for lokalhistorien handler likevel om noe annet og mer allment.

Fremveksten av lokalhistorien

I et førmoderne samfunn spilte stedskunnskap en helt sentral rolle. Det var viktig å kjenne terrenget for å sikre en effektiv utnyttning av ressursene, og nyttig å kjenne grensene for ikke å havne i konflikt med naboen. Noen steder representerte farer, mens andre representerte muligheter. Mange sagn og fortellinger handlet om steder. Når disse ble fortalt, eller diskutert, ble det nøytrale stedet omgjort til et meningsbærende rom. Det nære forholdet mellom lokalitet og fortelling bærer vi fortsatt med oss. Bestemte steder fungerer som knutepunkter for fortellinger, gamle som nye, konkretiserer tid og tolker landskapet for oss (Eriksen 1999a:49–50, 1999b:84–85, 2002:196; Johansen 1988:15–23; Casey 2004:32, 41). I det eldre norske bygdesamfunnet var erindring en høyt skattet kompetanse, og sogemannen og -kvinnen hadde autoritet.

Lokalhistorikeren Salve Aagsæd (1874–1940) fra Laudal i Vest-Agder befant seg midt på den lite omtalte linjen som går fra sogemann til den første generasjonen av lokalhistorikere på 1900-tallet (Hundstad 2018). Salve inngikk i alle de typiske lokalhistoriske aktivitetene for sin tid, samlet inn folkeminner og gamle brev, var engasjert i etableringen av et bygdemuseum, drev slekts- og lokalhistorisk granskning og publiserte noen av resultatene sine. Samtidig var Salve *sogemann*. Han var oppvokst i et

hjem med folkeviser og sagntradisjon, og ble særlig husket som forteller og for sitt gode minne. Det var en feststund å høre Salve fortelle: «Alt han las og hørde kunne han minnest» (Holmegaard 1940; *Agder Tidend* 17.05. 1940).

Etter at Statsarkivet i Kristiansand ble åpnet i 1935, var Salve en ivrig gjest. Her ble han presentert for historievitenskapens måte å tolke fortida på, men selv da tok han ikke med seg blyant og papir: «Finn eg noko som kan brukast, var det merkjeleg om eg ikkje skal minnast det» (*Agder Tidend* 17.05. 1940). Salves kompetanse som fortidsformidler var ikke knyttet til teknikker vi forbinder med historiefaget, men til et erfarings- og erindringsunivers og hans verbale egenskaper. Fortellerkunsten til Salve og andre sogemann var ikke bare individuelle prestasjoner med høy estetisk verdi. Den inngikk i en sosial og kommunikativ kontekst, og var tilpasset tilhørerne. For at noe skulle fenge og bringes videre som tradisjon måtte stoffet være aktuelt og passere det som er kalt kollektivets preventive sensur. Fortellinger som slo an var med på å binde innbyggerne sammen og å gi dem et grunnlag for en felles identitet (Eriksen & Selberg 2006:149, 242).

Sogefolket hadde en slags geografisk opphavsrett på sine respektive lokalsamfunn, og denne kunne de bruke til å knytte sammen lokalbefolkning og lokalitet (Lindstrom 1990:78). På tross av den muntlige fortellerformen inngikk også skriftlighet i denne prosessen. Salve Aagsæd og mange andre fortellere kunne også tolke eldre dokumenter. Gårdsbrev var knyttet til muntlig tradisjon, men lokale fortellere kunne også gjengi relevant materiale fra andre ting de hadde lest, som topografisk litteratur og avisstoff. For fortellerne var dette ressurser de kunne dra veksler på og som beriket repertoaret, men for de skolerte

folkeminnerne som kom utenfra, representerte det en forstyrrelse (Eriksen & Selberg 2006:146, se f.eks.: Berge 1924:7; Skar 1997:328). Samspillet mellom skriftlighet og muntlighet når det gjelder lokal historiefortelling er til dels blitt tilslørt etter hvert som etableringen av henholdsvis historievitenskapen og folkloristikken på 1900-tallet posisjonerte seg ved hjelp av sine respektive kildetyper – skriftlige og muntlige kilder.

Salve Aagsæd kan karakteriseres som en *barfothistoriker*. Dette begrepet, introdusert av den amerikanske landskapshistorikeren John R. Stilgoe, dekker denne formen for «selvgrodde» historikere (Halttunen 2002: 20–24). Kunnskapen ble utvidet ved at man søkte ut for å studere de mange skriftlige kilder som etter hvert ble tilgjengelige i arkivene.

Generelt var barfothistorikere på Salve Aagsæds tid ivrige etter å søke kunnskap og utvikle seg, og de stod ofte i korrespondanse med ledende faglige autoriteter (Hundstad 2018:146). I møte med arkivene og faglige eksperter underkastet de seg også et moderne historievitenskapelig regime, med teknikker som kildekritikk, periodisering og historisering. Lokale sagn og fortellinger ble ikke lenger sett på som «historie» men som kilder, som kunne holdes opp mot andre typer kilder for å bestemme faktisiteten. Når lokalhistorikerne på denne måten lånte autoritet av vitenskapen, fremstod de mer som «lærde» som hadde kunnskap om tradisjonen, enn som «vise», som levde i tradisjonen. Fortsatt kunne de likevel bygge lokal autoritet ved å vise sin egen tilknytning til bygdas erfarings- og erindringsfelleskap. På denne måten var de fortsatt i tradisjonen (Eriksen 1999a:80; Eriksen & Selberg 2006:261). Slike egenskaper hadde imidlertid ingen relevans for det lærde samfunnet, som fokuserte på den objektive

undersøkelsen av fortiden. Denne formen for autoritetsbygging kom lenge til å prege lokalhistorien, som lå i spenningsfeltet mellom to ulike kunnskapskulturer.

Disiplinering og ekspropriering

På begynnelsen av 1900-tallet vokste den lokalhistoriske aktiviteten sterkt i Norge, og mange steder fikk sine første historielag. Samtidig økte den lokalhistoriske produksjonen. Man fikk etablert sjangre som nesten sees på som naturgitte i dag, nemlig den moderne bygdeboka og byhistorien. Fra første stund deltok faghistorikerne i denne produksjonen, og særlig byhistorien ble en akademisk paradegren. Når flere amatører kom på banen, så ikke det norske historikerlauget på dette bare med begeistring. I forkant av grunnlovsjubileet i 1914, ble dette særlig tydelig, da det viste seg å være stor interesse for å utarbeide publikasjoner som satte lokalsamfunnet inn i en nasjonal historisk sammenheng. Ut fra historikerens synspunkt var det positivt med lokale byggesteiner til det nasjonale rammeverket, men samtidig så de sitt fortolkningsmonopol som truet. Den norske historiske forening satte ned en egen komité for lokalhistorie, og oppfordret til at man ikke måtte forsere det grundige kildearbeidet som krevdes for å utarbeide det de så på som en god lokalhistorisk publikasjon. I sin tur ble denne komiteen et av utgangspunktene for Landslaget for bygde- og byhistorie (senere Landslaget for lokalhistorie), stiftet i 1920. Det andre utgangspunktet for Landslaget finner vi i Vestlandske Historielags Fællesforening, som hadde et sterkere grasrotpreg (Reinton 1970a:49–50; H. Bjørkvik 1970:143–152).

Den første generasjonen av lokalhistorikere var nært knyttet til arbeidet med folkeminner (se nedenfor), og ved de tre første norske folkeminnerkursene i 1918 og 1919 var det henholdsvis Vestlandske

Historielags Fællesforening, Agder Historielag og historikeren Oluf Kolsrud som stod som arrangører. Her ble det også tatt opp lokalhistoriske emner med utgangspunkt i skriftlige kilder. Arrangementene var også de første fellessamlinger for norske lokalhistorikere, og det var her kimen ble sådd til å etablere en landsorganisasjon. En av dem som stilte seg skeptisk til organiseringen av Landslaget for bygde- og byhistorie var folkeminnesamleren og lokalhistorikeren Rikard Berge fra Telemark. Berge ville etablere en konkurrerende organisasjon for lokalhistorikere, der grasrota skulle dominere. Han spilte seg ut på sidelinjen, og istedenfor var det faghistorikerne som overtok styringen (H. Bjørkvik 1970: 148–150; Hundstad 2015:40–43; Kristoffersen 2017: 106–109).

Landslaget var i over 50 år dominert av ledende faglige autoriteter fra historieapparatet. Den fremste oppgaven deres var å utgi tidsskriftet *Heimen* og å organisere arbeidet med registrering og katalogisering av arkivkilder. I tillegg ble det gitt noe konsulenthjelp på personlig basis, men organisasjonen arbeidet også for å få en egen institusjon som primært skulle gi veiledning overfor bygdebokforfattere og andre lokalhistorikere. Dette lyktes i 1956/1957, da Norsk lokalhistorisk institutt ble etablert. Først i 1970-årene fikk man en større debatt om Landslagets rolle, noe som resulterte i at organisasjonen fra 1982 av ble en paraplyorganisasjon for historielag, samtidig som den skiftet navn til «Landslaget for lokalhistorie» (H. Bjørkvik 1970; Nysæter 1995).

Mens ildsjelene fikk kontroll over lokalhistoriebevegelsen, tapte de terreng når det gjaldt produksjonen av byhistorier og bygdebøker. Sentrale deler av den lokalhistoriske produksjonen ble profesjonalisert og akademisert. Det vil si at en ikke bare tilpasset seg det moderne historiefaget som

normgivende ekspertsystem, slik de tidlige lokalhistorikere gjorde, men at produksjon av slike bøker ble en del av faghistorikerens naturlige arbeidsfelt. Det store flertallet av bygdebøkene har i senere år blitt skrevet av et stadig mer tallsterkt korps av norske faghistorikere, og i dag ser en ofte at både byhistorier og bygdebøker utgis på vitenskapelige forlag (Hundstad 2015:376). «Den klassiske lokalhistoriker, læreren og kirkesangeren, den selvlærte bygdehøvdingen som bruker sitt liv på å skrive bygdas historie, er ikke lenger typisk. Han har forsvunnet i kruttrøyken etter utdannings-eksplosjonen i 1960- og 70-åra», skriver historikeren Helge Salvesen i begynnelsen av 1980-årene (Salvesen 1982:83).

Slik Eriksen påpeker, betyr det at vitenskapsfaget historie står på toppen av et hierarki likevel ikke nødvendigvis at det er i konflikt med de øvrige fortidsfortolkerne i samfunnet (Eriksen 1999:22). Som vi skal komme tilbake til, var det også mange innen det norske historikerlauget som assosierte seg ikke bare med den lokalhistoriske forskningen, men også med den lokalhistoriske bevegelsen. Diskusjonen om forholdet mellom fag og bevegelse var også en diskusjon som i stor grad foregikk mellom faghistorikere. Særlig i tidsskriftets *Heimens* spalter er det flere eksempler på at historikerne advarte mot at grasrotas interesser og behov ble skjøvet til side (jf. nedenfor).

I sitt foredrag ved det første norske kurset i lokalhistorie i 1918 pekte historikeren Edvard Bull d.e. på at lokalhistorien hadde to oppgaver: «(...) en som vender inn over mot bygden selv, og en som vender utover mot hele rikets historie» (Bull 1924:3). Generelt var faghistorikerne mest interessert i den siste oppgaven, og så på lokalhistorien som byggesteiner for rikshistorien (Bull 1924:3–28; Winge 1997; Alsvik 2009:15). På tross av deler av lokalhistorien

tilsynelatende ble vitenskapelig ekspropriert, fortsatte dette likevel å være en kunnskapsproduksjon som ble legitimert nedenfra, utfra lokalsamfunnets interesser og behov, og med lokalsamfunnet oftest både som finansør og målgruppe. De lokale drivkreftene for kommunene, som i stor grad finansierer bygdebøker og byhistorier, er fortsatt det Bull (1924:4) kalte «kjærligheten til hjembygden og dens minner», eller om vi vil: lokal identitetsbygging. På tross av at alle slags akademiske triks og knep, kan faghistorikerne som gir seg i kast med lokalhistorien hverken skrive seg ut av det geografiske rammeverket eller de lokale premissene.

Vi ser dette klart i den sjangeren som lenge ble betraktet som lokalhistoriens endelige mål: bygdebøkene. Bygdebøker deles inn i gårds- og slektshistorier, som ramser opp alle familier og personer som har bodd på en gård, og generelle framstillinger av bygdas historie. Når det gjelder den siste sjangeren, var framstillingen tidligere oftest strukturert rundt ulike emner, mens den i nyere tid i stor grad formet fra det som ble sett på som et faghistorisk mer tilfredsstillende utgangspunkt, på den måten at strukturen er kronologisk, og ofte fremstår som et knippe mikrohistoriske undersøkelser (Alsvik 1996:14–19).

Bygdebøker kan sees på som et forsøk på å oversette et landskap til tekst. Selv om det ligger et historiefaglig håndverk til grunn for bøkene, er de i større grad preget av et lokalt erindrings- og erfaringsunivers enn av kjølige vitenskapelige idealer. Slik Anne Eriksen har pekt på, er hverken gårds- og slektshistoriene eller de eldre generelle, emnedelte bygdebøkene lineære, historiske framstillinger, men snarere effektive presentasjoner av alle sider ved lokalsamfunnet. Tidsdimensjonen er et hjelpemiddel, men oppstykkningen i henholdsvis gårdsbruk og

temaer nedtoner den (Eriksen 2002:196–197, 209, 211). Framstillingen har klare leksikalske trekk, men den har også forbilder i muntlig tradisjon, særlig i ættesogene, samt i den topografiske orienteringen en finner i både eldre bygdeviser og sagn.

For mange historikere fremstår det som mest interessant og meritterende å skrive generelle bygdehistorier, men det er nok den voluminøse gårds- og slektshistorien som oppleves som viktigst og mest relevant for bygdefolket. Det er også denne som brukes mest, særlig med funksjon som oppslagsverk. Her tar framstillingen utgangspunkt i små geografiske noder. Slik blir den også håndgripelig. Den gir muligheter til innlevelse og identifikasjon, ved at den knytter an til personlige erfaringer og erindringer. Når hver bosetningsenhet og familie går inn i bygdehistorien, blir bygdefolket selv en direkte del av historien (Eriksen 2002:209–213).

Likevel skal vi ikke overdrive forskjellene mellom bygdebøker og andre historiske genrer. Vi har allerede pekt på fortellingenes rolle i historiefaget. I format og formål er det et klart slektskap mellom de storslåtte nasjonale eller regionale historieverkene og den skriftliggjorte helhetlige framstillingen av bygdas historie. Heller ikke norgeshistorien eller landsdelshistorien kan sies å være bygget på en bestemt problemstilling; også her er forfatteren låst til det territorielle rammeverket. I og med at et slikt verk har sin misjon å gi et land eller region «sin» historie, uttrykker dette også en identitetsbyggende ambisjon som deles med lokalhistorien, til tross for at historikerne som skriver slike verk kan innta en eksplisitt kritisk holdning til disse funksjonene (Hundstad 2012).

Til tross for sitt lokale utgangspunkt, gjorde de stramme genrekonvensjonene for bygdebøker at de ble en viktig felles referanse for nordmenn. Slik gikk de også inn i

nasjonsbyggingsprosjektet. Med ambisjonene om å gripe lokalsamfunnet i all sin bredde, sier det seg selv at lokalhistorikeren burde være allsidig. Ofte prøvde forfatteren selv å sette seg inn i all tematikken, men særlig i de eldre emnedelte bygdebøkene ble det gjerne hentet inn eksperter utenfra som skulle skrive om sine respektive fagfelt. Eksempler på slike emner var stedsnavn, målføre og arkeologi, men også slike som kan fortone seg mer eksotiske for lokalhistorien i dag, som geologi, flora og fauna og fysisk antropologi. Et annet ekspertemne var folkeminnevitenskapen, som vokste fram i nært samkvem med lokalhistorien.

Institusjonaliseringen av folkeminnene

Rundt 1920 var det en rekke initiativer for å institusjonalisere arbeidet med norsk kulturhistorie (Rogan 2015:70–71). Samme år som Landslaget for bygde- og byhistorie ble stiftet, kom en annen organisasjon på beina: Norsk Folkeminnelag. Utgangspunktet for laget var Norsk Folkeminnearkiv, som var etablert av folkloristen Knut Liestøl i 1914. Planene for både arkivet og laget lanserte han i et foredrag på Det norske historikermøtet samme år. Folkeminnelaget var først og fremst tiltenkt å organisere Folkeminnesamlingens korps av lokale innsamlere. Både etableringen av folkeminnesamlinger og tilknytningen til lokale hjemmelmenn var et fenomen en ser i hele Europa på denne tiden (Liestøl 1914; Kristoffersen 2017:78; Reinsone 2018).

Mye av den samme prosessen vi møtte ved etableringen av Landslaget for bygde- og byhistorie, finner vi igjen da Norsk Folkeminnelag ble stiftet i 1920. Også her var Rikard Berge en motstemme mot det han kalte «aandsimperialisme» fra akademikernes side (Berge 1919:10). I denne saken var det enda mer maktpåliggende at fotfolket fikk bestemme, siden det også stod

strid om hvor det innsamlede folkeminne-materialet skulle oppbevares. Når det gjaldt de offentlig skapte arkivkildene som historikerne benyttet seg av, var spørsmålet allerede klart, siden det var etablert et arkivverk. Et viktig mål for Folkeminnesamlingen var å være et sentralarkiv for det innsamlede materialet. Berge og hans kampefeller ville ha dette bevart i lokalmiljøet i tilknytning til bygdemuseene, der det blant annet kunne være en viktig ressurs for bygdebokforfatterne (Berge 1919:15; Espeland 1974; Kristoffersen 2017:156–160).

I tillegg mente Berge det var de lokale folkeminnesamlerne som burde stå for både innsamlingen og forskningen, og at kulturminnes oppgave blant annet var å styrke «ættekjensla og bygdemedvite». Historikeren Edvard Bull d.e. uttalte derimot at Berge forsøkte å så splid mellom bygdegranskerne og fagfolket, noe som var skadelig for det nasjonale prosjektet. Ut fra både historikernes og folkloristenes ståsted skulle grasrota først og fremst være medhjelpere for forskerne som kunne syntetisere fram et nasjonalt perspektiv (Kristoffersen 2017:166–169; 173–178, 183, 189).

Mens Berges forsøk på å få til en konkurrent til Landslaget for bygde- og byhistorie mislyktes, greide han å få en parallell organisasjon til Norsk Folkeminnelag på beina. (Kristoffersen 2017:109–116). Initiativet ble imidlertid kortlivet, og i enda større grad enn i historiefaget var det akademikerne som kom til å legge premissene. Mens mange uskolerte lokalhistorikere selv skrev artikler og bøker med analyser av kildematerialet de samlet inn, dreide folkeminnearbeidet på grasrotplan seg om primært om å samle inn råmaterialet, eventuelt å publisere dette i ufortolket form, blant annet gjennom skriftserien til Norsk Folkeminnelag.

Kulturhistorikeren Eirik Kristoffersen påpeker at Berge hadde et holistisk syn på folkekulturen som vanskelig lot seg forene med oppsplittingen i ulike vitenskapelige disipliner (Kristoffersen 2017:98). Vi kan også si at han var en typisk representant for den allsidige orienteringen som alltid har preget lokalhistorikerne.³ I Berges retorikk finner vi også argumentene fra den tyske Heimat-bevegelsens krav om kulturell desentralisering. Aksene amatør/profesjonell og sentralisering/desentralisering er gjennomgående i den norske kulturhistoriske diskursen. F.eks. var spørsmålet om sentralisering av kulturarvsinstitusjonene tidligere diskutert i forbindelse med Norsk Folkemuseum, mens Berges tanker om bygdekarkiver peker fram mot et mislykket initiativ i 1980-årene for å etablere et landsdekkende nett av lokalhistoriske arkiver (Foss 1997:104; Hundstad 2013:88–92; Try 1984). Den rollen «bygdeforskerne» var tiltenkt hos Berge kan på sin side minne om syn som skulle bli fremmet i «oral history»-bevegelsen.

Lokalhistorikerne og folkeminnene

Til dels var det de samme aktørene som var involvert når det gjaldt både organiseringen av lokalhistorien og folkeminnearbeidet, og en kan spørre seg hvorfor man ikke i stedet gikk for en felles organisasjon. Hovedsakelig skyldtes nok arbeidsdelingen at det var akademikere i to ulike fagdisipliner og med utgangspunkt i to ulike materialtyper som la premissene, mens fotfolket hadde et mer blandet interessefelt. Historiefaget hadde alt lenge engasjert seg i lokalhistorien, mens folkeminnevitenskapen, som både var yngre og vesentlig mindre, hverken hadde ambi-

sjoner om eller muligheter til å overta dette feltet.

Faghistorikerne styrte arbeidsoppgavene for lokalhistorien raskt i retning av det skriftlige kildematerialet, og det er symptomatisk at de to foredragene på Landslagets stiftelsesmøte i 1920 begge dreide seg om arkivkilder (*Verdens Gang* 07.07. 1920). På tilsvarende vis orienterte Folkeminnesamlingen og Folkeminnelaget seg mot akademikernes forskningsinteresser. Gjennom samlingspolitikken og emnelisten i veiledningen til lokale hjemmelmenn ble «folkeminnene» avgrenset til det som var datidens definisjoner for folkeminnevitenskapen, mens andre lokalhistoriske emner ble utdefinert. Selv om det både hos folkloristene og etnologene utover 1900-tallet fantes topografiske og kartografiske ambisjoner om å «dekke landet» med lokale undersøkelser, var målsetningen, som hos historikerne, å bygge den nasjonale syntesen eller finne nasjonale representasjoner (Christiansen 1917; Solheim 1946–48; Kverndokk 2011:83–84, 2013:553, 559; Kristoffersen 2017:102–104, 197; Kjus 2018:362; Eriksen & Selberg 2006:132–133).

Det er ikke gjort en systematisk undersøkelse av de lokale innsamlerne til Norsk Folkeminnesamling, men det fremstår som helt normalt at de samme personene som samlet inn folkeminner også skrev bygdebøker eller engasjerte seg på annen måte i lokalhistorisk virksomhet. Dette gjelder også de mest produktive folkeminnesamlerne, som Halldor O. Opedal i Hardanger og Knut Hermundstad i Valdres (Kverndokk 2011:85; Hallan 1970:248–249).⁴ På landsbygda finner en at de samme

3. Her må en likevel bemerke at mye av arbeidet med norsk kulturhistorie også blant akademikere i første del av 1900-tallet hadde en tverrfaglig karakter (Rogan 2015:71).

4. Noe lignende ser en i Sverige, der Fredrik Skott har funnet at de mest produktive innsamlerne til Västsvenska folkminnesarkiv ofte var sentrale i hembygdsbevegelsen (Skott 2008:122, 276).

«Tordenskjolds soldater» gikk igjen i ulike motkulturelle organisasjoner. Særlig lærerne var kulturelle matadorer som ofte viste sitt ansvar ved å orientere seg bredt, og de markerte seg også tidlig både når det gjaldt arbeidet med folkeminner og lokalhistorie (Hundstad 2015:62–67). Den faglige identiteten hos innsamlerne kunne nok både knyttes opp mot historiefaget og folkloristikken, men mange oppfattet ikke skillet mellom fagdisiplinene som relevant: Det viktigste var å finne stoff som kunne belyse hjembygdas fortid.

Etter hvert kom det også andre institusjoner som samlet inn muntlig materiale ved hjelp av spørrelistene. Særlig må her nevnes Instituttet for sammenlignende kulturforskning (IFSK) og Norsk Etnologisk Gransking (NEG). Fra ca. 1930 til 1950-årene sendte IFSK ut spørrelistene *Ord og Sed* som ledd i et storslaget dokumentasjonsprosjekt om gårds- og grannesamfunnet. Sentrale skikkelser i arbeidet var de lokalhistoriske høvdingene Andreas Holmsen og Lars Reinton (Rogan 2013; se også Kyllingstad 2008; Resløkken 2017). NEG ble opprettet i 1946 og sendte ut spørrelistene om folkelig kultur, også disse med særlig vekt på gårdsamfunnet (Gjerdåker 1949; Moestue 1996; Grønstad 2013). Institusjonene og personene som engasjerte seg der hadde også tette bånd til det lokalhistoriske arbeidet, og dette gjaldt også mange av informantene. Landslaget for bygde- og byhistorie hadde presset på for opprettelsen av etnologifaget som universitetsfag i 1940, og anbefalte også stiftelsen av NEG i 1946 (Tobiassen 1988:20; Moestue 1996:14, 55, 63; Rogan 2015:71; Kjøs 2018:363). I tillegg drev en del museer innsamlingsarbeid av minner på ulike tematiske områder, noe vi skal komme tilbake til.

Folkeminneinnsamling ble aldri noen folkebevegelse på linje med lokalhistorien. Til

tross for at Landslaget og Folkeminnelaget framstod som nokså symmetriske i starten, bygget ikke Folkeminnelaget på en grunnmur av lokale lag, men på enkeltstående ildsjeler. Historielagsbevegelsen var så bred i sin innretning at den også kunne favne om folkeminnerarbeidet. Interessen for det lokale innsamlingsarbeidet var da også i stor grad tuftet på en generell interesse for lokalsamfunnets historie. Etter hvert som tiden gikk kom det lille korpset av lokale hjemmelsmenn og innsamlere av folkeminner til å dø ut, samtidig som det ble mindre å finne av det som ble betraktet som «egentlige» folkeminner. Ambisjonene om å dekke landet med folkeminner ble også tonet ned hos folkloristene til fordel for andre forskningsspørsmål. Folkeminnene satte likevel lenge sitt preg på den lokalhistoriske produksjonen.

Historiseringen av lokalhistorien

Særlig før andre verdenskrig hadde folkeminner en nokså dominerende plass i de lokalhistoriske publikasjonene. Det meste av minnematerialet var knyttet til eldre overleveringer, som sagn og eventyr, men det er også eksempler på bidrag med egne minner, både om dagligliv og mer dramatiske begivenheter. Minnematerialet ble både publisert i aviser, historielagenes årbøker og i bygdebøker (Hallan 1970:248). Hos en del bygdebokforfattere kan en imidlertid spore en tendens til å skille ut slikt stoff fra «den egentlige» lokalhistorien (Christiansen 1922–25:58–59).

I folkloristen Lars Reintons bygdebøker for Hol ble folkeminnene integrert på en måte som levendegjorde bygdehistorien. Ved å bruke tradisjonsmaterialet aktivt, mente han at bygda i en annen grad fikk eierskap til bygdeboka, i og med at de selv var medarbeidere og kilder. For Reinton var lokalhistoriens mål å skape kjærlighet til hjembygda, og lokalhistorien karakteriserte

han som «den glade vitskap». Argumentet for å bruke muntlige kilder i denne sammenheng er de samme som vi kjenner igjen hos Berge og flere andre (Reinton 1943:230; Reinton & Reinton 1943:5; Reinton 1946–48:65; Fonnum 1934–37: 19; Alsvik 2009:17–18). Et annet eksempel på integrasjon finner vi i Tov Flatins bygdebøker for Seljord (1942–54), der tradisjonsstoffet får så mye plass at framstillingen får preg av muntlig ættesoge. Samtidig drøftes det muntlige stoffet opp mot skriftlige kilder etter historiefaglige prinsipper.

Som formann i Landslaget for bygde- og byhistorie i 25 år (1945–70) var Reinton en sentral lokalhistorisk skikkelse, men det var ikke hans bygdebokmodell som vant fram. I stedet var det historikeren Andreas Holmsens modell fra slutten av 1930-årene som ble toneangivende. I tråd med andre førende historikere i sin samtid, hadde Holmsen et materialistisk historiesyn, som ga den økonomiske historien primat og plasserte det kulturhistoriske og slektshistoriske stoffet mer i bakgrunnen (R. Bjørkvik 1970:98–99; Alsvik 2009:18–21). Muntlig kildemateriale ble fortsatt benyttet av lokalhistorikerne, men fikk hovedsakelig en nokså passiv rolle, som empiri for å understøtte rene faktaopplysninger, eller som illustrasjonsmateriale (Slettan 1977:78; Bjørkvik 1960).

Reinton mente Holmsens vektlegging av det økonomiske perspektivet gjorde at bøkene i større grad ble skrevet for andre historikere enn for bygdefolket. For ham var dette en helt grunnleggende kritikk (Reinton 1944:310, 313–314; Alsvik 2009: 18–21). Også andre kritiserte nedtoningen av det kulturhistoriske stoffet, og mente dette gjorde bøkene sjelløse. «Når historikeren forlater erindringen, blir den kald, død og meningsløs utenfor vitenskapens

snevre krets», skriver Anne Eriksen (1996: 76). Historikeren Ola Alsvik gir en treffende overskrift på denne utviklingen av norsk lokalhistorie i etterkrigsårene: «emosjonalitetens fortregning» (2009:21–24). På tross av at det kulturhistoriske stoffet ble nedtonet, ligger det likevel klare identitetsbyggende og emosjonelle elementer innbakt på et mer subtilt plan i bygdebøkene, slik vi har sett tidligere.

Denne formen for «historisering» av lokalhistorien kom også til å fjerne den ytterligere fra etnologien og folkloristikken. Likevel har historikeren Dagfinn Slettan hevdet at lokalhistorien også i etterkrigstiden i sterkere grad enn den allmenne historiedisiplinen kom til å opprettholde forbindelsen til de andre kulturfagene (Slettan 1994:51, 57). Et forhold som kom til å tjene til dette var etnologene som etter hvert inntok distriktsmuseene og etablerte forbindelser med lokalhistoriske miljøer. Samtidig skrev en del etnologer bygdebøker, og gikk som sådan direkte inn i det oppdragshistoriske feltet (Rogan 2015:74). Interessen for minner ble også opprettholdt i historielagsbevegelsen, som fra 1970-årene fikk en oppblomstring.

Tilbake til minnene: Den moderne historielagsbevegelsen

Fra slutten av 1960-årene tok interessen for lokalhistorie seg sterkt opp i Norge. Det ble etablert en rekke nye historielag, slik at lagene fremstod som et fast innslag i det lokale kulturlivet, samtidig som det ble pustet liv i mange døde eller halvdøde lag. I tillegg kom det etter hvert til en rekke mer spesialiserte kulturvernorganisasjoner som også opererte på lokalplan, som kystlag og slektshistorielag. Historielagsbevegelsens popularitet illustrerer sosiologen Maurice Halbwachs påstand om at å minnes er en sosial aktivitet. Oppblomstringen kan vi se i

sammenheng med en rekke strukturelle endringer i samfunnet på denne tiden. Her kan en vise til begreper som den nye kulturpolitikken, den grønne bølgen, periferiens mobilisering og utdanningsekspløsjonen (Hundstad 2015:174–175; Eriksen & Selberg 2006:242).

Mer grunnleggende var det at i en tid med raske og omfattende samfunnsendringer og økende tvil til fremskritt og fremtid, ble det i hele den vestlige verden opplevd som relevant å hente fram det stabile og betydningsfulle i den lokale kulturen og i egne slektsrøtter. På samme måte var etableringen av det lokalhistoriske feltet på begynnelsen av 1900-tallet et svar på situasjoner og tider som ble opplevd som utfordrende under de raske moderniseringsprosessene (Anttonen 1997:18–19; Eriksen & Selberg 2006:270–271). I en mer stabil og trygg etterkrigstid, under «den sosialdemokratiske orden», synes derimot interessen å ha bleknet noe, selv om de mest dedikerte personene og organisasjonene opprettholdt aktiviteten. I likhet med etableringsfasen, kan en også i 1970-årene også snakke om lokalhistorie som en form for motkultur. En forskjell var likevel at nasjonsbygging ikke var et like relevant element. Fokus var nå først og fremst på den lokale identitetsbyggingen, selv om også et nasjonalt fenomen som EF-motstanden kan ha spilt inn.

Mens historielag tidligere hadde arbeidet mest med nokså avgrensede oppgaver, som å skaffe til veie stoff til bygdeboka eller å drifte et bygdemuseum, ser en at det nå blomstret det nå en økende og mer variert flora av lokalhistoriske prosjekter i by og bygd. Med dette kom lokalhistorien tilbake til det nære og personlige. Fra å være leverandører til den lokale bygdebokforfatteren, fikk fotfolket i historielagene en ny form for agens. Dette kom både til uttrykk

ved innsamling, formidling og praktisk kulturvernarbeid. På denne måten ble det mulig å engasjere langt flere enn tidligere i arbeidet (Hundstad 2015:174–176, 324–337).

De mange lokalhistoriske årbøkene eller tidsskriftene er den tydeligste skriftlige manifestasjonen av dette. Da en i 1970-årene fikk en eksplosjonsartet vekst av slike publikasjoner, var det blitt enklere og billigere å trykke dem, samtidig som mange bygdebokprosjekter nå var kommet i havn. Lokalt hadde en også flere skriveføre bidragsytere. Til disse publikasjonene var det lav terskel for å bidra, og det eneste som bandt bidragene sammen er oftest at de var knyttet til et bestemt lokalsamfunn. Ofte kom slike publikasjoner ut til jul, noe som gjør at de er med på å markere årsrytmen i lokalsamfunnet. I langt mindre grad enn bygdebøker og byhistorier var de preget av historie-apparatets normer. Denne folkeliggjøringen av lokalhistorien brakte også fortellingene tilbake. En vanlig kategori i årbøkene ble personlig eller tradert minnestoff, både knyttet til dramatiske hendelser og til hverdagsliv. Hvis arkivmateriale ble trukket inn, ble det ofte stående ukommentert, som en illustrasjon eller tidsbilde (Slettan 1981:31; Hundstad 2015:239–240, 337–338).

Mange historielag startet også egne prosjekter med å samle inn minner i ulike formater. Som nevnt, hadde også lokalhistorikere tidligere drevet innsamlingsarbeid, særlig med tanke på bygdebok- og byhistorieprosjekter, men da var det notatblokken som var hjelpemiddel. Dette arbeidet fikk nye metoder da båndspilleren kom i masseproduksjon fra 1950-årene. Senere overtok kassettspilleren. Historikeren Edvard Bull d.y. (se nedenfor) argumenterte for minneinnsamling i historielagene og drev kursing (Reinton 1970b; Bull 1953:

338–339; Slettan 1979:177). I 1980 utga Norsk lokalhistorisk institutt en oversikt over muntlig kildemateriale i sentrale institusjoner til hjelp for lokalhistorikere (Fladby & Marthinsen 1980).⁵ Denne var basert på oversikter som var trykket i tidskriftet *Heimen* i årene rundt 1960 (bd. 11, 1958–61). Utover i 1980-årene ble minneinnsamling en av de mest populære aktivitetene for historielagene, og engasjementet kom til å vedvare. En undersøkelse fra 2015–2016 viser at 45 % av historielagene drev slike prosjekt (Slettan 1989:139, 1994:33; landslaget.org2014).

Historiske rusleturer med lokalkjente guider ble også populære innslag for mange historielag. Slik kunne den muntlige fortellerkunsten igjen få status, og sted og fortelling (eller erfaring og erindring) ble knyttet sammen på en håndfast og eksplisitt måte (se: Bergman 2002). Med ulike deltakere som gikk i dialog med guiden, fikk de gamle fortellingene stadig ny utforming, slik sagnene i sin tid var formet i et kollektivt samspill. Også møter med foredrag hadde innslag fra den muntlige fortellertradisjonen, gjerne i form av kåserier eller fortellinger om egne opplevelser. Historiske spill og festivaler representerte andre former for fortellinger, som kunne involvere mange i lokalsamfunnet.

Fra 1970-årene kom historielagene som nevnt også til å markere seg sterkere i Landslaget for bygde- og byhistorie, noe som resulterte i omdanningen til en reell paraplyorganisasjon, Landslaget for lokalhistorie, fra 1982. Likevel fortsatte det å være en spenning mellom amatørerne i Landslaget og profesjonelle premissleverandører. Dette kom blant annet til uttrykk i en tidvis ladet debatt om hvorvidt det egentlig var en oppgave for historielagsbevegelsen å

støtte utgivelsen av det vitenskapelige tidskriftet *Heimen* (Nysæter 1995:54–60, 63–64). I og med at så mange faghistorikere bidro både i historielagene og som forfattere av lokalhistoriske utgivelser, skal vi ikke overvurdere denne spenningen.

I 1970-årene ser vi også at enkelte faghistorikere så selvkritisk på sin egen rolle i den lokalhistoriske produksjonen. En nestor i den akademiske lokalhistorien, Jørn Sandnes, mente en i større grad burde se på lokalsamfunnets interesser og behov, spissformulert i et berømt utsagn om at lokalhistorien skulle skrives «på lokalsamfunnets egne premisser». I historikerlauget oppfattet noen det nærmest som kjettersk at en skulle ta slike hensyn når en skulle skrive lokalhistorie. En var nok også redde for at dette skulle føre til en devaluering av lokalhistorien i akademisk sammenheng (Sandnes 1975:160, 166; Alsvik 1996:16–17). En samtidig parallell ser vi også i folkloristikken, der Velle Espeland grep tak i Rikard Berges argumenter da han spurte seg hvordan folkloristene kunne styrke folkekulturen (Espeland 1974:74). Den unge historikeren Johs. B. Thue videreførte resonnementet til Sandnes og så lokalhistorien som et frigjøringsprosjekt, som kunne fungere identitetsskapende også for andre grupper enn bøndene i bygdesamfunnets øvre sjikt (Thue 1979:132–134). En slik oppfatning av lokalhistoriens funksjon har fellestrekk med «oral history»-bevegelsen som fikk nedslag i 1970-årene. Dette var også en tid da folkloristene og historikerne nærmet seg hverandre fra hver sin kant.

“Oral history”: Historikerne oppdager muntlig historie

Fra 1960-årene av fikk sosialhistorien en oppblomstring. Oppmerksomheten ble i

5. Nye utgaver 1987 og 1992.

særlig grad vendt mot samfunnets lavere sjikt og kvalitative undersøkelser. Dette var en opposisjon mot den kvantitative og strukturalistisk innrettede sosialhistorien, som hadde dominert til da. En av dem som tidlig lot seg fange av slike ideer og som foregrep historikeren E.P. Thompsons idé om «historie nedenfra» var Edvard Bull d.y. (Slettan 1994:36, 50, 58–59).

Bull var særlig interessert i arbeidernes historie, og ville «*korrigere historiens klasse-skjevhet, gi mæle til de skriftløse*» (Bull 1981:97). Arbeidernes historie skulle skrives inn både i lokalhistorien og rikshistorien. Til dette formålet anså han de skriftlige kildene for å være utilstrekkelige. Derfor startet han et stort prosjekt ved Norsk Folkemuseum for å samle inn arbeiderminner, med arbeidernes egne oppfatninger i sentrum. Inspirasjonen til dette kom fra et tilsvarende prosjekt etnologen Mats Rehnberg hadde startet ved Nordisk Museum i Sverige. Bulls prosjekt kan sees som enda mer radikalt, siden det akademiske historiefaget i liten grad hadde befattet seg med muntlige kilder. Bull møtte liten interesse for denne innfallsvinkelen blant andre historikere, mens «etnologene og andre museumsfolk» var mer nysgjerrige (Bull 1953, 1981:69–71, 79–96; Kalela 1984:47–49; Slettan 1994:24–27; Kaldal 2013).

Arbeidet foregikk dels ved Bulls egne intervjuer, dels ved intervjuer ved kontaktpersoner og dels ved skriftlige beretninger. Arbeidet resulterte også i mange lydbåndopptak. I alt samlet Bull inn over 2000 beretninger, der selve livet på arbeidsplassen hadde mest fokus. I et tilsvarende prosjekt ved museet tok historikeren Ingrid Semmingsen for seg husmannsminner. Bulls prosjekt resulterte blant annet i bokserien *Arbeidsfolk forteller* og doktoravhandlingen fra 1958 om arbeidermiljøer i Østfold under industriens gjennombrudd. Opponentene,

historikerne Knut Mykland og Andreas Holmsen, belønnet dristigheten, men var også kritiske til vitneverdien og representativiteten i materialet (Slettan 1979:157–158, 1994:27–28). Ikke desto mindre ble avhandlingen stående som «[...] en tidlig markering av at grensen for fagets aksept for muntlige kilder var flyttet en gang for alle», for å sitere historikeren Ingar Kaldal (2013:133). I museumsverdenen fikk prosjektet enkelte oppfølgere, om enn i mindre format, da det ble samlet inn minner blant annet fra sjøfolk og skogsarbeidere (Slettan 1981:30).

Fra 1963 var Bull professor i Trondheim, og i 1974 startet han her opp et nytt prosjekt, som var en sosialhistorisk minneinnsamling i Trøndelag. I de mellomliggende årene hadde interessen i muntlig historie spredt seg både i USA og Storbritannia. Her ble begrepet «oral history» benyttet, et begrep som går tilbake til den amerikanske historikeren Allan Nevins og det såkalte Columbia-prosjektet. Mens arbeidet med muntlig historie i USA i utgangspunktet hadde mest fokus på elitene, fikk det i Storbritannia mer preg av «historie nedenfra» og arbeiderhistorie. Fra 1970-årene ble også kvinnehistorie og andre samfunnsgrupper belyst i det som etter hvert ble kalt «oral history»-bevegelsen (Slettan 1979:158, 160–170).

«Oral history»-bevegelsen vitaliserte den ikke-akademiske historieaktiviteten, og trakk med seg nye grupper, både lokalhistorikere og andre amatører. I Storbritannia ble det samlet inn muntlig materiale av amatører i lokale studiesirkler i den såkalte «History Workshop»-bevegelsen. Slike prosjekter kom også til å spre seg til andre land, som Sverige og Finland. Fra 1970-årene ble det etablert egne internasjonale konferanser, nettverk og tidsskrift for muntlig historie. Den britiske historikeren og sosiologen Paul

Thompson, som var inspirert av marxistisk ideologi, fikk en ledende rolle i bevegelsen (Thompson & Bornat 2017; Slettan 1994:23, 25, 33, Kalela 1984:54).

Thompson hadde en sterk tro på den demokratiserende effekten ved muntlig historie. Tanken om demokratisering kan forstås på flere måter. For det første skulle en innlemme nye grupper og deres perspektiver i historieskrivningen. Samtidig var det et mål at gruppene selv på en eller annen måte skulle involveres i selve forskningsprosessen. Det ble da vist til at informantene og historikeren sammen skapte kildene under intervju situasjonen, men også at de kunne involveres i valg av tema og problemstillinger og til og med selv få «skrive sin historie». I det siste ser det imidlertid ikke ut til å ha vært ambisjoner om egentlig analytisk arbeid, snarere å publisere livsminner i mer eller mindre ufortolket form (Thompson & Bornat 2017:7, 14, 16, 293, 390; Kalela 1984:54; Slettan 1984:219, 227–229, 1994:30–31; Kaldal 2016:106–107).

Etter hvert ble tanken om at minnene kunne leses som direkte uttrykk for fortidas følelser uten aktiv fortolkning møtt med kritikk av enkelte historikere. Tankene om at dette i seg selv skulle virke demokratiserende kunne fortone seg som romantisering (Kaldal 2016:55). En annen kritikk var at innsamling av muntlig historie resulterte i et omfattende materiale som det gjerne var vanskelig å finne fram i, og som ofte ble lite brukt senere. På dette grunnlag ble «oral history»-bevegelsen kritisert for en «arkivistisk» praksis (Slettan 1994:32).

I Norge, som hadde en rik lokalhistorisk tradisjon, fremstod tanken om ikke-akademisk involvering som lite radikal. Slik vi har vært inne på tidligere, var norske lokalhis-

torikere såpass selvbevisste at de også utga egne syntetiserende framstillinger uten akademisk skolering. Som nevnt hadde Bull et nært forhold til historielagsbevegelsen, og drev kurs og opplæring. Videre var Bull leder for Norsk kulturråds lokalhistoriske utvalg. Her var han en pådriver for at Kulturrådet skulle gi midler til autodidakten Hartvig Dannevig, som dokumenterte kystkultur på Sørlandet gjennom lydbandintervjuer (Hundstad 2015:196, 307–309; Winge 1997:67–68). Selv om det i lokalhistorien kunne være spenning mellom profesjonelle og amatører, ser en heller ikke en tilsvarende opposisjon mot faghistorikere som «oral history»-bevegelsen utløste i land som Sverige og Storbritannia (Kalela 1984:54–56).

“Oral history”-bevegelsen fikk nedslag i Norge både i skoleverket og i enkelte høyere utdanningsinstitusjoner. For Landslaget for lokalhistorie i skolen (stiftet 1978), ble minneinnsamling en av fanesakene (Jahnsen 1980).⁶ I Stavanger satte Torgrim Titlestad i gang grunnfagsstudenter i historie med å samle inn muntlig historie og skrev også en innføringsbok i arbeidet (1982). Her fulgte han opp ideer fra “oral history”-bevegelsen, da han foreslo å gi kurs i muntlige kilder også for folk uten videregående opplæring, slik at en kunne få på plass et nytt korps av «barfothistorikere». På denne måten ville han desentralisere faget og bringe historievitenskapen nærmere folket (Titlestad 1982:16–17). Trondheim var det universitetet som kom til å satse mest på muntlig historie. Utover i 1980-årene ble det her produsert en rekke hovedoppgaver basert på livsløpsintervjuer (Slettan 1994:29).

I Norge førte imidlertid ikke engasjementet rundt muntlig historie til en egen bevegelse, slik en ser i andre land. Årsaken til dette har vi allerede vært inne på. Den sterke

6. Se også Landslaget for lokalhistorie i skolens tidsskrift *Fotefar*, nr. 1 1984, som er et temanummer om muntlige kilder og intervjueteknikk.

og mangfoldige lokalhistoriske tradisjonen var innrettet slik at den ikke hadde problemer med å innlemme også slik aktivitet, som det også hadde vist seg tidligere.

Selv om vi har sett at mange historielag drev aktivt med minneinnsamling, var det blant faghistorikerne bare et knippe sterke enkeltaktører som kom til å utvikle et varig engasjement for muntlig historie. Bulls arvtaker var Dagfinn Slettan, som kom inn i det nevnte prosjektet i Trøndelag i begynnelsen av 1970-årene. I likhet med Bull, hadde han tett kontakt med historielagsbevegelsen. Samtidig kom han til å utvikle det akademiske arbeidet med muntlig historie både teoretisk og metodisk. Monografien *Dreng og taus i Verdal – Eksperiment med en kollektiv sjølbibliografi* (1978) var det første større norske faghistoriske arbeidet som var basert på muntlige kilder siden Bulls avhandling. Slettan orienterte seg mot den internasjonale «oral history»-bevegelsen, men også mot det norske etnolog- og folkloristmiljøet. I slutten av 1970-årene startet en tverrfaglig dialog i disse fagene om muntlige kilder.

Folkloristikken hadde fra 1960-årene gjennomgått et paradigmeskifte, der oppmerksomheten i økende grad ble rettet fra ikoniserte «folkeminner» fra det førindustrielle samfunn til en generell interesse for kulturuttrykk som ikke var definert i en bestemt historisk periode. Samtidig som interessen for samtiden økte, ble det like stor interesse for å studere fortelleren og kulturmiljøet som selve den innsamlede teksten. I 1970-årene ble denne innfallsvinkelen applisert både på historiske sagn og eventyr. Sagnstudienes mål var ikke lenger å finne ut hva som var «sant» i tradisjonen, slik folklorister tidligere hadde vært opptatt av, men å studere selve tradisjonsover-

føringen og tradisjonsmiljøets holdninger (Eriksen 1999c:181–182; Eriksen & Selberg 2006:26–29, 64–72, 236–242; B. Hodne 1973, 1979, Ø. Hodne 1979).

Når nå flere historikere samtidig ble opptatt av muntlig materiale og dagliglivets historie, fikk en flere fellesinteresser. Dialogen om muntlige kilder mellom fagmiljøene resulterte i et par større seminarer rundt 1980 og en tverrfaglig innføringsbok fra 1981, der historikeren Knut Kjeldstadli var en av redaktørene (Hodne m.fl. (red.) 1981; Slettan 1994:25, 28–29).

Samarbeidet synliggjorde også viktige forskjeller mellom fagene. Historikerne som interesserte seg for muntlig historie betonte at muntlige kilder måtte regnes som en kildetype på linje med andre kilder, og at disse måtte underlegges kildekritikk. For kulturforskerne var spørsmålet like mye hvordan noe ble opplevd. Dette var ikke uinteressant for historikerne, men hva som «egentlig» hendte var det tradisjonelle spørsmålet for faget. Samtidig kom historikerne inn på banen i et rom som allerede var møblert, uten å ha satt seg så mye inn i folkloristene og etnologenes lange tradisjoner for arbeidet med muntlige kilder. For disse fagene virket det underlig at «oral history» ble presentert som noe grunnleggende nytt (Eriksen & Selberg 1999:164–165; Slettan 1994:29, 54).⁷ Likevel viste det seg å være et behov for tydeliggjøring og refleksjon også i disse fagene når det gjaldt begrepsapparat og metode (Hodne 1983:6–9).

Selve begrepet «muntlige kilder» kunne en heller ikke enes om. Var egentlig nedskrevne minner eller svar på spørrelistene «muntlige»? Slettan gikk her for en bred definisjon, der det både inngikk materiale som var samlet inn på lydbånd i en intervjusituasjon og minner som var egenhendig nedskrevet, som livsminner

7. Se *Dugnad* nr. 3, 1980 (temanummer om muntlige kilder).

eller svar på spørrelistene. Flere folklorister stilte seg kritiske til dette, men Bjarne Hodne mente, som Slettan, at fikseringsformen var uvesentlig. Det viktige var hvordan materialet hadde levd før fikseringen (Slettan 1977:62; Borchgrevink 1980; Klepp 1988; Hodne 1983:11–12).⁸ Utover i 1980-årene kom Hodne til å raffinere sine teoretiske og metodiske resonnementer om det muntlige kildematerialet (Hodne 1983, 1984, 1988). Dette var særlig knyttet til et nytt og overveldende kildemateriale Norsk Folkeminnesamling hadde fått «i fanget», i form av livsminner.

Livsminner og fagutvikling

I 1964 ble det for første gang gjennomført en nasjonal innsamling av livsminner blant eldre i Norge. Arrangøren, Nasjonalforeningen for folkehelsen, hadde blant annet en lokal pilot fra Vest-Agder som utgangspunkt, men internasjonalt har slike aksjoner røtter tilbake til 1920-årene (Gedde-Dahl 1967:10; Hundstad 2015:124–125; Thompson & Bornat 2017:93). Prosjektet fikk en oppfølging i 1981, da Landslaget for bygde- og byhistorie og Nasjonalforeningen for folkehelsen stod bak. Til sammen kom det i disse to innsamlingene ca. 3500 bidrag på til sammen ca. 160 000 sider. I tillegg til at utvalgte besvarelser ble publisert i bokform, satt en igjen med selve råmaterialet, som ble tatt inn og registrert i Norsk Folkeminnesamling (Hodne 1987). Senere har det vært en verdifull kilde blant annet for folklorister, etnologer, historikere og lokalhistorikere, og deler av materialet er blitt lett tilgjengelig gjennom at det i 1990-årene ble transkribert og digitalisert gjennom det såkalte Dokumentasjonsprosjektet ved Universitetet i Oslo (Esborg 2020:110–

112). Innsamlingene ble fulgt opp med nye prosjekter i 1996 og 2012.

Innsamlingen i 1981 kom nettopp i tiden da den tverrfaglige interessen for muntlig historie var på topp. Innen den norske folkloristikken bidro arbeidet med minneoppgavene til fagfornyelse (Eriksen 1999c:182–183). Hodne lanserte begrepet «autobiografier» om slike minneberetninger, og mente de blant annet kunne danne utgangspunkt for generaliseringer om normer i et miljø, som et bindeledd mellom mikro- og makroperspektivet. Livsminnene representerte en forklaring av fortiden med utgangspunkt i samtiden, det var altså ikke snakk om en rekonstruksjon av levd liv. Det sentrale for folkloristene ved livsminnene var at de kunne belyse menneskets livshistorie opplevd innenfra (Hodne 1983:27, 1984:50, 52, 1988:64–66). Etter hvert som oppmerksomheten dreide seg mer mot en prosessuell forståelse av minner og erindring, kom begrepet «minneforskning» i bruk (Kalela 1984:52–53).

Hodnes arbeid ble etter hvert fulgt opp blant annet av Anne Eriksen. Hun videreførte tenkningen rundt «innenfraperspektivet» i beretningen ved å trekke inn semiotikk og kommunikasjonsteori. I 1990-årene relaterte hun materialet til «den litterære vendingen». Minneberetningene ble beskrevet som narrative konstruksjoner med innslag av fiksjon, men i henhold til sjangeren ble de opplevd som «sanne». De var ikke bare kilder til kultur, men uttrykk for kultur. Ved hjelp av Maurice Halbwachs tenkning om kollektivt minne, ble også minneberetningene satt inn i en større sammenheng i samfunnets minneproduksjon. (Eriksen 1988, 1999b:73–75, 81, 1999c: 182–183). Marianne Gullestad demonstrerte mulighetene som lå i analyse av

8. Hodne fant det på sin side hensiktsmessig å skille mellom ikke-kommuniserte og kommuniserte minner (Hodne 1981:35).

livsminner innenfor antropologien (Gullestad 1996). Noen år senere viste antropologen Hans W. Kristiansen i sin behandling av minner fra homofile menn hvordan muntlig historie fortsatt kunne brukes for å få fram underrepresenterte stemmer fra fortiden (Kristiansen 2008).

De tverrfaglige initiativene rundt 1980 viste seg derimot å være et blaff. Dette skyldtes nok en sterk laugsidentitet innenfor historiefaget, men kan også relateres til «historikernes konstante trofasthet mot de skriftlige kildene» (Ryymän et al 2019:157). I et større arbeide om muntlig historie fra 1994 hevdet Dagfinn Slettan likevel at bruken av muntlige kilder ikke lenger trengte legitimering i historiefaget. I boken viste han hvordan historikere kunne analysere muntlige kilder for å avdekke subjektive forhold som holdninger, meninger og identitetskonstruksjon. Fortsatt mente han minnene kunne belyse fortidige forhold, men med lesemåter inspirert av den nye kulturhistorien kunne en utnytte kildens fulle potensiale (Slettan 1994:34, 113–115). I noen av sine siste arbeider, ønsket Slettan å analysere hvordan stedet ble konstruert i livsfortellingene. Hans tidlige bortgang i 1999 førte likevel til at han ikke kom til å demonstrere så mye av teknikkene fra den nye kulturhistorien på et empirisk materiale (Slettan 1994:127–128, 1996, 1997:29–30).

I 2008 konstaterte historikeren Ingar Kaldal at en etter Slettans bok fra 1994 ikke hadde hatt noen større diskusjon i det norske historikermiljøet om generelle metodiske spørsmål på minnefeltet (Kaldal 2008:665). Først og fremst er det Kaldal selv som har fortsatt fagfornyelsen av muntlig historie innen det norske historiefaget, gjennom metodiske og teoretiske refleksjoner og forskning på materiale fra arbeidsliv, sosialhistorie og hverdagsliv. Han har også løftet fram minnenes virkningshistorie som et

interessant felt, og har sammenfattet sine perspektiver i boka *Minner som prosesser – i sosial og kulturhistorie* (2016).

Kaldal konkluderer her med at historie fortsatt er et «skriftsentrisk fag» (2016:24–25). Dette støttes av en fersk undersøkelse av hovedtendenser i norsk historievitenskap belyst gjennom doktoravhandlinger avlagt mellom 1969 og 2015. Her konkluderes det med at muntlige kilder ikke benyttes i mange avhandlinger (Ryymän m.fl. 2019: 157). Riktignok finnes det noen få sterke unntak, som stort sett har vært knyttet til trondheimsmiljøet (se bl.a. Gjerdåker 1991, Kaldal 1994, Slottemo 2003), men utviklingen viser ingen økende tendens. Arbeidsdelingen mellom folkloristikken og historiefaget som ble etablert på begynnelsen av 1900-tallet har altså i stor grad vært opprettholdt, mens lokalhistorikere og historielagsbevegelsen hele tiden har brukt muntlige kilder til sine formål. For noen år siden kom det et nytt initiativ på banen som både har inspirert amatører og fagfolk, organisasjonen «Memoar».

«Memoar» og (gjen-)oppdagelsen av grasrotforskningen

I 2015 ble «Memoar – norsk organisasjon for munnleg historie» stiftet i Bergen. Organisasjonen har både orientert seg mot den norske lokalhistoriebevegelsen og den internasjonale «oral history»-bevegelsen, og representerer som sådan en «missing link» i det frivillige arbeidet med muntlig historie (www.memoar.no/om-memoar). Samtidig ble det innledet et samarbeid med tradisjonsrike institusjoner som Norsk Folkeminnesamling og Norsk Etnologisk Gransking, som har lansert en digital infrastruktur for muntlige kilder i form av nettsiden minner.no (Kjus 2018:372–373). Slik lydbåndopptakerne i sin tid fornyet samlingsarbeidet, har Memoar synliggjort potensialet som ligger i

ny teknologi, med videofilming i lokale intervjustudioer, og publisering på internett. Arbeidet er organisert i tematiske eller lokale prosjekter på grasrotnivå, samtidig som en har hentet inn profesjonelle medarbeidere til koordinering og opplæring.

Samarbeidet mellom grasrot og de kulturhistoriske miljøene knytter bånd som lenge har vært løse. Minneforskningen, slik den har fått sin utforming innenfor folkloristikken og den muntlige historien siden 1980-årene, er vanskelig å gripe utenfor akademia. Samtidig har kulturanalysen som har dominert etnologien fra samme tidsrom til dels distansert dette faget både fra de lokale museene og lokalhistorien (Rogan 2015:91–92).

Memoar er også innrammet av en ny kunnskapskontekst, der akademikere i økende grad ser verdien i såkalt «citizen science», eller på norsk: grasrotforskning. Dette dekker et vidt spekter av aktiviteter der folk som ikke er skolerte forskere på en eller annen måte deltar i vitenskapelig produksjon. Dreiningen mot involvering fra grasrota i kulturvernet ser en både i museumsarbeidet, når det kjempes om forskningsmidler (der lokale «stakeholders» har blitt et viktig begrep), eller i internasjonale avtaler som FARO-konvensjonen. Den gamle debatten om forholdet mellom profesjonell/amatør og sentrum/periferi synes å ha gått inn i et nytt spor (Hetland et al 2020; Esborg 2020:109).

Såkalt «crowd sourcing», eller digital dugnad, har stått sentralt i denne vendingen. Et slikt prinsipp ligger f.eks. til grunn for Lokalhistoriewiki.no, som ble etablert av Norsk lokalhistorisk institutt i 2011. Her ligger det en klar demokratiserende tanke bak, og det er en ambisjon om at forskere og amatører skal delta på like fot i samskriving av artikler og andre bidrag (Wiig 2018).

Et eksempel på en mer ukontrollert

delingskultur, finner vi i lokalhistoriske Facebook-grupper. Her presenteres og diskuteres fortellinger og erfaringer knyttet til fenomener som bilder, steder, dialekt eller personer i en skriftlig form som ligger tett opp til det muntlige. Terskelen er lav for å bidra, og en må anta at mange av dem som bidrar har liten kjennskap til den autoriserte lokalhistoriske produksjonen. For å bli trodd og få autoritet synes det å være viktigere å dokumentere egen tilknytning til lokalsamfunnet. Slike arenaer har sin egen dynamikk og autentisitetsforståelse som kan være interessant å utforske også for kulturhistorikere. Ved å tilnærme seg dette feltet, kan en få en mer genuin oppfatning av hva slags kulturarv som oppleves som verdifull og meningsbærende lokalt enn ved forskningsstyrte prosjekter og plattformer som involverer de samme gruppene (Hine 2020:100–102).

Selv om teknologien bak «crowd sourcing» er ny, innebærer ikke samarbeidsformen noe presumptivt nytt i en kulturhistorisk kontekst (Pierroux et al 2020:28). Både lokale folkeminnesamlere og lokalhistorikere leverte sine byggesteiner til den akademiske forskningen, men som vi har sett, var relasjonen asymmetrisk, og motivasjonen fra grasrota var noe annet og mer inderlig enn å være passive leverandører av empiri.

Det ligger makt i begreper, og en kan spørre seg om et uttrykk som «citizen science» egentlig viser akademias behov for å forme det folkelige kulturvernarbeidet i sitt bilde. Eksemplene vi har vist fra lokalhistorien viser at dette feltet representerer en form for kunnskapsproduksjon som ikke er underordnet, men sideordnet til den akademiske forskningen og historie-apparatet. Innledningsvis illustrerte jeg dette ved å trekke opp en distinksjon mellom begrepene «historie» og «minne». Lokalhistorien har

sitt utspring i minnet, og har forvaltet sin relasjon til den muntlige kulturen på en annerledes og mer eksplisitt måte enn historiefaget. Og «oral history»-bevegelsen, med nedslaget vi ser i organisasjonen Memoar, er direkte knyttet til den samme minnedimensjonen og behovet for lokal eller gruppebasert identitetskonstruksjon. I forbindelse med «oral history»-bevegelsen hevdet den finske historikeren Jorma Kalela at akademikere aldri egentlig har forstått de identitetsbyggende ambisjonene ved slikt arbeid på grasrotplan (Kalela 1984:56). Når forskningen nå nærmer seg dette universet på nytt, er diskursen gjendøpt som «citizen science», men problemstillingene er de samme. I møtet med en minnebasert fortidsforståelse, er det de profesjonelle som er amatører, og fortiden er blitt et fremmed land.

Litteratur

- Alsvik, Ola 1996. *Fagfelt og folkerørse. Norsk lokalhistorie i det 20. århundre*. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.
- Alsvik, Ola 2009. *Fornuft og følelser. To linjer i norsk lokalhistorisk forskning på 1900-tallet*. I Anne Aune & Gudmund Valderhaug (red.). *Undervegs. Festskrift til Egil Nysæter*. Oslo, AMB-media AS, s. 11–24.
- Alsvik, Ola, Hans P. Hosar & Marianne Wiig (red.) *I dørtrekken fra Europa. Festskrift til Knut Sprauten i anledning 70-årsdagen, 22. juni 2018*. *NotaBene*, nr. 12. Oslo, Nasjonalbiblioteket.
- Anttonen, Pertti J. 1997. Transformations of a Murder Narrative. *Norveg*, bd. 40, nr. 2, s. 3–28.
- Berge, Rikard 1919. *Decentralisation. Folkeminne – historielag – bygdemuse*. Risør, Erik Gunleiksens forlag.
- Berge, Rikard 1924. *Norsk sogukunst*. Kristiania, H. Aschehoug & Co.
- Bergman, Anne 2002. *Lokalhistorie som berättartradition*. I Eriksen m.fl. (red.), s. 217–237.
- Bjørkvik, Halvard, Rolf Fladby, Lars Reinton & Jørn Sandnes (red.) 1970. *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år. Skrifter frå Landslaget for bygde- og byhistorie*. Nr. 4. Oslo etc., Universitetsforlaget.
- Bjørkvik, Halvard 1960. Lokalhistorisk tradisjonsstoff. *Heimen* bd. 11, hefte 11, s. 516–526.
- Bjørkvik, Halvard 1970. *Landslaget for bygde- og byhistorie*. I Bjørkvik m.fl. (red.), s. 143–193.
- Bjørkvik, Randi 1970. *Gards- og slekthistorie 1920–1969. Undervegs mot den konkrete og levende gardshistorie*. I Bjørkvik m.fl. (red.), s. 73–112.
- Borchgrevink, Anne-Berit Ø. 1980. Du kan jo spørre dem sjøl ... Noen refleksjoner omkring muntlige kilder. *Dugnad*, bd. 6, nr. 3, s. 11–19.
- Bull, Edvard d.e. 1924. *Innledning til bygdehistorisk studium. Foredrag holdt på de bygdehistoriske kursene i Bergen 1918, i Hamar og Kristiansand 1919*. Kristiania, Steenske forlag.
- Bull, Edvard d.y. 1953. Arbeidernes plass i historien. Norsk Folkemuseums Avdeling for Arbeiderminner. *Heimen*, bd. 9, hefte 7, s. 333–340.
- Bull, Edvard d.y. 1981. *Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Casey, Edward S. 2004. *Public Memory in Place and Time*. In Kendall Phillips (ed.). *Framing Public Memory*. Tuscaloosa, Alabama, University of Alabama Press, pp. 17–44.
- CCCS Popular Memory Group 1982. *What do we mean by popular memory?* Stencilled Occasional Paper, Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, *History*

- Series: SP No. 67.
- Christiansen, Reidar Th. 1917. *Veiledning ved innsamling av folkeminder. Fra Norsk Folkemindesamling* nr. 1. Kristiania, Norsk Folkemindesamling.
- Christiansen, Reidar Th. 1922–25. Bygdehistorie og Folketradisjon. *Heimen*, bd. 1, s. 58–71.
- Eriksen, Anne 1988. Muntlige kilder – kilder til hva? *Norveg*, bd. 31, s. 69–82.
- Eriksen, Anne 1996. *Vi må ikke glemme*. I Moestue (red.). 1996, s. 66–76.
- Eriksen, Anne 1999a. *Historie, minne og myte*. Oslo, Pax Forlag.
- Eriksen, Anne 1999b. *Selvbiografier mellom minne og historie*. I Eriksen & Aukrust (red.), s. 70–86.
- Eriksen, Anne 1999c. *Dialog og egenart*. I Eriksen & Aukrust (red.), s. 169–183.
- Eriksen, Anne 2002. *Bygda vår – fra bygdebøkernes verden*. I Eriksen m.fl. (red.).
- Eriksen, Anne & Torunn Selberg 2006. *Tradisjon og fortelling. En innføring i folkloristikk*. Oslo, Pax Forlag.
- Eriksen, Anne & Knut Aukrust (red.) 1999. *Kunnskap om kultur. Folkloristiske dialoger*. Oslo, Pax Forlag.
- Eriksen, Anne, Jan Garnert & Torunn Selberg (red.) 2002. *Historien in på livet: diskussioner om kulturarv och minnespolitikk*. NNF Publications 14. Lund, Nordic Academic Press.
- Esborg, Line 2020. *Engaging disenfranchised publics through citizen humanities projects*. In Hetland, Pierroux & Esborg (eds.), pp. 109–124.
- Espeland, Velle 1974. Desentraliseringsstriden. Ein strid om kva folkemindesamling og gransking skal tene til. *Tradisjon*, bd. 4, s. 71–76.
- Fladby, Rolf & Liv Marthinsen 1980. *Minne og tradisjon. Munnleg kjeldestoff i sentrale institusjoner*. Småskrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 3. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.
- Flatin, Tov. 1942–54. *Seljord*. 3 bd. Oslo, Seljord kommune.
- Fonnum, Helge 1934–37. Innsamling av tradisjon ved hjelp av bygdefolket. *Heimen*, bd. 7, s. 79–85.
- Foss, Gunnar 1997. *Heimstad, diktning og identitet*. I Dagfinn Slettan & Ola Svein Stugu (red.). *Det nasjonale i det lokale, det lokale i det nasjonale. KULTs skriftserie*, nr. 92. Oslo, Norges forskningsråd, s. 101–128.
- Gedde-Dahl, T. 1967. *Minneoppgavenes idé og gerontologiske verdi*. I Olav Bø, Andreas Ropeid & Lily Aall (red.). *I manns minne. Daglegliv ved hundreårskiftet. Frå Nasjonalforeningens landskonkurranse for eldre*. Bd. I. Oslo, Samlaget, s. 9–12.
- Gjerdåker, Brita 1949. Norsk etnologisk gransking. *Heimen*, bd. 8, hefte 4, s. 149–155.
- Gjerdåker, Brynjulv 1991. *Kystsamfunn skifter ham. Med bitter- og frøyværingar inn i den moderne tid*. Universitetet i Trondheim, Historisk institutt/Statsarkivet i Trondheim.
- Grønstad, Line 2013. *Norsk Etnologisk Gransking*. I Rogan & Eriksen (red.), s. 669–679.
- Gullestad, Marianne 1996. *Hverdagsfilosofier. Verdier, selvforståelse og samfunnssyn i det moderne Norge*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Hallan, Nils 1970. *Lokalhistorie og tilgrensande vitskaper*. I Bjørkvik m.fl., s. 239–260.
- Halttunen, Karen 2002. Self, subject and the «barefoot historian». *Journal of American History*, vol. 89, no. 1, pp. 20–24.
- Harvilahti, Lauri, Audun Kjus, Clíona O'Carrol, Susanne Österlund-Pötzsch, Fredrik Skott & Rita Treija (eds.) *Visions and Traditions. Knowledge Production and*

- Tradition Archives. Folklore Fellow s Communications*, vol. 315. Porvoo, Academia Scientarium Fennica.
- Hetland, Per, Palmyre Pierroux & Line Esborg (eds.) 2020. *A History of Participation in Museums and Archives. Traversing Citizen Science and Citizen Humanities*. Abingdon, Routledge.
- Hine, Christine 2020. *Knowledge Infrastructures for Citizen Science: The taming of knowledge*. In Hetland et al (eds.), pp. 92–107.
- Hodne, Bjarne 1973. *Personallistoriske sagn. En studie i kildeverdi*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Hodne, Bjarne 1979. *Eventyret og tradisjonsbærerne. Eventyrfortellere i en Telemarksbygd*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Hodne, Bjarne 1981. *Overføring av muntlig stoff*. I Hodne m.fl. (red.), s. 34–44.
- Hodne, Bjarne 1983. Autobiografier som folkloristisk kilde. *Norveg*, bd. 26, s. 5–40.
- Hodne, Bjarne 1984. Autobiografien: Folkloristisk kilde med samfunnsrelevans. *Tradisjon*, bd. 14, s. 49–61.
- Hodne, Bjarne 1988. Personlige fortellinger. En tredje innfallsvinkel i studiet av autobiografier. *Norveg*, bd. 31, s. 41–82.
- Hodne, Bjarne, Knut Kjeldstadli & Göran Rosander (red.) 1981. *Muntlige kilder. Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*. Oslo etc., Universitetsforlaget.
- Hodne, Ørnulf 1979. *Jørgen Moe og folkeeventyrene. En studie i nasjonalromantisk folkloristikk*. Oslo etc., Universitetsforlaget.
- Hodne, Ørnulf 1987. Registrering av minneoppgavene for eldre. *Norveg*, bd. 30, s. 149–172.
- Holmegaard, Olav 1940. Salve Aagsæd. *Bidrag til Agders historie* nr. 23, s. 3–10.
- Hundstad, Dag. 2012. Historikeren som regionbygger? Et fagkritisk perspektiv på fire landsdelshistoriske verk. *Historisk tidsskrift*, bd. 91, nr. 1, s. 37–63.
- Hundstad, Dag 2013. *Sørlandet – fra terra incognita til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme*. PhD-avhandling i historie, Universitetet i Bergen.
- Hundstad, Dag 2015. *Agder Historielag – en lokalhistorisk reise*. Kristiansand, Agder Historielag.
- Hundstad, Dag 2018. *Barfothistorikere og akademikere. Profesjonalisering og strid i lokalhistorien*. I Alsvik m.fl. (red.), s. 134–161.
- Jahnsen, Jan Børre 1980. Med bestefar som lærebok. *Dugnad*, bd. 6, nr. 3, s. 36–40.
- Johansen, Anders 1988. Mytiske landskap. *Profil*, nr. 2, s. 12–27.
- Kaldal, Ingar 1994. *Arbeid og miljø ved Follafoss Tresliperi og Ranheim Papirfabrikk 1920–1970. Skriftserie fra Historisk institutt*, nr. 3. Universitetet i Trondheim, Historisk institutt.
- Kaldal, Ingar 2008. Minna og mytane – og verdien deira som historisk materiale. *Historisk tidsskrift*, bd. 87, nr. 4, s. 665–679.
- Kaldal, Ingar 2013. Edvard Bull d.y., arbeiderminnene og sosialhistoria. *By og bygd*, nr. 45, s. 130–147.
- Kaldal, Ingar 2016. *Minner som prosesser – i sosial- og kulturhistorie*. Oslo, Cappelen Damm.
- Kalela, Jorma 1984. Minnesforskning, oral history och historierörelsen. *Sociologisk Forskning*, vol. 21, nr. 3–4, s. 47–67.
- Kjus, Audun 2018. *Principles for a future tradition archive. As foreseen by Norwegian Ethnological Research*. In Harvilahti et al (eds.), pp. 360–378.
- Klepp, Asbjørn 1988. Initierte kilder og «muntlige kilder», *Norveg* bd. 31, s. 31–40.

- Kristiansen, Hans W. 2008. *Masker og motstand. Diskré homoliv i Norge 1920–1970*. Oslo, Unipub.
- Kristoffersen, Eirik 2017. *Kampen om folkeminnesamlingen. Da folkeminnene ble et forskningsfelt og folket krevde dem tilbake*. Norsk Folkeminnelags skrifter, nr. 172. Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Kverndokk, Kyrre 2011. *Han ligner litt på nissen igrunn. Folkloristiske forestillinger om folket*. I Line Esborg, Kyrre Kverndokk & Leiv Sem (red.). *Or gamalt – nye perspektiver på folkeminner*. Norsk Folkeminnelags skrifter, nr. 165, Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter. Vol. CXL. Oslo, Aschehoug, s. 70–95.
- Kverndokk, Kyrre 2013. *Norsk Folkeminnesamling*. I Rogan & Eriksen (red.), s. 551–563.
- Kyllingstad, Jon Røyne 2008. «Menneskeåndens universalitet». *Instituttet for sammenlignende kulturforskning 1917–1940. Ideene, institusjonen og forskningen. Doktoravhandlinger forsvart ved Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo*, nr. 371. PhD-avhandling i historie, Universitetet i Oslo.
- Liestøl, Knut 1914. Um innsamling av norske folketradisjonar. *Maal og Minne*, bd. 6, s. 113–122.
- Lindstrom, Lamont 1990. *Knowledge and power in a South Pacific society*. Washington, Smithsonian Institution Press.
- Moestue, Anne 1996. *Spørre og grave i 50 år. Norsk etnologisk granskings 50-års jubileum, 1996*. Oslo, Stiftelsen Norsk etnologisk gransking.
- Moestue, Anne (red.) 1996. *Minnet. Foredrag ved Norsk etnologisk granskings 50-års jubileumssymposium 18.–19.4. 1996*. Oslo, Stiftelsen Norsk etnologisk gransking.
- Nysæter, Egil 1995. *Frå institusjon til paraplyorganisasjon. Landslaget for lokalhistorie 1970–1995*. I Egil Nysæter, Dagfinn Slettan & Harald Winge (red.). *I arbeid for lokalhistorie og kulturvern. Landslaget for lokalhistorie 75 år 1920–1995. Skrifter frå Landslaget for lokalhistorie*, nr. 8. Trondheim, Landslaget for lokalhistorie, s. 43–76.
- Pierroux, Palmyre, Mattias Bäckström, Brita Brenna, Geoffrey Gowland & Gro Ween 2020. *Museums as sites of participatory democracy and design*. In Hetland et al (eds.), pp. 26–44.
- Reinson, Sanita 2018. *Participatory practices and tradition archives*. In Harvilahti et al (eds.), pp. 279–296.
- Reinton, Lars & Sigurd Reinton 1943. *Forord*. I Lars Reinton. *Folk og fortid i Hol*. Bd. 2. *Frå 1815 til vår tid*. Oslo, Grøndahl & søn, s. 5–6.
- Reinton, Lars 1943. Forteljing og forteljarar. *Heimen*, bd. 6, hefte 5, s. 230–237.
- Reinton, Lars. 1944. Anmeldelse av Andreas Holmsens *Eidsvoll bygds historie I-II*. *Heimen*, bd. 6, hefte 6, s. 309–315.
- Reinton, Lars 1946–48. Den glade vitskap. *Heimen*, bd. 7, s. 65–67.
- Reinton, Lars 1970a. *Den lokalhistoriske røsla og den moderne bygdehistorie 1900–1920*. I Bjørkvik m.fl. (red.), s. 33–53.
- Reinton 1970b. *Dei lokale historielaga*. I Bjørkvik m.fl. (red.), s. 195–238.
- Resløyken, Åmund Norum 2017. «Ein lut av det nære levande livet». *Tradisjon, tradisjonselementer og tradisjonsforskere. En studie av spørrelisteserien Ord og sed 1934–1947*. PhD-avhandling i kulturhistorie, Universitetet i Oslo.
- Rogan, Bjarne & Anne Eriksen (red.) 2013. *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo, Novus forlag.

- Rogan, Bjarne 2013. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Fra folkeminneprogrammet til bondesamfunnsundersøkelsen*. I Rogan & Eriksen (red.), s. 645–667.
- Rogan, Bjarne 2015. Norsk kulturhistorie i kontekst – et bidrag til genealogien. *Tidsskrift for kulturforskning*, bd. 14, nr. 1, s. 56–98.
- Ryymän, Teemu Sakari, Astri Andresen, Jan Heiret & Leidulf Melve 2019. Hovedtendenser i norsk historievitenskap 1969–2015 belyst gjennom doktoravhandlinger. *Historisk tidsskrift*, bd. 98, nr. 2.
- Salvesen, Helge 1982. Tanker omkring redigeringen av «Heimen». *Heimen*, bd 19, nr. 2, s. 81–86.
- Sandnes, Jørn 1975. *Rikshistorie og lokalhistorie – sentrum og periferi i lokalhistorien*. I Sivert Langholm & Per Maurseth (red.). *Periferi og sentrum i historien. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Røros 16.–20. juni 1974*. Universitetsforlaget, Oslo, s. 159–167.
- Skar, Johannes 1997. *Gamalt or Sætedal*. Bd. I. Espa, Lokalhistorisk Forlag. (Faksimile av trykt utgave fra Samlaget, Oslo 1961).
- Skott, Fredrik 2008. *Folkets minnen. Traditionsinnsamling i idé och praktik 1919–1964. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg* nr. 53. Institutet för språk och folkminnen og Göteborgs universitet, Göteborg.
- Slettan, Dagfinn 1977. *Muntlig kjeldestoff*. I Rolf Fladby & Harald Winge (red.). *Lokalsamfunn under omstøping. Den nyeste tids lokalhistorie*. Oslo, J.W. Cappelens forlag, s. 62–81.
- Slettan, Dagfinn 1978. *Dreng og taus i Verdal. Eksperiment med en kollektiv sjøbiografi*. Oslo etc., Universitetsforlaget.
- Slettan, Dagfinn 1979. Muntlig historie. Utviklingslinjer og muligheter. *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, bd. 1, s. 155–187.
- Slettan, Dagfinn 1981. *Muntlig historie, en mangesidig virksomhet*. I Hodne m.fl. (red.). 1981, s. 22–33.
- Slettan, Dagfinn 1984. *Muntlig historie og arbeidslivforskning*. I Per Fuglum & Jarle Simensen (red.). *Historie nedenfra. Festskrift til Edvard Bull på 70-årsdagen*. Oslo etc., Universitetsforlaget, s. 217–233.
- Slettan, Dagfinn 1989. Innsamling av munnlege kjelder. Nokre praktiske spørsmål. *Heimen*, bd. 26, s. 139–150.
- Slettan, Dagfinn 1994. *Minner og kulturhistorie. Teoretiske perspektiver. Skriftserie fra Historisk institutt*, nr. 4. Historisk institutt, Trondheim.
- Slettan, Dagfinn 1996. *Livsfortelling som identitetskonstruksjon*. I Moestue (red.) 1996, s. 77–96.
- Slettan, Dagfinn 1997. Det fortalte livet. Aspekter ved minner som kilde i lokalhistoria. *Heimen*, bd. 34, nr. 1, s. 23–31.
- Slottemo, Hilde Gunn 2003. *Fabrikkarbeider, far og forsørger. Menn og mannlighet ved koksverket Mo i Rana 1950–1980. Skriftserie fra Institutt for historiske og klassiske fag*, nr. 41. Trondheim, NTNU.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. London & New York, Routledge.
- Solheim, Svale 1946–48. Norsk Folkeminnelags skrifter. *Heimen* bd. 7, s. 22–30.
- Thompson, Paul & Joanna Bornat 2017. *The Voice of the Past: Oral History*. 4th ed. Oxford, Oxford University Press. (1st ed. 1978).
- Thue, Johs. B. 1979. Kva er lokalhistorie. *Heimen*, bd. 18, nr. 3, s. 129–137.
- Titlestad, Torgrim 1982. *Når folket fortel. Ei handbok i intervjuetknikk og tradisjons-*

- innsamling*. Oslo etc., Universitetsforlaget.
- Tobiassen, Anna Helene 1988. Spørrelistesvar som del av kildetilfanget i etnologiske undersøkelser. *Norveg*, bd. 31, s. 17–30.
- Try, Hans 1984. *Om lokalhistoriske samlinger. Tilråding frå eit utval nedsett frå Norsk Kulturråd*. Oslo, Norsk Kulturråd.
- Wiig, Marianne 2018. *Historien om hvordan NLI ble fanget i nettet. Rapport fra en vevkjerring*. I Alsvik m.fl. red., s. 549–585.
- Winge, Harald 1997. *Hvordan kan lokalhistorie være byggesteiner for rikshistorie?* I Else Braut (red.). *Blikk på lokalhistorie. Norsk lokalhistorie etter 1970. Rapport frå eit jubileumsseminar. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt*, nr. 33. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt.

Aviser

- Agder Tidend* 17.05. 1940, s. 4.
«Bygdegranskaren Salve Aagsæd».
- Verdens Gang* 07.07. 1920, s. 4. «Vore Bygders og Byers Historie. Landslaget stiftet igaar.»

Nettreferanser

- <http://www.landslaget.org/images/pdf2014/4.-Analyse---del-1.pdf>
[Nedlastet 02.05.2020].
- <http://www.memoar.no/om-memoar>
[Nedlastet 02.05.2020].

Meningsløs naturalitet?

Antropomorfisme og sjangerforståelse i norske avisannonseres reaksjoner på *Løvenes konge* (2019)

Guro Flinterud
Politihøgskolen
guro.flinterud@phs.no

Abstract

In 2019, the Disney Corporation released a brushed up, new version of their animation classic *The Lion King*, first released in 1994. The storyline was the same, but the visual look was completely re-done, using new techniques to make it look completely photo realistic. Film critics balked at the new look, claiming that the new realism made the animals appear less life-like. In this article, I analyse five Norwegian film reviews, asking how we can understand these intense reactions. I claim that the reactions can be understood in light of the mixing of two distinct types of anthropomorphic genres in popular media culture, animated films and nature films. The uneasiness expressed by the film critics when faced with this mixing of genres reveal that mediatized stories are important sites for understanding human-animal relations.

Keywords:

- *anthropomorphism*
- *genre*
- *visual culture*
- *human-animal relations*
- *popular media*

«Den meningsløst naturalistiske coverversjonen av *Løvenes konge* klarer ikke å unnsnippe sin egen kynisme og overflødighet», skriver Morgenbladets anmelder i juli 2019, om nyinnspillingen av Disneys animasjonsfilmsuksess fra 1994. Fortellingen, musikken og manus er i hovedsak den samme som i originalen, men det visuelle er i nyinnspillingen fullstendig gjen-skapt. I stedet for de klassiske tegnede dyrene vi i vesten er vant til etter mange tiår med Disney-filmer, var rollebesetningen i denne filmen dataanimerte dyr med et naturtro uttrykk. Det visuelle ble beskrevet av anmelderne som «en oppvisning i ny filmteknisk genialitet på den måten at vi virkelig ikke kan se at disse dyrene ikke er

ekte, levende skapninger som lever og ånder der ute under den steikende sola på den afrikanske savannen» (Dagbladet 2019), og «et datagenerert mesterverk når det gjelder det visuelle» (NRK P3 2019). Allikevel er det noe som skurrer for anmelderne. Hvor er det blitt av mimikken, de store runde øynene, de menneskelignende ansiktene? Hvor er det blitt av følelsene? Denne undringen danner utgangspunkt for artikkelens problemstilling: Hvordan kan vi forstå at anmelderne reagerer på Disneys brå vending fra menneskeligjorte til ekstremt naturtro representasjoner av dyr med beskrivelser som 'meningsløs', 'kynisk' og 'overflødig'? Kan reaksjonene fra anmelderne leses som et tegn på at *Løvenes konge*

2019 representerer et visuelt brudd med den etablerte forståelsen av forholdet mellom det menneskelige og det ikke-menneskelige i den vestlige animasjonsfilmsjangeren?

Denne artikkelen handler ikke om filmen *Løvenes konge* som sådan, men om reaksjonene på den slik de ble uttrykt i anmeldelser. I det følgende vil jeg analysere anmeldelser fra fem store nyhetsmedier i Norge – VG, Dagbladet, NRK P3, Morgenbladet og Aftenposten – med et blikk på hvordan argumentasjonen kan ses som forsøk på å gjenopprette de kulturelle grensdragningene som utfordres gjennom filmens teknologiske nyvinninger.

Antropomorfisme

Utgangspunktet for å svare på spørsmålene er en hypotese om at 2019-utgaven av *Løvenes konge* befinner seg i en gråson mellom to ulike former for antropomorfisme i moderne mediekultur, knyttet til hver sin sjanger. Begrepet antropomorfisme betyr 'menneskeliggjøring', og brukes for å beskrive prosesser hvor dyr på ulike måter blir fremstilt eller behandlet som mennesker. I hverdagslig bruk blir begrepet ofte brukt moralsk fordømmende, for å beskrive hvordan mennesker misforstår og dermed bevisst eller ubevisst misbruker dyr. Som fagbegrep har det de siste tiårene blitt tatt i bruk som en mer analytisk beskrivelse, i sammenheng med teorier som fremhever det tilnærmet umulige i å skulle forholde seg til andre arter og ikke samtidig antropomorfisere (Daston og Mitman 2005). Antropomorfisme kan sies å ligge til grunn for menneskets interesse for å samhandle med andre arter, vi fascineres fordi vi ser noe som ligner på oss selv, men samtidig ikke. Det ligger imidlertid fortsatt en moralsk dimensjon til bruken av antropomorfisme som et analytisk begrep. Daston og Mitman påpeker at dersom man ønsker å jobbe mot

en dypere forståelse av forholdet mellom mennesker og ikke-menneskelige dyr, og ikke bare påpeke urett, er det viktig å huske på at å tenke *på* dyr ikke er det samme som å tenke *med* dyr (Daston og Mitman 2005:5). Å tenke med dyrene innebærer at man flytter fokus over på dyr som aktører, og spør ikke bare hva vi gjør med dyrene, men hva dyrene gjør med oss.

I sin studie av medierte møter mellom mennesker og dyr påpeker Claire Parkinson at antropomorfisme er situert og kulturelt betinget (Parkinson 2019). Hun legger an et diskursivt/affektivt perspektiv for å fremheve hvordan en multimodal diskursivitet som inkluderer både språklige, visuelle og andre uttrykk påvirker og former affekter. Affekter forstås her som de kroppslige responsene som kommer forut for den kognitive rasjonaliseringen som beskrives ved hjelp av følelser. Parkinson retter dermed fokus mot sammenvevingen mellom det vi er bevisst på og det vi ikke er bevisst på i våre møter med dyr. Et slikt perspektiv løfter frem at antropomorfisme er et dynamisk begrep, som ikke i seg selv kan ha en entydig mening, men som må analyseres i kontekst. Den gjensidige påvirkningen mellom det diskursive og det affektive i medierte møter mellom mennesker og dyr kaster også lys over de tilsynelatende motstridende reaksjonene i anmeldelsene denne artikkelen analyserer. Ved hjelp av sjanger som analytisk verktøy analyserer artikkelen hvordan antropomorfismen i animasjonsfilmsjangeren er situert og kulturelt betinget, og søker å få en dypere forståelse for hvordan endringer i en populærkulturell mediesjanger, animasjonsfilmen, er vevet sammen med forståelser av forholdet mellom mennesker og dyr.

Dyrene i denne artikkelen er ikke faktiske dyr, men de er visuelle representasjoner med en stor kulturell kraft. De er

fiksjonsdyr som ikke bare har evnen til å underholde, men som også vekker ubehag og misnøye – utilsiktet sådan fra avsenders side. I denne artikkelen leser jeg de utilsiktede reaksjonene som resultat av filmens sjangerblanding mellom to kjente sjangre som på ulike måter preges av antropomorfisme i vestlig mediekultur, animasjonsfilmer og naturfilmer. Dette er sjangre som i stor grad har vært preget av antropomorfisme, men som også har distinkte kjennetegn som fremmer ulike sjangerforventninger. Animasjonsfilmene, og da særlig Disney-konsernets animasjonsfilmer, preges gjerne av en tydelig visuell antropomorfisme, hvor dyr fysisk gjøres til mennesker ved å tegnes med menneskelig, gjerne barnlig, mimikk, de har på klær og snakker menneskespråk. Det tydeligste sjangerkravet i disse filmene er gjerne en naiv, fysisk menneskeliggjøring av dyrene, de ser helt tydelig ut som mennesker. Naturfilmene, derimot, preges av en dokumentarisk og naturtro gjengivelse av virkelige dyr, hvor dyrenes handlinger ofte presenteres og tolkes med referanse til menneskeartens væremåter. Naturfilmens tydeligste sjangerkrav er med andre ord en historiefortelling som rammer inn dokumentarisk filmmateriale av dyr i familiegrupper og tillegger dem emosjoner og motiver som mennesker kan kjenne igjen. Jeg vil i det følgende først kort presentere utviklingen av antropomorfistiske sjangerkrav i de to sjangrene, for deretter å diskutere hvordan de bryter mot hverandre i filmanmeldelsene.

Animasjonsfilmsjangeren og neoteni

Walt Disneys første animasjonsfilmdyr, lansert på 1920-tallet, var en rimelig naturtro antropomorfisert mus ved navn Mickey Mouse, kjent i Norge som Mikke Mus. Han hadde spiss nese og små øyne – karaktertrekk fra ekte mus – men gikk på to bein,

hadde klær og kunne snakke. Det tok imidlertid ikke lang tid før Mikke fikk rundere former, kortere nese og større øyne. Mikke gikk fra å være bare antropomorfisert, i betydningen gitt menneskelige trekk, til å også bli neotenisert; han ble gitt trekk som minner oss om trekkene til babyer: stort hode relativt til kroppen, store øyne, liten nese, korte lemmer og runde, myke former. Det var først som neoten mus at Mikke nådde den enorme populariteten som fortsatt vedvarer. Og det var denne teknikken som skulle kjennetegne Disney-konsernets animasjonsfilmfigurer i årene som kom.

Biologifaget forteller oss at reaksjonen på det neotene er en medfødt respons. Opphavsmannen til begrepet, etologen Konrad Lorenz beskrev fenomenet med det tyske ordet 'kindchenschema', et ord som rammer inn reaksjonen på det neotene skjematisk; når vi synes babyer er søte, er det ikke fordi vi reagerer på babyen, men fordi vi reagerer på de fysiske proporsjonene i ansikt og kropp (se for eksempel Gould 1980). Argumentasjonen har blitt bygget ut i senere tid i forsøk som konkluderer med at mennesker også beskriver andre arter, ting og objekter som «søte» dersom de har neotene trekk (Cho 2012; Golle et al. 2013). Neoteni ble beskrevet som forklaringen på at menneskearten er så flinke til å ta vare på ungene sine, og ble som sådan etablert som en innebygget, automatisk respons (Lorenz 1971). Det ser imidlertid ut til at det ikke bare er menneskene som reagerer på denne måten. Historier om dyr som tar seg av babyer fra andre arter har etter hvert blitt en populær sjanger i mediene, hvilket indikerer at mange pattedyr ikke bare kjenner igjen, men har omsorgsfølelse for babyer uansett art.

Evolusjonsbiologen Stephen J. Gould er en av de som har utfordret ideen om at

neoteni er en innebygd respons hos menneskearten (Gould 1980). Han hevder heller at den fremstår slik i dag fordi det er en respons som har en evolusjonsmessig fordel. De menneskene som har reagert sterkt emosjonelt på babyer og baby lignende trekk har følt en sterkere tilknytning til og dermed tatt bedre vare på barna sine. Disse barna har hatt større sjanse for å overleve, klare seg godt i det sosiale livet og med det bringe denne disposisjonen videre. Gould sier med andre ord at dette ikke nødvendigvis er noe opprinnelig, men noe som fremstår som opprinnelig i dag fordi den genetiske disposisjonen har overlevd og spredt seg gjennom naturlig seleksjon. Denne forklaringen er mer fleksibel, men i likhet med Lorenz og de mer skjematiske forklaringene lokaliserer den sosial handling i en automatisk, biologisk betinget respons. Grunnen til at den neoteniserte Mikke fikk så stor suksess, ifølge Gould, var at han aktiverte noe dypt inne i genmaterialet vårt (Gould 1980).

Felles for de biologiske beskrivelsene av neoteni er at de ikke tar hensyn til ytre påvirkning. De tar for gitt at årsaken til reaksjonen finnes inne i mennesket. Dermed utelukker de historiske og kulturelle elementer og påvirkninger. Biologien presenterer én forklaringsmodell, men gir ingen dypere forståelse for den økende populariteten av neoteniserte dyr som skjedde i løpet av 1900-tallet, eller hvorfor et knippe voksne menn og kvinner fra den norske kultureliten i 2019 mener at en animert film med ikke-neoteniserte dyr er meningsløs. Jeg vil hevde at skuffelsen i anmeldelsene ikke er uttrykk for en reaksjon på neoteni, men en reaksjon trigget av forventningen om neoteni. Dette antyder at reaksjonen også er kulturelt betinget, ettersom den er en reaksjon på et fravær fra, snarere enn tilstedeværelse av, gitte fysiske markører som korresponderer med anmeldernes sjangerforventninger.

Disney-konsernet er bare en av aktørene som har bidratt til å befestne neoteni som en forventning knyttet til visuelt antropomorforiserte dyr i vestlig populærkultur på 1900-tallet (Flinterud 2013). En annen viktig figur er teddybjørnen (Pastoureau 2011). Teddybjørnen ble lansert på begynnelsen av 1900-tallet, som en langlemmet, spissnudet plysj-dukke, ikke ulikt den originale Mikke Mus. I likhet med Mikke Mus ble teddybjørnene raskt neotenisert, og har fått status som alle barns følgesvenn i barnliggjort form, med runde, myke former og kort snute. Den samme utviklingen ses både i barneleker, tegneserier og animasjonsfilm. Det «søte», definert etter malen Lorenz beskrev for netoeni, fikk hegemoni innen visualisering av dyr for barn. Det var ikke bare tegnede dyr og dukker som ble neotenisert på 1900-tallet. Den samme utviklingen har vi sett hos for eksempel rasehunder og -katter, hvor enkelte raser i løpet av 1900-tallet ble avlet etter en mal for det søte hentet fra etologenes beskrivelse av neoteni, med det resultat at de har blitt umåtelig populære kjæledyr, men også at flere raser har fått fysiske deformiteter som truer velferden deres.

Gjennom andre halvdel av 1900-tallet ble altså sammenblandingen av antropomorfisme og neoteni intensivert i representasjoner av dyr ment for barn. Denne utviklingen har blitt kraftig kritisert både av dyrevernere og forskere innen kultur- og samfunnsvitenskapene for å bidra til at man ikke tar dyr på alvor, særlig eksemplifisert med referanse til kjæledyrhold, hvor det «uskyldige» søte leke- og animasjonsfilmdyret blir aktualisert i levende dyr (se for eksempel Malamud 2007). Underholdningsindustriens påvirkning har imidlertid holdt stand side om side med denne kritikken, noe den negative reaksjonen på *Løvenes konge* 2019 er et tydelig eksempel

på. Når dyrene blir presentert i animert format med sine naturlige trekk steiler anmelderne, og mener det er både dårlig film og dårlig historiefortelling.

Naturfilm og sosiobiologi

Den andre sjangeren som gjør seg gjeldende i nyinnspillingen av *Løvenes konge* er naturfilmen. I motsetning til i animasjonsfilmen dreier ikke dette seg om å få dyr til å ligne fysisk på mennesker, men om hvordan mennesker til daglig forholder seg til dyr med utgangspunkt i kunnskap om sin egen art; hvordan vi leser menneskelige tanker, følelser og hensikter inn i dyrene som omgir oss, enten i det virkelige liv eller gjennom medier (Daston og Mitman 2005). Med det anmelderne beskriver som «filmteknisk genialitet» og «datagenerert mesterverk» krysser *Løvenes konge* 2019 over fra å være animasjonsfilm preget av netoene og tydelig antropomorfe figurer til sjangeren naturfilm, hvor en overordnet intensjon er å vise frem naturen slik den 'er'. Det er også verdt å merke seg at selv om Disney i Norge først og fremst forbindes med animasjonsfilm og tegnede dyr, så har konsernet gjennom tidene også produsert flere naturfilmer.

Ifølge Cynthia Chris har fremstillingen av dyr i naturfilmer beveget seg gjennom tre faser; fra å fremstille dyret som objekt for menneskets blikk (eller gevær), via en antropomorfisert fremstilling hvor dyret ble fremstilt som et menneskelig subjekt, til en zoomorfisert fremstilling hvor dyrenes atferd studeres for å forstå mennesket (Chris 2006:x). I Chris' tolkning av naturfilmens utvikling har mennesket hele tiden stått sentralt, enten som premissleverandør for fremstillingen som i de to første fasene, eller som det egentlige objektet for fremstillingen, det som naturfilmen streber etter å forstå. Naturfilmene har med andre ord alltid vært antroposentriske representa-

sjoner, de har på ulike måter vært fortellinger om mennesker. Det er derfor interessant å se nærmere på skillet Chris drar mellom det antropomorfiserende og det zoomorfiserende.

Chris henter begrepet zoomorfisering fra vitenskapshistoriker Eileen Crist, som bruker det for å beskrive sosiobiologiens tendens til å fokusere på det dyriske ved mennesket (Crist, 2000:161). Utgangspunktet for Crist er entymologen E.O. Wilsons forståelse av begrepene altruisme og egoisme som uttrykk for et universelt ønske hos alle arter om å føre genene videre. Det er med andre ord et kjennetegn ved sosiobiologien at den ikke bare overfører ideen om sosiale samfunn til andre arter enn mennesket, men også at de fremhever det dyriske ved arten menneske. Ifølge Crist var det altså ikke menneskeliggjøringen av dyrene som lå til grunn for utviklingen av sosiobiologien, men dyrliggjøringen av mennesket. Slik jeg leser Crist er hun imidlertid ikke ute etter å sette opp zoomorfisme som en motkategori til antropomorfisme, noe som antydes ved at hun selv setter begrepet i hermetegn når hun introduserer det. Crist påpeker heller at sosiobiologiens teorier tar i bruk kulturelle kategorier og innlemmer dem i en forklaringsmodell som tar utgangspunkt i at alt mennesker og ikke-menneskelige dyr gjør, har et biologisk grunnlag. Hun introduserer begrepet zoomorfisme for å tydeliggjøre at sosiobiologien vil beskrive arten menneske på linje med andre arter, som et dyr hvis sosiale systemer og intrikate strukturer bare er en avansert måte å bringe genene videre på. På sosiobiologiens premisser får dermed ikke antropomorfisme noen mening, all den tid mennesket bare er et av mange dyr som man kan dra veksler på for å forstå biologien i sin helhet. Crists overordnede analyse viser imidlertid tydelig at sosiobiologiens bruk av

kulturelt ladede begreper for å forklare atferd er spekket med antropomorfisme; når vi mennesker søker å forstå biologi kan vi rett og slett ikke unnsnippe vår kulturelle fortolkningsramme.

Zoomorfisme dreier seg med andre ord mer om intensjon enn om resultat; det er et begrep som beskriver utgangspunktet for forskerne i Crist's analyse. Dermed kan man også spørre seg hvilken relevans begrepet har for å forstå naturfilmenes representasjon av dyr. Når vi ser på dyrene for å forstå oss selv, har vi allerede forutsatt at det er likheter mellom mennesker og ikke-menneskelige dyr. Om man kaller dette antropomorfisme eller zoomorfisme avhenger ikke bare av representasjonen, men i stor grad også hvilket utgangspunkt seeren har for å fortolke representasjonen. Fremstillingen av en heteronormativ familiegruppe med en kjærlig, hjemmевærende mor og en utearbeidende far kan tolkes som forsøk på å forklare dyrenes liv med referanse til kjente kategorier for mennesker, men det kan også tolkes som et forsøk på å si at det heteronormative samlivet er en naturlig levemåte som forklarer hvorfor vi mennesker i stor grad organiserer våre liv på denne måten. Popularisering av sosiobiologiske teorier gjennom 1980 og 90-tallet har vært kjent for å bruke sammenligninger med dyr normativt for det menneskelige samfunnet, som for eksempel å fremheve tradisjonelle heteronormative kjønnsroller som noe naturlig (for eksempel Dawkins 1976). Denne tendensen har i senere år blitt besvart av biologer som har påpekt at homofile relasjoner er utbredt i de aller fleste arter (se for eksempel diskusjon rundt Naturhistorisk museums utstilling *Mot naturens orden?*, Andreassen 2006). I begge disse forklaringene er det imidlertid mennesket som står i sentrum – begge tar utgangspunkt i å beskrive dyrene med utgangspunkt i

menneskelige begreper og samlivsformer, ved å hevde at det ene eller det andre er «naturlig». Selv om man kan hevde at denne type argumentasjon er en zoomorfisering av mennesket, så innebærer den samtidig antropomorfisering av dyrene. Når mennesker aktivt studerer atferd hos dyr for å forstå seg selv, har de allerede antropomorfisert. Det at ikke-menneskelige dyr vurderes som relevante for å forstå menneskelige dyr, trigges av antropomorfisering – det at vi ser oss selv i noe – selv om det også samtidig kan ta form av zoomorfisme. Fra dette utgangspunktet blir begrepsparet et eksempel på den paradoksale kjernen i forholdet mellom natur og kultur. Hver for seg er de enkle begreper å forklare, men det skal ikke mer til enn å introdusere det andre begrepet før man avdekker hull i forklaringsmodellen.

Naturfilmenes representasjoner befinner seg som sådan i et grenseland preget av sammenvevingen mellom det antropomorfe og det zoomorfe. De representerer et gråsonerområde hvor fiksjon og fakta flyter sammen, i motsetning til den fysiske antropomorfiseringen i animasjonsfilmene, som befinner seg i et tydelig fiksjonsunivers. Selv med stadig forbedrede innspillings- og avspillingsteknologier og økende bevissthet rundt nettopp antropomorfisering av dyr i naturfilmer så vil de alltid også til en viss grad være fiksjoner; medierte historier fortalt fra et gitt perspektiv, spesifikt utvalgte scener klippet sammen for å fortelle en historie. Den befinner seg «mellom sannhet og fiksjon, vitenskap og fortelling», som Derek Bousé har uttrykt det (Bousé 2000:16). Bousé viser hvordan den visuelle fortellerteknikken i naturfilmene henter inspirasjon fra Hollywood-filmer, og trekker særlig fram at bruken av nærbilder av ansikt og øyne som skaper en «falsk intimitet», en følelse av at seeren «forstår» og «føler med»

dyret i filmen (Bousé 2003). Det er interessant å merke seg at i naturfilmsjangeren så er det nettopp nærbildet av dyreansiktet som brukes for å vekke følelser, mens når nærbildet av et naturtro dyreansikt presenteres i en animasjonsfilm opplever anmelderne dette som at dyret fremstår følelseløst.

Det at naturfilmen er en sjanger som er uløselig knyttet til fremveksten av TV siden 1950-tallet gjør at denne formen for sjangertilknyttet antropomorfisme har utviklet seg parallelt med neoteniseringen i animasjonsfilmsjangeren. Man kan med andre ord anta at disse to parallelle, men allikevel visuelt motstridende, formene for mediert antropomorfisme begge er viktige i den kulturelle oppfatningen av dyr i vår samtid.

Antropomorfisme og sjangerforventninger

Anmeldernes reaksjon på *Løvenes konge* i 2019 dreier seg i stor grad om sjangerforventning, og sjangerbrudd. Jeg har i det foregående vist hvordan to ulike former for antropomorfisme utviklet seg som kjennetegn innenfor de to sjangrene animasjonsfilm og naturfilm i løpet av andre halvdel av 1900-tallet. På den ene side, den fysiske antropomorfiserte animasjonsfilmen sterkt preget av dyr med neotene trekk, på den annen side den strukturelt antropomorfiserte naturfilmen, hvor menneskers og ikke-menneskelige dyrs hverdagsliv veves sammen i fortellingen.

Det er verdt å merke seg at dette poenget heller ikke er ukjent for anmelderne. Når NRKs anmelder skriver at «med denne realistiske tilnærmingen mister man også mimikken som kan formidle følelser på en måte som den menneskelige hjernen er vant til å tolke» så anerkjenner hun på et nivå at hennes reaksjon kan ha med vane å

gjøre (NRK P3 2019). «Hjernen» er vant til å tolke menneskers mimikk, men enda viktigere, den er vant til å se menneskelig mimikk når den ser animerte dyr. Det er imidlertid flere lag i denne uttalelsen. Det «hjernen er vant til» viser også til anmelderens forventning. Hun forventer å se menneskelig mimikk, men hun forventer også å ikke bli utfordret. Den negative reaksjonen viser ikke bare at de naturtro dyrene i *Løvenes konge* 2019 representerer et sjangerbrudd, de antyder også at animasjonsfilmsjangeren er konservativ. Til tross for at det visuelle beskrives i særdeles positive ordelag så er konklusjonen at det ødelegger filmen. Det er flott å se på, men det passer ikke her.

VGs anmelder refererer direkte til Disneys bevisste neotenisering av dyrene i animasjonsfilmene i sin kritikk, og mener «Disney med denne hyperrealistiske stilen vender ryggen til en av sine egne store gaver til verden» (VG 2019). Denne «gaven til verden» er altså dyr med menneskelig mimikk, «store, sjokkerte øyne, sarkastiske eller triste øyenbryn, smilende munner», hvis fravær gjør dyrene «mindre bedårende». Der hvor NRK og Morgenbladets anmeldere knytter mimikken overordnet til det å formidle følelser, løfter VGs anmelder helt konkret inn det neotene: Disney-dyrene skal være 'bedårende'. Aftenposten vil ha 'sjarm', Dagbladet fremhever 'sør'. Når NRK og Morgenbladets anmeldere bruker ordet 'følelser' som noe som vekkes av mimikk men som mangler i filmen, blir det allikevel tydelig at 'følelser' har en helt spesifikk mening også i denne settingen. For de beskriver begge at filmen vekker følelsen av å bli imponert, men dette er ikke den følelsen de forventer at filmen skal vekke. Det er et hierarki av følelser som forventes vekket av filmer i denne sjangeren, og det at neotene ser ut til å ha forrang. Animerte

filmdyr, særlig fra Disney, skal ikke imponere. De skal røre, vekke medynk og omsorg.

Dagbladets anmelder går enda lengre da han påpeker at Simba er søt «selv om han er nesten helt uten liv i ansikt og kropp og øyne» og deretter spør «Det er kanskje slik verden vil at vi skal være? Uttrykksløse?» (Dagbladet 2019). Spørsmålet gir uttrykk for noe av det som utgjør kjernen av menneskelig mimikk som et sjangerkrav i animasjonsfilmer, både forventningen om at vi skal kjenne oss igjen, og ideen om at det er noe vi mennesker skal lære av historien. Spørsmålet knytter animasjonsfilmene til en større, overordnet sjanger, nemlig fabelen. Fabler er, i likhet med de moderne animasjonsfilmfortellingene, fortellinger om dyr som oppfører seg som mennesker, og med et uttalt moralsk budskap knyttet til menneskenes sosiale orden (Schuster 2014). Fabler har med fremveksten av det moderne samfunnet i økende grad blitt regnet som barnelitteratur (se Ødemark 2012 for en nyansert diskusjon av fabelen i nordisk folkloristikk), og denne sammenvevingen mellom ulike sjangre av antropomorferende fortellinger for barn om dyr kan hjelpe oss å forstå anmelderens reaksjon: Han forventer ikke bare at han skal kjenne seg igjen, han forventer også at det følger et moralsk budskap med denne gjenkjennelsen. Der det er en fortelling befolket av animerte dyr, men som tydelig uttrykker en menneskelig sosial orden, er det noe han skal lære. Når dyrene da mangler mimikken, så er det kanskje fordi menneskene som ser på skal bli inspirert til å bli uttrykksløse? Spørsmålet står som en sarkastisk kommentar til sjangerbruddet. Også for anmelderen er det åpenbart at Disney ikke er ute etter å spre et moralsk budskap om at mennesker bør være mer uttrykksløse, men med forventningen om at denne sjangeren handler om å bruke

dyr til å spre moralske budskap om mennesker, blir den manglende mimikken heller løftet fram som eksempel på at filmen har feilet. Det setter på spissen anmelderens oppfatning av at filmen ikke gjør det den 'skal' gjøre.

Det er ikke uten grunn at anmelderen forbinder fortellinger om fysisk antropomorferende dyr med moralske fortellinger. Det er utallige eksempler opp gjennom dokumentert fortellertradisjon på at fysisk antropomorferende dyr ikke bare er fortalt som underholdning, men også med et undervisende aspekt. Dette finner vi i fabler, i folkeeventyr, og det er også et aspekt som har vært lest ut av Disneys animasjoner. Samtidig vil jeg hevde at de antropomorferende moralfortellingene med tiden har hatt en annen funksjon, nettopp det at de samtidig har skapt en forventning om at fortellinger om dyr alltid er fortellinger om oss. Når animasjonsfilmsjangeren, med sin korte og mediespesifikke historie, knyttes til det større og nærmest tidløse repertoaret av muntlige og skriftlige fortellinger om dyr, så snevres forventningen til hvordan dyrene kan fremstilles også inn. Da forventes det at de representerer mennesker og at den visuelle representasjonen har menneskedyrets mimikk, ellers er ikke sjangerkravene oppfylt.

Aftenpostens anmelder påpeker den åpenbare sjangerblandingen når han sier at «dyrene har hverken personlighet eller mimikk til å kunne farge replikkene» (Aftenposten 2019). I denne fortolkningen er det mimikken og kroppsspråket som farger replikkene. Dette fremhever at det er den fysiske antropomorferingen som er det mest fremtredende sjangerkravet hos animasjonsfilmdyrene. At dyrene samtaler og synger med uttrykksfulle menneskestemmer holder ikke, det er ikke her nøkkelen til personlighet ligger i animasjonsfilmsjan-

geren. Morgenbladets anmelder går endog så langt som til å kalle det hele «karaoke på savannen» (Morgenbladet 2019). Karaoke kjennetegnes ved at vanlige mennesker fremfører kjente sanger til ferdig innspilt bakgrunnsmusikk. I Europa og USA blir karaoke gjerne sett som en syssel der folkelige popsanger fremføres på en dårlig måte, gjerne i en pub etter inntak av litt for mye alkohol.¹ Det sentrale her er at det ikke er samsvar mellom form og innhold. Karaoke kan ses som en performativ sjanger som er løsrevet fra sjangeren popmusikk, til tross for at det er de samme sangene som fremføres; fremføringen tilhører en annen sjanger enn sangene som synges. Når *Løvenes konge 2019* omtales som karaoke antyder det at resultatet fremstår som blandet med en annen performativ sjanger enn den animerte Disney-filmen. Lyden er riktig, men det visuelle er feil. Med andre ord, det som fortsatt er tydelig preget av det antropomorfe – menneskestemmer i dialog, en lett gjenkjennelig fortelling fra menneskeartens domene – fremheves som det eneste som fortsatt er riktig. Det visuelle, som er endret til å vise frem virkelighetstro dyr i en virkelighetstro setting, gjør fremstillingen mindre troverdig.

Magi er et begrep som siden 1960-tallet har vært uløselig knyttet til Disney (Schickel 1968). Dermed er det ikke uventet at anmelderne forklarer sin skuffelse med å hevde at filmen mangler magi. Mens man på et overordnet plan kan hevde at det å få animerte dyr til å se helt livaktige ut for menigmann kan oppfattes som rimelig magisk, har ordet magi en tydelig sjangerpreget betydning slik det brukes av anmelderne. «I realiteten forsvinner også noe av magien», skriver NRKs anmelder, med utgangspunkt i en vestlig moderne forståelse

av at magi tilhører fiksjonens verden. Brukt om *Løvenes konge 2019* knyttes det imidlertid helt spesifikke kontekster til ordene 'realisme' og 'magi', som igjen fremhever den fysiske antropomorfismen som et grunnleggende sjangertrekk i animerte dyrefilmer. Til tross for ekstremt realistiske representasjoner av dyr og natur er ikke filmen i seg selv preget av realisme. Fortellingen er fortsatt drevet frem av snakkende dyr som lever i en menneskelignende samfunnsstruktur med klare kulturelle referanser. Magien er med andre ord knyttet til den fysiske antropomorfismen, det som gjør at dyrene ser mer ut som mennesker enn som dyr. Disneys magi, slik den fremstår i NRK-anmelderens skuffelse, er betinget av det visuelle. Det holder ikke at dyr kan snakke, de må også *ikke* se ut som dyr. Det magiske ligger i den perfekte visuelle sammenblandingen av dyr og menneske, som har en ganske spesifikk markør i anmeldelsene: de må ha mimikk. Tomrommet som oppstår for anmelderne gjennom Disneys eksperimentering med det visuelle i animasjonsfilmsjangeren er med andre ord ikke knyttet til det som gjerne fremheves som det mest vanlige kjennetegnet ved animasjonsfilmsjangerens antropomorfisme, nemlig at dyr går på to ben og har klær på. Hvordan dyrekroppen ser ut virker i det hele tatt ikke relevant for anmelderne, det som teller er hvordan – eller hvorvidt – ansiktet beveger seg. Disney-magi, slik den er innprentet i de som vokste opp i vestlige land på 70-, 80-, og 90-tallet, er når et dyr kommuniserer med en ansiktsmimikk som er akkurat likt nok menneskets til at det ikke er noen tvil om at det som representeres av animasjonen ikke er et dyr, men et menneske.

1. I flere asiatiske land er karaoke en populær aktivitet uten noe sosialt stigma.

The uncanny valley, nærhet og avstand i bevegelse

Aftenpostens anmelder beskriver sjangerblandingen slik: «når det visuelle universet fremstår mer som en naturdokumentar om dyrene i Afrika enn en animasjonsfilm av Disney, forsvinner livaktigheten og sjarmen» (Aftenposten 2019). Der NRKs anmelder nøyer seg med å dra en linje mellom «mimikk» og «formidling av følelser på en måte som mennesker er vant til å tolke», går Aftenpostens anmelder hakket lenger og hevder at både livaktighet og sjarm forsvinner. Denne setningen tydeliggjør det paradoksale som sjangerblandingen i *Løvenes konge* 2019 representerer: De naturtro dyrene i filmen går på bekostning av dyrenes livaktighet. Det at dyrene i denne sammenhengen ser ut som levende dyr, gjør at de blir oppfattet som *mindre* livaktige av anmelderen. Nærbildene av naturtro ansikter som nettopp er det som er med på å fremheve medfølelse i naturfilmene oppfattes med andre ord med helt motsatt fortegn i denne sammenhengen. Som han selv påpeker senere i anmeldelsen «Vi har aldri tenkt på at dyrene i Disneys verden har noe med virkeligheten å gjøre» (Aftenposten 2019). Anmelderen tar på seg det kollektive 'vi' da han hevder at dyrene i Disneys animasjonsfilmer ikke har noe med dyr å gjøre. Reaksjonene fra de andre anmelderne i denne viser at dette vi'et favner flere.

Hvilken betydning kan vi lese ut av bruken av ordet 'livaktig' i denne sammenhengen? Liv-aktig er selvfølgelig ikke det samme som levende. I denne sammenhengen defineres ordet mer av 'aktig' enn av 'liv'. Det som definerer livaktig er ikke det levende, men det kunstige, det at det *ikke* ser helt levende ut. Aftenpostens anmelder starter sin anmeldelse med å beskrive Disneys seneste utvikling innen animerte filmer med en

referanse til begrepet *uncanny valley*, eller ubehagets dal. Begrepet ble lansert i 1970 av robotikkprofessor Masahiro Mori, for å beskrive menneskers reaksjon på menneskelignende roboter (Mori 2012). Hans hypotese er at mennesker reagerer på menneskelignende roboter med økende empati ettersom de nærmer seg oss i likhet, men at denne empatien får et plutselig, dypt dypp når roboten er tilnærmet lik mennesket. Aftenpostens anmelder skriver at på grunn av faren for å havne i *the uncanny valley* har ikke Disney brukt sin nye teknikk på animerte filmer som omhandler mennesker, i frykt for at det ville virke mer frastøtende enn imponerende. Denne tankegangen tar utgangspunkt i den samme type tankegang som teoretiseringen rundt neoteni: Man antar at reaksjonen følger et gitt skjema, at den er automatisk og knyttet til essensen ved å være menneske. Denne gangen er det ingen mennesker med, og det er dermed ingenting som kan holde filmskaperne tilbake, ifølge anmelderen. Det er derfor interessant å lese den videre argumentasjonen hans: «[...] når det visuelle universet fremstår mer som en naturdokumentar om dyrene i Afrika enn en animasjonsfilm av Disney, forsvinner livaktigheten og sjarmen», skriver han (Aftenposten 2019). Dette, vil jeg hevde, er som å lese en beskrivelse nettopp av *uncanny valley*-fenomenet: Animasjonen ligger så nært opptil det naturlige at det dermed mister sin appell – det blir så virkelighetsnært at det blikker over i ubehag. Dette kan også knyttes til Parkinsons forståelse av antropomorfisme som et fenomen som befinner seg i sammenvevingen mellom det diskursive og det affektive. Reaksjonen på sjangerbruddet kan ikke nødvendigvis rasjonaliseres, men må forstås som dels betinget av en affektiv, før-kognitiv reaksjon. Kanskje handler ikke ubehaget Mori beskrev bare om menneskets uni-

verselle reaksjon på noe menneskelignende, men om en mer kompleks kulturell prosess?

Den teknologiske utviklingen på robotikkfeltet har gjort at begrepet om *the uncanny valley* har fått ny oppmerksomhet de senere tiårene. Flere har forsøkt å gjenskape effekten i kontrollerte forsøk for å bevise at den eksisterer, for dermed å kunne hjelpe robotikkfaget med å avgjøre nettopp hvor effekten slår inn. Hvor naturtro kan menneskelignende roboter være før de vekker avsky og ikke interesse? Mesteparten av denne forskningen tar imidlertid utgangspunkt i Moris hypotese som et grunnleggende premiss. De tar for gitt at dette er en effekt som dreier seg om menneskers reaksjon på menneskelignende ansikter, som noe som er biologisk og medfødt fremfor kulturelt eller sosialt lært. Anmeldernes reaksjoner på *Løvenes konge* antyder imidlertid at det kan være mer fruktbart å tolke dette begrepet som en kulturell kategori heller enn en biologisk determinert reaksjon. Når anmelderen skriver at de perfekt animerte, virkelighetsnære dyrene mister sin livaktighet, så beskriver han et sjangerbudd. Han har vokst opp i en mediekultur hvor Disneys animerte dyr har hatt et spesifikt og tydelig visuelt antropomorfisert og neotenisert uttrykk, og overgangen til det naturalistiske bryter radikalt med denne forventningen. I dette tilfellet dreier det seg om en *uncanny valley* som gjør seg gjeldende når de animerte dyrene blir mindre lik menneskene, men mer lik seg selv. Det beskriver en ubehagsreaksjon som ikke er statisk, men som oppstår betinget av kulturelle forventninger, og nært knyttet til antropomorfisme. Dette fremhever at modellen ikke bare dreier seg om menneskers møte med noe visuelt menneskelignende, men at kontekst, forventning og vane spiller en minst like stor rolle.

Ubehaget som kommer til syne i anmeldelsene viser med andre ord ikke til et menneske som reagerer på at representa-

sjonen nærmer seg mennesket i likhet, men at representasjonen nærmer seg sin egen art i likhet. *The uncanny valley* befinner seg i dette tilfellet lenger vekk fra mennesket, den slår til når dyret blir mer 'liv', og mindre 'aktig'. På den annen side kan man si at filmen som helhet nærmer seg et uttrykk som kan beskrives som virkelighetsnært. Det animerte dyret, fjerner seg visuelt fra det menneskelignende, samtidig som animasjonsfilmen som helhet nærmer seg det visuelt virkelighetsnære. Dette viser hvordan begrepet 'livaktig' i anmeldelse i praksis betyr 'menneskeaktig'. 'Liv' konnoteres i animasjonsfilmen med menneske, ikke med realisme. Dyrene som er menneskeaktige vurderes av anmelderne som mer 'livaktige' enn de dyrene som ser visuelt naturlige ut.

Konklusjon

Til tross for anmeldernes lunkne respons har *Løvenes konge* spilt for fulle hus på norske kinoer. Kinomagasinets kunne melde om premieredagerekord for 2019, Dagens Næringsliv påpekte i en overskrift at publikum «trosser kritikerslakt» (Kinomagasinets 2019; Dagens Næringsliv 2019). Jeg har i denne artikkelen sett nærmere på hvordan anmeldelsene er skrevet fra et helt spesifikt perspektiv, av voksne mennesker som over mange tiår har levd med en statisk og konservativ forståelse av animasjonsfilmsjangeren. De høye besøkstallene sier ingenting konkret om hvordan barna, filmens uttalte målgruppe, har reagert på filmen, men det er mulig å spekulere i at deres forståelse av fremstillingen av dyr i animasjonsfilmsjangeren er mer formbar og åpen for å akseptere visuelt realistiske dyr. Det åpner også for muligheten for at Disneys utskjulte hyperrealisme kan være med på å flytte grenser i forholdet mellom menneske og dyr. Dersom barn lærer å akseptere og identifisere seg med mer

naturalistiske dyrerepresentasjoner i animasjonsfilmer, kan det bidra til at de heller ser dyrene som representanter for en felles natur enn som sjablonger for menneskers kultur. Sjangerkrav er gjerne seige og konserverende, men de er også i aller høyeste grad skapt av mennesker. Som antydnet i analysen er sjangrene med på å forme forståelse, og nettopp derfor kan det være nyttig å utfordre sjangerkravene. Vi kommer aldri til å slippe unna antropomorfisme i forholdet mellom mennesker og dyr, men det er mulig å utfordre hvordan den fremstår og hvilke forståelser den produserer. Når voksne representanter for kultureliten steiler over en barnefilm, da er vi inne på noe sentralt.

Litteratur

- Andreassen, Liv H. 2006. Homodyr til heftig debatt. *Museumsnytt* 4/2006, s. 18–19.
- Bousé, Derek 2003. False Intimacy. Close-ups and Viewer Involvement in Wildlife Films. *Visual Studies* vol. 18, nr. 2, s. 123–132.
- Bousé, Derek 2000. *Wildlife Films*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Cho, Sookyung 2012. *Aesthetic and Value Judgment of Neotenus Objects. Cuteness as a Design Factor and its Effects on Product Evaluation*. Dr.avh. University of Michigan.
- Chris, Cynthia 2006. *Watching Wildlife*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Crist, Eileen 2000. *Images of Animals. Anthropomorphism and Animal Mind*. Philadelphia, Temple University Press.
- Daston, Lorraine og Gregg Mitman (red.) 2005. *Thinking with Animals. New Perspectives on Anthropomorphism*. New York, Columbia University Press.
- Dawkins, Richard 1976. *The Selfish Gene*. Oxford, Oxford University Press.
- Flinterud, Guro 2013. *A Polyphonic Polar Bear. Animal and Celebrity in Twenty-first Century Popular Culture*. Dr.avh. Universitetet i Oslo.
- Golle, Jessika, Stephanie Lisibach, Fred W. Mast og Janek S. Lobmaier 2013. Sweet Puppies and Cute Babies: Perceptual Adaptation to Babyfacedness Transfers across Species. *Plos one* vol. 8, nr. 3, e58248. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0058248>
- Gould, Stephen J. 1980. *The Panda's Thumb. More Reflections in Natural History*. New York, Norton.
- Lorenz, Konrad, 1971. *Studies in Animal and Human Behaviour*. London, Methuen.
- Malamud, Randy, 2007. Introduction: Famous Animals in Modern Culture. I Malamud, Randy (red.), *A Cultural History of Animals in the Modern Age*. Oxford, Berg Publishers, s. 1–26.
- Mori, Masahiro 2012. The Uncanny Valley. *IEEE Robotics & Automation Magazine* vol. 19, nr. 2, s. 98–100.
- Parkinson, Claire 2019. *Animals, Anthropomorphism and Mediated Encounters*. London, Routledge.
- Pastoureau, Michel 2011. *The Bear. History of a Fallen King*. Cambridge Mass., Belknap Press of Harvard University Press.
- Schickel, Richard 1968. *The Disney Version. The life, times, art and commerce of Walt Disney*. New York, Simon and Schuster.
- Schuster Joshua 2014. The Fable, the Moral, and the Animal. Reconsidering the Fable in Animal Studies with Marianne Moore's Elephants. I Dubino Jeanne, Ziba Rashidian og Andrew Smyth (red.) *Representing the Modern Animal in Culture*. Palgrave Macmillan, New York, s. 137–154.

Ødemark, John 2012. Ammestuens tale. «Overtro» og «fabel» i Pontoppidans Feiekost og folkløstikkens forhistorie. I Esborg, Line, Kyrre Kverndokk og Leiv Sem 2012. *Or gamalt. Nye perspektiver på folkeminner*. Oslo, Aschehough, s. 11–51.

Kilder

- Aftenposten 2019. Kjetil Lismoen. Tam Disney-remake av «Løvenes konge». <https://www.aftenposten.no/article/ap-dOjmL1.html> [Nedlastet 19.07.2019]
- Dagbladet 2019. Tom Stalsberg. Håpet på noe langt bedre. <https://www.dagbladet.no/a/71410732> [Nedlastet 19.07.2019]
- Dagens Næringsliv 2019. Mads Randen. Trosser kritikerslakt: «Løvenes Konge» har spilt inn 1,6 milliarder kroner første helgen. <https://www.dn.no/film/film/lovenes-konge/dagbladet/trosser-kritiker-slakt-lovenes-konge-har-spilt-inn-16-milliarder-kroner-forste-helgen/2-1-641659> [Nedlastet 08.01.2020]
- Kinomagasinet 2019. Gitte Johannessen. Premieredagrekord for nye *Løvenes konge*. <http://www.kinomagasinet.no/artikkel/premieredagrekord-for-nye-lovenes-konge/> [nedlastet 08.01.2020]
- NRK P3 2019. Marte Hedenstad. Løvenes Konge. <https://p3.no/filmpolitiet/2019/07/lovenes-konge/> [Nedlastet 19.07.2019]
- Morgenbladet 2019. Aksel Kielland. Karaoke på savannen. <https://morgenbladet.no/kultur/2019/07/karaoke-pa-savannen> [Nedlastet 19.07.2019]
- VG 2019. Morten Ståle Nilsen. Filmanmeldelse «Løvenes konge». Ned som en skinnfell. <https://www.vg.no/i/4qV7jV> [Nedlastet 19.07.2019]

Furstebild, samhällspegel och självorganiserande av minnet

Om avsändare och mottagare i minnesmärkenas nordiska historia

Mattias Ekman

Østfoldmuseene

E-post: mattias.ekman@ostfoldmuseene.no

Abstract

The article contributes a historical exposé of official memorials with state- or regional-political character in the Nordic countries, from the Middle Ages until today. Intervening in an overlapping field of the history of art and architecture and memory studies, the author proposes a new model of analysis for monuments that downplays the relevance of form, and focuses on the relations between the sender, message and recipient. The categorization of a selection of early and significant examples of monument types into three genres – the image of the prince, mirror of society and self-organization of memory – forms the basis for an argument that a shift in the relations has taken place, arguably the most important change in the conception of monuments. From having been devised to send unambiguous messages, often in the form of allegory, the memorial is today to a larger degree conceived to cater for the users' needs, free interpretation and expected self-organization of memory practices. The article also demonstrates that form types and memory functionality known from the twentieth and twenty-first centuries largely were established in the Middle Ages and early modern period, if also in politically and culturally dissimilar contexts. The observation makes the author ask if modern memorials are not created with much the same motives as the early modern ones.

Keywords:

- *intentional monument*
- *memorial*
- *message*
- *commemoration*
- *allegory*
- *memory*

Artikeln bidrar med en betraktelse över olika strategier för samhälleligt minne genom bruk av minnesmärken, tvärs över estetiska paradigmen och med utgångspunkt i nordiska exempel från senmedeltiden till idag.¹ Argumentet bygger på en övertygelse av att det avsiktligt uppförda monumentet fortfarande har stor relevans för vår samtid,

1. Jag vill tacka de anonyma referentgranskarna och redaktionen för värdefulla kommentarer, Institutt for kulturstudier og orientalske språk och Universitetsbiblioteket i Oslo for tillgång till biblioteksresurser online och Lena Ekman för språkgranskning.

och i sina nuvarande former vidareutvecklar element från en månghundraårig historia. Artikeln pekar därför i en annan riktning än spådomar om monumentets död, som dem framförda av Françoise Choay (2001:12): ”Det symboliska monumentet, uppförd *ex nihilo* för minnesändamål, har i praktiken inte något värde i våra utvecklade samhällen [min översättning]”. Jag ska här uteslutande befatta mig med avsiktligt uppförda minnesmärken i enlighet med Alois Riegls (1903:1) välkända definition: ”Under minnesmärke [*Denkmal*] förstår man i den äldsta och mest ursprungliga betydelsen ett verk av människohand, uppfört till ett bestämt ändamål, för att hålla enstaka mänskliga gärningar eller händelser (eller komplex av flera sådana) samtida och levande i efterkommande generationers medvetande [min översättning]”.² Artikeln kommer inte att ta i betraktande historiska monument som har erhållit sin minnesfunktion genom ålder – Riegls teoretiska nyvinning (Choay 2001:12–13; Arrhenius 2012:97–98). Min avsikt är att se närmare på officiella minnesmärken av stats- eller regionpolitisk karaktär, uppförda med ett minnespolitiskt ändamål, och jag utelämnar således exempelvis personliga gravmonument eller rent religiösa minnesmärken.

Jag ämnar visa att en stor del av repertoaren av minnesfunktioner och former som vi känner till från arton- och nittonhundra-talen etablerades på medeltiden och i tidig-modern tid, om än i kulturellt och politiskt sett annorlunda kontexter. Med artikeln vill jag poängtera att nyare tids minnesmärken inte nödvändigtvis är skapade utifrån så

annorlunda motiv än de tidigmoderna. Jag vill framhålla att de förändringar som har skett har påbörjats tidigt och föregått över längre tidsrymd, och att vi även idag vidareför och tolkar på nytt antika och tidigmoderna praktiker för att använda minnesmärken.

Genom att belysa ett begränsat urval av exempel lägger jag fram till diskussion en tes om de officiella minnesmärkenas utveckling sedan medeltiden. Mina huvudexempel är tidiga exponenter för en viss typ, tydliga i sin utformning och betydande i sin politiska situation. De nyanseras och kontextualiseras genom en rad mindre exempel. Trots den begränsade omfattningen avser jag med denna historiska exposé att ge ett nytt perspektiv på den nordiska minnesmärkes-historieskrivningen som har tenderat att studeras avgränsat inom varje epok eller land.³ Det jämförande och samtidigt exkluderande nordiska perspektivet motiveras av det geografiskt och politiskt avgränsade rum som Norden utgör och har utgjort. Samhällena här har sedan medeltiden stått i relation till den politiska och kulturella utvecklingen i övriga Europa och världen. Genom statsbildningarna Danmark, Norge, Sverige, Slesvig och Holstein, och i nyare tid Finland och Island, har de tvingats förhålla sig till inrepolitiska angelägenheter och geopolitiska maktkamper. Minnesmärkesgenrerna och -typerna som jag berör har uteslutande lånats in till Norden utifrån, men har bearbetats för att passa den specifika politiska situationen. De framstår därför, menar jag, dels som föredömliga i sin omtolkning och internalisering av utländska förebilder och

2. Definitionen är användbar för att avgränsa mot historiska minnesmärken men Riegls påstående om ursprunget är inte nödvändigtvis riktigt. Ordet *Denkmal* var en neologism som Martin Luther (1483–1546) använde för att översätta grekiskans *mnemosynon* och Latinets *monumentum* i Gamla Testamentet (Alings 1996:3). *Denkmal* hade ursprungligen betydelsen minneshjälp eller -tecken utan konnotationen till byggverk eller föremål, något det fick i det tyska språket först under artonhundratalet.

3. Exemplariska undantag som befattar sig med längre tidsperspektiv är Inge Adriansens (2011) och Inger Schuberths (2007) monografier.

dels som kontextspecifika och därför unika även sett ur ett internationellt perspektiv. Artikeln bidrar till ett internationellt forskningsfält med en översikt och kritisk reflektion över ett material som kan framstå som svåråtkomligt och fragmenterat.

När jag betraktar ett så långt tidsspänn så framstår för mig de formmässiga förändringarna inte som de mest avgörande, men form har i alla exemplen varit instrumentell. Jag vill framföra tanken att den nordiska minnesmärkeshistorien präglas av *en* fundamental förändring, nämligen förskjutningen från en kultur, där det avsända budskapet har varit upphovspersonernas främsta motiv vid skapandet av monumentet, till en annan, i vilken mottagargruppernas beskaffenhet, mottagandet av budskapet och mottagarnas varierande och fria bruk av minnesmärket i större grad blir förhärskande för utformningen. Jag vill visa att det är möjligt att anlägga ett sådant analytiskt perspektiv på exemplen – även om de härrör från epoker präglade av olika *episteme* (Foucault 2002:227–228) och kulturuttryck – genom att undersöka form i relation till avsändare, budskap och mottagare. Termerna *minnesmärke* och *monument* kommer jag använda någorlunda synonymt. Jag gör det eftersom båda har använts om samma företeelser, både historiskt och i nyare tid. Jag avser med det att inte underbygga det som jag uppfattar som en onyanserad och oproduktiv dikotomi (t.ex. Haakonsen 2014:15; Kunstutvalget 2013: 13, 36–37) bestående av officiella, glorifierande, nationella, vertikala och figurativa *monument* – till exempel rytтары eller obelisker, och inofficiella, sorgebearbetande, regionala, horisontala och abstrakta *minnesmärken* – föredömligt exemplifierat av Vietnam Veterans Memorial i Washington.

Forskningsperspektiv

Studier av minnesmärken har de senaste hundra–hundrafemtio åren utförts inom en rad forskningsdiscipliner och -fält. Konst- och arkitekturhistorikernas arbeten har dominerat under större delen av nittonhundratalet. Det har etablerats morfologiska typologier som har indelat minnesmärken i stelar, obelisker, pyramider, altare, triumfbågar och så vidare. Här kan framhåvas Albert Hofmanns (1906b) storslagna arbete på över 500 sidor och i dansk kontext Inge Adriansens (2011:417–420) skiss. Vanligt har även varit att kategorisera efter funktionalitet, till exempel begravningsmonument, historiska minnesmärken och minnesmärken över stora män eller nationalgenier (Janson 1976; Pevsner 1976:11–26) och, i nyare tid, grupper som tidigare hade exkluderats, som det vanliga folket, kvinnor och etniska och sexuella minoriteter (Rønberg 2014). Frågan om minnesmärkens stiltillhörighet har utifrån ett konsthistoriskt betraktelsesätt inom den modernistiska rörelsen varit avgörande för minnesmärkenas utveckling under de senaste hundra åren (jfr Pevsner 1976:11–26; Doss 2010:39–41). De traditionella konsthistoriska perspektiven har i senare tid avlösts av nya estetiska infallsvinklar från visuell kultur och estetiska studier (se t.ex. Haakonsen 2014:11), vilka befäster en stark föreställning om formspråkets relevans.

Under den senare delen av nittonhundratalet har främst humanistiska forskningsfält riktat kritik mot den stilupptagna och estetiserande objektfokuseringen. I Norden har kulturhistoriska perspektiv varit riktningsgivande (t.ex. Frykman *et al.* 2007; Adriansen 2011). Internationellt har sociokulturella minnesstudier burit fram väsentlig kritik av de konsthistoriska perspektiven på monument. Grundläggande var de sociologiska teorier om minnet som Maurice Halbwachs

(1941, 1925, 1950) utarbetade från 1920-talet till sin död 1945, och som spreds och utvecklades under nittonhundratalets sista decennier. För minnesmärkesforskningen har nyckeltexter av Pierre Nora (1984–1992), Jan Assmann (1992) och Aleida Assmann (1999) varit särskilt tongivande, med Anne Eriksen (1999) som en nordisk exponent.⁴ Den starka betoningen av sociala (etniska, religiösa, nationella och så vidare) gruppers fundamentala påverkan på minneshandlingar öppnade för en social analys av minnesmärkenas bruk och funktion. Eriksen (1999:95) betraktar monumentet som bundet till gruppens olika minneshandlingar knutna till samma händelser, och slår fast att två monument som representerar olika historiesyn inte kan uppföras på samma plats utan att leda till en minneskonflikt. Aleida Assmann (1999: 138–139) teoretiserar sådana minneskonflikter med begreppet *Funktionsgedächtnis*, funktionsminne, och ser minnesmärken som en beståndsdel i den officiella minnespolitik som legitimerar ideologiska regimer. Ersätts regimen av en opposition baserad på en annan ideologisk grund, så som skedde i östblocket 1989–1990, byts ofta även monumenten ut för att legitimera tidigare undertryckta aspekter av historien.

Millennieskiftet var vittne till en så kallad *memory boom*, där intresset för det förflutna ökade kraftigt. Andreas Huyssen (1996:199) och Erika Doss (2010:19) pekar på hur minnesmärket har fått en renässans. Doss menar att vi har bevittnat en *minnesmärkesmani* (*memorial mania*). Hon argumenterar för att den – till skillnad från den *statymani* som rådde vid det förra sekelskiftet – har en diskursiv ambition, och i större grad försöker att ”ge uttryck för sociala motsättningar och historiska trauman [min översättning]” (Doss 2010:47).

De analytiska perspektiven har också blivit flera. I en studie av artonhundratalets krigsminnesmärken observerar Reinhart Koselleck (2011:367–368) att de klassiska och geometriska form- och bildspråken i och för sig imiterade tidigare perioders, men att en grundläggande kristen symbolik blev ersatt av en nationell tolkningsram. Även Peter Carrier (2005:228, jfr 1) flyttar fokus från materialiteten till retoriken i debatterna som omger monumenten vid deras tillkomst och mottagande i offentligheten: ”Det riktiga monumentet är inte föremålet av sten men debatten i sig själv [min översättning]”. I sitt arbete om Holocaustminnesmärken hänvisar James E. Young (1993:x) till de miljoner pilgrimer som varje år står på dessa platser, och som ”var och en tar med sig en annorlunda upplevelse av det ögonblicket, ett unikt minne [min översättning]”. Han förklarar att ett av hans mål i boken är att bryta ner uppfattningen om varje minnesmärkes ”kollektiva minne [*collective memory*]” – som om det bara kunde finnas ett enda minne knutet till det, och hellre undersöka dess ”samlade minne [*collected memory*]”, de många enskilda minnen som samlas i gemensamma minnesrum och ges gemensam förståelse” (Young 1993:xi). Att erkänna dessa minnen, kräver enligt Young (1993:12) att man inte föraktar folkets smak eller reducerar minnesmärket till en fråga om deras bidrag till konstvärlden.

En av minnesforskningens förtjänster ligger i ifrågasättandet av att formspråk eller stiluttryck automatiskt motsvarar vissa budskap eller ideologi. Carrier (2005:228) konkluderar sin undersökning av Holocaustminnesmärken i Frankrike och Tyskland hur stilmässigt sett diametralt olika minnesmärken kan inta samma symboliska

4. Endast mindre utdrag från denna tradition finns utgivna i svensk översättning (jfr Redin *et al.* 2016).

funktion som nationalmonument. Det är en viktig kritik av konsthistoriens inneboende tro på formens relevans, men att form kan reduceras bort eller fullständigt relativiseras, anser jag problematiskt. Att form har varit instrumentellt i utformningen av minnesmärken genom historien ämnar jag visa i exemplen som följer, men jag vill även tydliggöra hur tätt knutna formuttrycken är till gällande minnesskulpturer, retoriska regimer och estetiska ideal. Därför kan artikeln betraktas som ett bidrag som intervenerar i ett överlappande fält mellan konst- och arkitekturhistoria och minnesstudier.

Jag delar in exemplen i tre genrer utifrån avsändar- och mottagarsituationen. Den första, *Furstebild*, tematiserar minnesmärken som propaganda för att hylla monarken. Den andra, *Samhällsspegel*, porträtterar en rörelse som växer fram med humanismen och renässansens nya kunskapskulturer och deras hyllande av kulturella, vetenskapliga och militära förtjänster, och vilken får en ny, patriotisk överbyggnad i slutet av sjuttonhundratalet och under artonhundratalet kulminerar med sekelskiftets *statymani* (Doss 2010:20). Den tredje, *Självorganiserande av minnet*, har måhända sina rötter i upplysningens växande intresse för gemene man och svaga grupper och antisymboliska estetiska ideal, men växer sig stark efter andra världskriget och förintelsen.

I. Furstebild

Kristen-allegorisk propaganda

Jag vill inleda betraktelsen över Furstebild med ett praktexempel på senmedeltidens minnesmärken – den tre och en halv meter höga skulpturgruppen Sankt Görans och draken i Storkyrkan i Stockholm (ill. 1).⁵ Den blev utförd av bildhuggaren Bernt Notke (ca 1440–före 1509) från Lübeck

Ill. 1. Sankt Görans och draken, Storkyrkan, Stockholm. Bernt Notkes verkstad, 1489. Foto: Tuomas Vitikainen. Utsnitt.

1488–1490 på beställning av den svenske riksföreståndaren Sten Sture den äldre (ca 1440–1503). Riddaren i gyllene rustning reser sig i stigbyglarna för att utdela det avgörande hugget mot draken som han har genomborrat med sin lans. Med ett får vid sin sida och händerna knutna i bön står prinsessan och väntar på stridens utgång. Minnesmärket, bedömer jag, kommunicerade på minst tre nivåer:

Motivet återger den bekanta legenden om Sankt Görans strid mot draken, i hopp om att rädda staden Silena och kungens dotter – drakens nästa offer. Legenderna från Mindre Asien kan påvisas i Västeuropa och Sverige på elvahundratalet (Svanberg 1998:15, 19).

Utformningen av skulpturgruppen är mycket naturalistisk, som för att väcka obehag och inlevelse. Under drakens kropp kan man se rester av drakens måltider – en döds-kalle med köttslamsor på, en död mans överkropp, människors armar, ben och

5. Jag baserar följande beskrivning på Jan Svanbergs (1998) studie.

huvuden – och ur anus rinner träck (jfr närbilder i Svanberg 1998:53–55).

Allegorierna i minnesmärket var uppenbara i en epok som genomsyrades av allegoriskt tänkande, särskilt inom religionen (Tambling 2010:39). I sig fungerade legenden som ett metaforisk återgivande av abstrakta, kristna idéer – Jesus som ska ge troende det oförstörbara livet och idén om att den som anropar Gud kan få hans stöd att hjälpa andra (Svanberg 1998:16). Draken som besegrades stod för onda krafter. Sankt Görän hade på fjortonhundratalet blivit ett av de helgon som kristna, europeiska riddare föredrog att framställa sig själva som, och han återropades i strid som en sann Kristi stridsman. Som symbol togs helgonet i bruk för att samla folk mot yttre fiender och otrogna – muslimer under korstågen, danskar och tyskar i Estland och turkar i Moldavien (Svanberg 1998:21–22). På 1430-talet kom den ridderliga Sankt Göranskulten till Sverige med Karl Knutsson Bonde (r. 1438–41, 1448–1457, 1464–1465, 1467–1470), Sten Stures morbror och riksföreståndare eller kung av Sverige och Norge (Svanberg 1998:30).

I skulpturgruppen överfördes den kristna allegorin till att gälla riksföreståndaren och Sverige som besegrade Kung Kristian I (sve. r. 1457–1464; da. r. 1448–1481) och Danmark i slaget vid Brunkeberg i utkanten av Stockholm 1471. Sten Sture var Sankt Görän, den sanne Kristi stridsman, som räddade staden (Stockholm) och prinsessan (Sverige) från draken (Kung Kristian I och danskarna; Svanberg 1998: 45; Harrison *et al.* 2010:203). Detaljer som bland annat hästens pannplym, i Sveriges och Sankt Göräns färger, gjorde allegorin tydligt läsbar.

Nyare historieforskning har falsifierat en äldre uppfattning av slaget vid Brunkeberg som en uppgörelse mellan Sverige och Danmark. Numera betraktas det som ett av

de viktigare av ”många drabbningar mellan gränsöverskridande grupperingar under Kalmarunionens epok”, i vilka svenskar stred på båda sidor i växlande allianser (Harrison *et al.* 2010:150). Det finns därför, menar jag, anledning att betrakta monumentet som en officiell berättelse som ville framställa slaget som en uppgörelse mellan Sverige och Danmark – det inre, goda och kristna mot det yttre, onda, otrogna. En sådan minnes- eller snarare glömskepolitik kunde styrka Sten Sture som legitim svensk regent, och erbjuda försoning för de svenska parterna under perioden efter.

Mottagarna för skulpturgruppens budskap var Stockholms borgerskap och frälse, och varje år, på årsdagen av slaget, så togs relikerna som förvarades i ryttarstatyn ut och fördes i procession av Sten Sture, hans fru Ingeborg och prästerskapet till Brunkebergsåsen (Svanberg 1998:46–47). Det finns grund att tro att ryttaren lyftes av hästen och fördes med i processionen på en rullbar trähäst (Svanberg 1998:47). På ett vis som mycket påfallande liknar nutida årliga minnesceremonier, menar jag att händelsen genom processionen igen och igen kunde aktualiseras och minnesmärket och dess relik legitimeras i kontakt med de symboltunga *minnesplatserna* (Pierre Nora) i riksföreståndarens nationalpolitik – hjälten från slaget, skådeplatsen och årsdagen. Minnesmärkets symbolkomplex fördes ut i ljuset och gjorde sig påmind i det offentliga rummet. Sekundärt nådde Sankt Görän allegorin även en större del av befolkningen genom talrika avbildningar som placerades i kyrkor runtom i Sverige och Finland. De decentraliserade satelliterna kunde stödja berättelsen om Sankt Görän och minnet av Sten Sture, Kristi stridsman, som vid Brunkeberg räddade svenskarna från de onda danskarna.

Klassisk-allegorisk lovprisning

Sankt Görängruppen är ett tidigt exempel

på ett politiskt minnesmärke i ett offentligt rum, som har hämtat sin förebild i kulturuttryck på kontinenten. Den handlade om att låna kristen symbolik till furstens självpropaganda. Nästa exempel visar hur en av renässansens frontfigurer i Norden lånade från antik kultur i hyllandet av makten. Nicholas Pevsner (1976:11; jfr Hofmann 1906a:88) påpekade att det tidigmoderna Europa hade ärvt tre typer av monument av Romarriket – minneskolonner som Trajanskolonnen, triumfbågar och ryttarstatyer, och att dessa aldrig hade blivit helt glömda under medeltiden utan förnyats kontinuerligt. Former som pyramiden och obeliskan, som Romarna övertagit från Egypten, var i högre grad resultatet av ett förnyat intresse under fjorton- och femtonhundredatalen, särskilt genom initiativ som Sixtus V:s (r. 1585–1590) utgrävningar och återresande av fyra av Roms största obelisker (Parker 2010:650; jfr Curran 2010:795; Adriansen 2011:417).

I Norden kom de antika minnesmärkesformerna att införas med renässansens tankegods under andra hälften av femtonhundredatalet och på sextonhundredatalet. En av de första i Norden att uppföra byggnadsverk i Romersk-antik stil, i enlighet med rådande arkitekturteori, var Henrik Rantzau (1526–1598; Lohmeier 2000:65). Rantzau var den danske Kung Fredrik II:s (r. 1559–1588) ståthållare över de förenade hertigdömena Slesvig och Holstein. Hertigdömena hade sedan 1460 varit en del av kungariket Danmark och delades under femtonhundredatalet mellan tre hertigar, alla ur det danska kungahuset, och en greve, men Slesvig låg under dansk kunglig överhöghet och Holstein under tysk kejsarlig överhöghet (jfr Heiberg 2002:16–20).

1588 lät Rantzau resa ett monument i närheten av staden Segeberg.⁶ Segeberg-

pyramiden (ill. 2) var placerad i närheten av ståthållarens förvaltningssitts, ungefär i mitten av den kungliga delen av hertigdömetns området, vid en strategisk korsväg. På ett stenfundament på en jordhög omgiven av en vallgrav stod en triumfbågekonstruktion i sandsten. Den var öppen på fyra sidor

Ill. 2. Segebergpyramiden, Bad Segeberg. Henrik Rantzau, 1588. Träsnitt i Peter Lindenberg, *Commentarii rerum memorabilium in Europa, Hamburg, 1593, s. 73.*

6. Beskrivningen är baserad på Wiebke Steinmetz studie (1991:253–256; jfr Lohmeier 2000:65, 76–80)

– så kallad *tetrapylon* eller *quadrifrons* – och övertäckt av firsidigt, pyramidformat tak. Samtida avbildningar visar åtskilliga plaketter och inskriptioner på utsidorna, och nischer och ett stort bord inne i triumfbågen. Inne i byggnadsverket skildrades Fredrik II:s förtjänster.

Segebergpyramiden kombinerade en karaktäristisk romersk monumenttyp med en karaktäristiskt egyptisk monumenttyp. Triumfbågarna hade i Romartiden en särskild symbolik knutet till militära triumfer, men de kunde även bära religiös eller topografisk symbolik, som en kejsares apoteos eller gränserna för en provins eller en stad (DeLaine 2012; jfr Marshall 2010: 954). Under renässansen kom triumfbågen igen i bruk som ett politiskt propagandaredskap, särskilt för att markera kungliga intåg i städer på femton- och sextonhundratalet, även i Norden (Marshall 2010:954).

Pyramidformen kan kopplas till den egyptofili som präglade femtonhundratalet, och till fascinationen för hieroglyfer och rebusar (Steinmetz 1991:255; Strasser 2000: 42–48). Med utgångspunkt i den senare hade det under mitten av femtonhundratalet utvecklats tryckta samlingar med emblem, bestående av träsnitt med allegoriska bilder ackompanjerade av en överskrift och en text med livsvisdom och förhållningsregler (Strasser 2000:39; Tambling 2010: 65). Som emblem stod pyramiden för dygd och evigvarande ära, och kungen var den stora pyramiden vars solida konstruktion speglade hans höghet (Saunders 2000:167–168). Pyramider kom liksom triumfbågar att utgöra en typ i en formrepertoar för markeringen av furstlig makt. Tre tydliga exempel är pyramiden som Norges rikskansler Ove Bjelke (1611–1674) uppförde vid

herrgården Austrått i mitten av sextonhundratalet, en aldrig uppförd pyramid som minnesmärke över Fredrik III av Danmark-Norges (r. 1648–1670) krigsinsats 1659 och de tolv ”förgylta Piramider med ... provinciernas Wapn” som prydde tronplattformen under Karl XI av Sveriges (r. 1660–1697) kröning i Uppsala domkyrka år 1675 (Dietze-Schirdewahn 2017:228; Adriansen 2011:43; Sundquist 1967:94).⁷

I de högre sociala skikten, från barnsben tränade i retorikens allegoriska konventioner och kunniga i emblemens symboliska vokabulär, måste triumfbågens eller pyramidens konnotationer ha framstått med tydlighet (Tambling 2010:66; Johannesson 2005:152–153). Monumentet var ett propagandaredskap riktat mot de litterata, ett emblem i arkitektonisk form, noggrant placerat i det politiska landskapet, som påminnelse om Rantzaus lojalitet till Fredrik II och om monarkens höghet.

Klassisk-allegorisk självhyllning

Rantzaus pyramid-triumfbåge var ett redskap för undersätens lovprisning av härs-karen. En motsvarighet för härskarens hyllning av egna förtjänster var ryttarstatyn. Den antika ryttarstatyn hade tagits i bruk igen under fjortonhundratalet, tidigast i Ferrara och Padua, men flera följde i Venedig, Madrid, Paris, London och Sankt Petersburg (Hinz 2006). De var efterlikningar av den enda bevarade ryttarstatyn från den romerska antiken, den av Marcus Aurelius som 1538 hade ställts upp på Kapitolium. Berthold Hinz (2006) betonar hur renässansens ryttarstatyer, från att ha utstrålat värdighet och vila som sin romerska förebild, snart kom att bli ett uttryck för samlad makt.

7. Gränsdragningen mellan pyramid och obelisk var vid denna tiden oklar, och ordet *pyramid* kunde hänvisa till former vi idag skulle kalla *obelisk*.

Ill. 3. Kung Kristian V. Originalstatyn. Idag i Kongernes Lapidarium, tidigare på Kongens Nytorv, Köbenhavn. Abraham César Lamoureux, 1688. Foto: OrfBus, Wikimedia Commons

Danmark-Norges kung Kristian V (r. 1670–1699) tog initiativ till att resa Nordens första ryttarstaty över egen person (ill. 3) efter att det Skånska kriget (1675–1679) hade underminerat hans tilltro i folket.⁸ Monumentet, som skulle resas på Kongens Nytorv, hade som ändamål att framställa kungen som fridsfurste. Som sin antika förebild lät monarken avbilda sig i romersk imperatorsdräkt, som en efterföljare till de romerska kejsarna, och med Danmark som arvtagaren till det antika Grekland och Rom.

Fyra statyer på sockeln framställde allegoriskt kungens dygder – visdom, hjältemod, styrka och ära. Hästen trampade på en liggande manskropp med hår av ormar, en metafor för avundsjuka och ondska, och påminde betraktaren om vad som skulle ske

om exempelvis den gamla adeln satte sig upp mot kungen. Ormarna i håret gav associationer till myten om Perseus, och kungen som hjälten som högg huvudet av Medusa. Statyns position i centrum av torget, omgivet av stadspalats, betonar Adriansen (2011:42–43) uttryckte ”enevældens forestilling om kongens samlende betydning for alle undersåtter. Rytterstatuen var således en udadrettet og indadrettet magtdemonstration i forhold til både andre stater og egne undersåtter”. Monumentet var ett allegoriskt konglomerat av olika budskap, riktat mot motståndare såväl som anhängare, hotande och löftesgivande på samma gång. I motsats till fallet med Sankt Göransmonumentet försökte man med ryttarstatyn inte medla i inre stridigheter genom att förstärka bilden av ett yttre hot, utan lät den

8. Beskrivningen av monumentet baseras på Adriansens (2011:42–43) studie.

utstråla den kungliga maktens kraft, och rikets avhängighet av Kristian V:s regentskap för dess säkerhet och storhet. Draken kom utifrån och hotade staden, men Medusa kunde gömma sig i något av stadspalatsen i Köpenhamn.

II. Samhällsspegel

Jag ska nu lämna furstarnas minnesmärken och flytta uppmärksamheten till undersåttarna. Med genren samhällsspegel träder en annan typ av budskap fram än de som direkt tjänar maktpolitiska anspråk. Det handlar emellertid även här om mer eller mindre normbildande budskap.

Humanistisk hyllning av förtjänstfulla män

Nicholas Pevsner (1976:12) lyfter fram monument över nationalgenier som en viktig monumenttyp, vars etablering han daterar till 1730-talet. Jag vill gå tillbaka två hundra år före det för att visa att Pevsners exempel snarare är kulmen på humanisternas återupplivande av romerska kejsares sedvänja att sätta upp statyer över berömda män på sina fora (jfr Hofmann 1906a:88). Det var en minneskultur som högtidlighöll personer utan världslig eller kyrklig makt, män som hade skapat något för litteraturen eller vetenskapen, eller utträttat storverk på andra vis. Biskopen Paolo Giovio (1483–1552) arrangerade i sin villa en samling av flera hundra porträtt av till stor del samtida, kända och förtjänstfulla män (MacGregor 2007:52). Samlingen, som publicerades i bokform, fick oerhört stort inflytande, och liknande samlingar etablerades av tidigmoderna furstar vid hoven i Tyrolen, Florens och Pommern, och på 1740-talet på Gripsholms slott (MacGregor 2007:255). En av Giovios besökare var Francesco Doni (1513–1574), en italiensk författare som själv skulle planera om att konstruera en teaterliknande kolonnad, en ”ryktbarhetens

teater,” där tjugo statyer av berömda författare som Dante, Petrarca och Boccaccio skulle omge Petrarcas grav (Bolzoni 2001: 197–199).

Den nya vetenskapen som växte fram under femton- och sextonhundratalet kom att anamma den humanistiska minneskulturen. I utopin *New Atlantis* (1627) lät Francis Bacon (1561–1626) forskningsinstitutet Salomos hus förfoga över ett långt och ljus galleri där institutets personal

ställer upp statyer av alla de framträdande uppfinnarna. Där har vi en staty av Kolumbus, som ju upptäckte Västindien, men även uppfinnaren av skeppet, av den munk som uppfann artilleriet och krutet, av musikens uppfinnare, av bokstävernans uppfinnare, av tryckkonstens uppfinnare, av de astronomiska observationernas uppfinnare [etc.] Av dessa statyer är somliga av brons, några av marmor och probersten, andra åter av ceder eller särskilda förgyllda och utsirade träslag, några av järn, några av silver, några av guld (Bacon 1995:89–90).

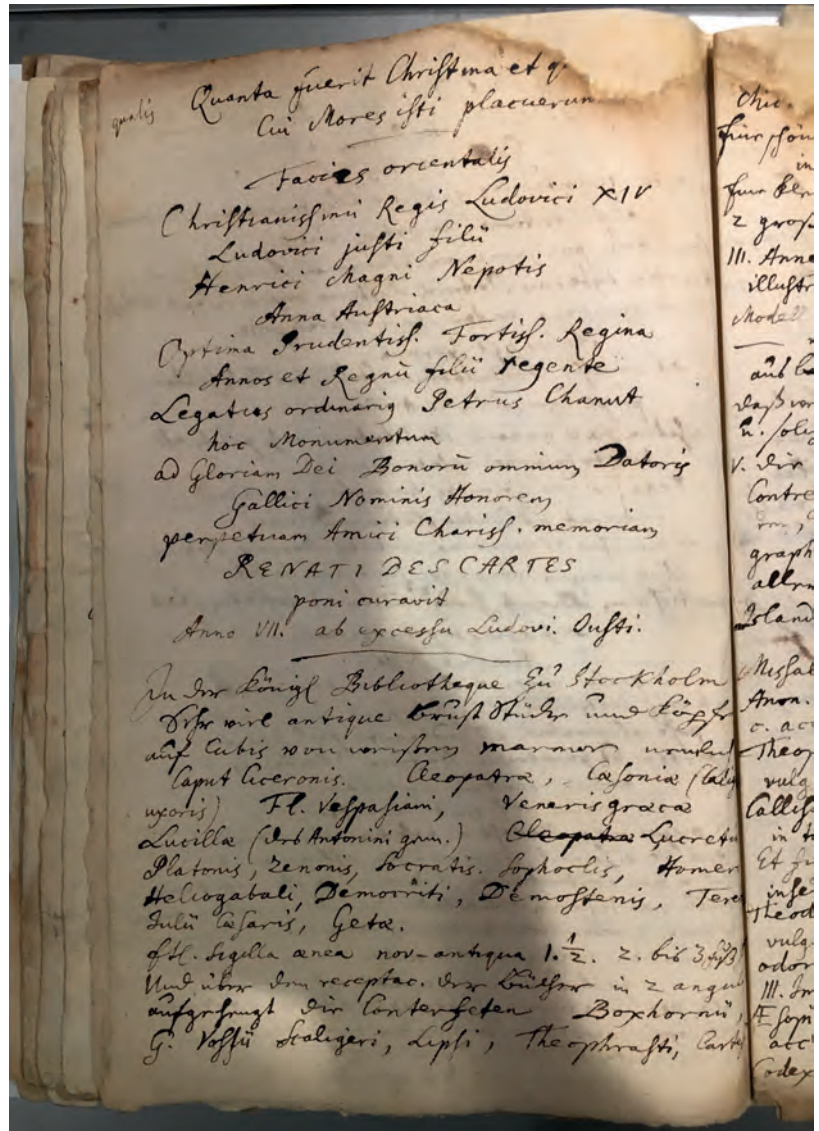
Även Tomasso Campanella (1568–1639; 1962:138) lät stadens yttersta skyddsmur i utopin *Solstaden* (1623) smyckas med ”statyetter av alla män, som utmärkt sig antingen genom vetenskapliga upptäckter eller uppfinningar på krigsteknikens område samt med porträtt av lagstiftare”.

Minneskulden över förtjänstfulla män hade nått de nordiska länderna på sextonhundratalet. Avsändarna såväl som mottagarna av budskapen var själva lärda män eller högt utbildade kungligheter och adel, och kulturen manifesterade sig i de halvoffentliga miljöerna på slott och herrgårdar som de rörde sig i. En dagbok, skriven av Johann Daniel Major (1634–1693; Major & Waldschmid [1693]:fol. 60v–62r), en pro-

fessor i medicin vid universitetet i Kiel, under hans resa till Stockholm, vittnar om detta. Major besökte det minnesmärke som hade rests över matematikern och naturfilosofen René Descartes (1596–1650) efter att han hade dött i Drottning Kristinas (r. 1632–1654) tjänst. Där skrev han av hela den latinska inskriptionen (ill. 4), och efter att han hade gått ned till slottet Tre Kronor, listar han i dagboken raderna av antika marmorhuvuden – Cicero, Cleopatra, Platon, Homeros med flera – och konterfej eller porträttmålningar av samtida lärda män som prydde det kungliga biblioteket.

Patriotisk hyllning av förtjänstfulla män

Nästan ett sekel senare hade minnesmärken över förtjänstfulla män antagit en patriotisk ton som inte hade präglat humanismens och den nya vetenskapens minneskult. Ett av de mest fulländade projekten i Norden är minneslundan vid Jägerspris slott på Själland, beställd av arvprins Fredrik (1753–1805). De fler än 50 stoderna var huggna i norsk marmor och namngav 82 sjöhjältar, statsmän, historiker, naturvetenskapsmän, diktare och andra (Adriansen 2011:63). Fyra av dem var kvinnor. Urvalet var baserat på Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* (1777), ett bokverk som samlade borgardygder under arton kategorier – trohet mot kungen, ädelmod, tapperhet, ämbetsiver och så vidare. Anne Eriksen (1999:26) argumenterar för att ändamålet med Mallings bok var att visa Guds närvaro och utgöra en ”reservoar av tidlöst gyldige forbilder” för nationen. Överfört kan man förstå minneslundens stoder som ett förrumsligande av bokens texter till att bli en kroppslig vandring genom förebilderna, riktat mot ett högre samhällsskikt som hade tillgång till parken. Det kan verka som om avsikten var att inspirera detta samhällsskikt att i sin tur

samla folket och sporra till uppoffring för nationen.

Adriansen (2011:63) framhåller att minneslundens budskap ”ikke var kongemagtens forherligelse i antik stil, men fædrelandets helte mindet på en national måde”. Därför, menar hon, tog Wiedewelt inte i bruk den arsenal av klassisk symbolik och form som användes för kungliga minnesmärken, utan gav stoderna ett abstrakt, geometriskt formspråk, komponerat av bland annat rätblock, cylindrar och klot (ill.

Ill. 4. Dagboksanteckningar från Stockholm.

Inskriptionen på René Descartes minnesmärke och lista över marmorhuvuden i det Kungliga Biblioteket på slottet Tre Kronor. Johann Daniel Major, 1693. Köpenhamn, Det Kgl. Bibliotek, manuskript-samlingen, Ny Kongelig Samling, MS 365, fol. 61v

Ill. 5. Minnesmärke över Hannibal Sebested, Jägerspris, Själland. Johannes Wiedewelt, 1777–1789. Foto: Orf3us, Wikimedia Commons.

5). Adriansen (2011:64) menar att Wiedewelt skapade en egen ”stiltfærdig, nordisk toneart”. Det finns emellertid, menar jag, skäl att nyansera idén om att det skulle vara något specifikt nordiskt i det abstrakta formspråket. Att det till stor del hade sin bas i en etablerad kanon av minnesmärkesformer som stelar, kolonner och pyramider framstår med tydlighet, men formspråket speglade även en geometriserande och abstraherande tendens i arkitekturen i decennierna före 1800, särskilt den så kallade revolutionära arkitekturen i Frankrike (jfr Kaufmann 1952:181–186). Och vänder man sig till trädgårdsarkitekturen, så framstår det abstrakta formspråket än mindre originellt. Arkitekterna Leon Battista Alberti (1404–1472) och Francesco di Giórgio Martini (1439–1501) hade redan på fjortonhundratalet rekommenderat geometriska former i utformningen av trädgårdar och beskärningen av lager- och citrusträd, och principen kom att prägla trädgårdar under lång tid (Morgan 2013:17, 31, 36, 37 fig. 1.7). Om man bläddrar i kopparsticksverken *Suecia antiqua et hodi-*

erna från sextonhundratalets andra hälft eller *Den danske Vitruvius* (1746–1749) syns det tydligt hur den geometriska principen har präglat furstliga trädgårdar i de nordiska länderna, eller åtminstone den bild man ville ge av dem. De var referensverk i Wiedewelts samtid, och valet av geometriska former torde därför inte ha varit så originellt.

Minneskulturen kopplad till krig var vital i tidigmodern tid, men det var inte soldaternas uppoffring som stod i centrum, utan främst kungarnas eller fältherrarnas. Vid staden Riedstadt-Erfelden står en obelisk-pyramid som Kung Gustav II Adolf av Sverige (r. 1611–1632) lät resa 1631 för att markera den svenska arméns övergång över floden Rhen, och utanför staden Lützen fick ett befintligt flyttblock, der Schwedenstein, påminna om hur protestantismens räddare hade segnat ned och dött bara ett stenkast därifrån under det ryktbara slaget 1632 (Schuberth 2007:35–36, 42). Vid Stiklestad i Nordtrøndelag, där Olof Haraldsson (r. 1015–1028) hade dött i en avgörande strid om kristnandet av Norge, ersattes 1710 ett trämonument med en pyramidformad stod, krönt av ett järnkors. Som i Sankt Göransskulpturen var kungens martyrdöd det viktigaste minnesmärket skulle upprätthålla minnet av, men det skulle även kasta glans över adelsmannen och översten Johan von Lemfort (d. 1710) som hade bekostat monumentet (Jones 2006:55, 59 fig. 6).

På Krist kyrkogård i Oslo står Peststøtten (ill. 6), en stod som markerar den svåra pesten år 1654, som tog uppemot fyrtio procent av befolkningen. Vid första anblicken kan det framstå som om stoden är tillägnad offren, men inskriptionen talar emot. Enligt den högtidlighåller stoden minnet av dem som har anlagt den nya kyrkogården, som skulle ta emot det stora

Ill. 6. Peststoden, Oslo. 1654. Foto: Paalso, Wikimedia Commons.

antalet döda i en stad med överfyllda begravningsplatser:

JESV CHRISTO TIL ÆRE SOM
OPVÆCKER DE DØDE, ER DENNE
KIRCKEGAARD I DEN STORE PESTIS
TID A[nn]o. 1654 ANORDNET AF
HANS JAKOBSØN SCHØRT K.[ongelig]
M.[ajestæts] OBERSTE OC COMMEN-
DANT PAA AGERSHUS [slott], DA I
STATHOLDERS W.[elbyrdig] H.[erre]
GREGERS KRABBIS FRAVÆRELSE I
SLOTESLOV FORORDNET EFTER
BISPENS M. HENNING STOCKFLEZ
BEFALING AF SLOZPRÆSTEN H.
MICHEL PEDERSØN ESCHOLT DEN
18 OCTOBRIS INDVIET VED TØY-
HUUS FORVALTEREN CAPT.[ain]
LAURITS PEDERSØNS INSPECTION

INDHEGNET (efter avskrift och uttydning i Collett 1909:318).

Nederst, på stenens fot, står angivet att ”DEN FØRSTE HER UDI BEGRAFUEN VAR ARNE SIVARDSØN, SOLDAT AF WANG-SOGN [socken]”. I övrigt namnges inga offer. Stoden är i själva verket även den ett monument över förtjänstfulla män, men inte över nationens män som vid Jägerspris, utan över stadens borgerskaps insatser. Katastrofer som pesten och krig genererade inte minnesmärken för offren i tidigmodern tid på det sätt som arton- och nittonhundratalet har gjort. Koselleck (2011:366) har pekat på att monument och minneskapell över fallna i Trettioåriga Kriget restes som botgöring för utförda brott, och de lägre stånden som soldaterna tillhörde var inte värdiga att förevigas med minnesmärken. Han framhåller att det är först när den tidigmoderna uppfattningen av döden som en passage, och inte som ett slut, tonar bort, som det moderna krigsminnesmärket kan uppstå, som del av en borgerlig och politiserad minneskult.

En av dem som bidrog till den förändringen i en nordisk kontext, var kopparstickaren Gerhard Ludvig Lahde (1765–1833). Mot bakgrund av en mentalitetsförskjutning i samhället, bidrog han med ett minnesmärke som förändrade relationen mellan avsändare och mottagare (ill. 7). Efter Slaget vid Köpenhamn (1801), där den brittiska flottan anföll den dansk-norska flottan utanför Köpenhamn, hade de fallna officerarna och meniga soldaterna begravts sida vid sida i en massgrav på Søetatens kyrkogård utanför Østerport (Adriansen 2011:69–70). Lahde startade en insamling för att finansiera ett monument över offren, och inkludera alla, oavsett militär eller civil rang. Det utfördes av bildhuggaren Wiedewelt som stod bakom minneslundan i Jägerspris. Över massgravens

Ill. 7. Minnesmärke över Slaget vid Köpenhamn, Holmens kyrkogård, Köpenhamn. Johannes Wiedewelt, 1802. Foto: Pinklions, Wikimedia Commons.

anlades en jordhög som skulle ge associationer till forntidens gravhögar, nationens stolta historia. På toppen placerades en obelisk i norsk marmor, med inskriptionen ”De faldt for fædrelandet / d. 2. april 1801. / Medborgernes Erkjendtlighed [erkänsla] / reiste dem dette Minde” (cit. Adriansen 2011:70). På en marmorskiva med en krans av flätade lagerblad och ekblad anbragt på fundamentet stod det: ”Den Krands som Fædrelandet gav / den visner ei / paa falden Krigers Grav”. Avsändaren är inte kungahuset utan folket, och monumentet kommunicerar folkets egna erkännande av undersåtars patriotiska insats för att mana till efterföljd. Uppoffringen är en fråga om ära, inte en fråga om förlust. Den patriotiska uppoffringsviljan för nationen som monumentet

skulle förmedla kom att dominera artiondhundralet och kulminerade i minnesmärkesivern i Sønderjylland efter Första Världskriget (Adriansen 2011:115–121) och i Finland efter inbördeskriget 1918 (Peltonen 2007).

III. Självorganiserande av minnet

Abstraktion – avskaffande av budskap?

I rollen som jurymedlem i en tävling om ett minnesmärke vid förintelselägret Auschwitz-Birkenau 1958 uttalade den brittiska skulptören Henry Moore (1898–1986) att han inte kunde föreställa sig att hans egen modernistiska stil skulle vara kapabel att minna om Holocaust (Doss 2010:40). Ur ett liknande perspektiv frågade skulptören Nathan Rapoport (1911–1987) retoriskt om

en sten med ett hål i skulle kunna representera det judiska folkets heroism i Warszawa-ghettot. Troligen inte, svarar James E. Young (1993:9), och pekar på konflikten mellan många nutida konstnärers upplevda förpliktelse mot konsten, snarare än mot minnet, och Holocaustöverlevandes krav på bokstavliga minnesuttryck för tortyr och mord.

Jag har visat hur ett geometriskt, abstrakt och icke-klassicistiskt formspråk kom att präglade formgivningen av minneslunden vid Jægerspris i slutet av sjuttonhundratalet, och att geometriska tendenser hade varit märkbara i arkitektur och trädgårdskonst. Till jubileumsåret för Gustav II Adolfs död 1832 föreslogs att placera ett stort rätblock av granit utan utsmyckning vid sidan av Der Schwedenstein vid Lützen för att minna om kungens storhet och härkomst (Schubert 2007:83, jfr 85). Abstraktion var alltså inte ett nytt fenomen, när representanter för modernismens konst och arkitektur på 1920-talet förnyade minnesmärket genom att reducera symbolspråket och använda abstrakta former.⁹ Walter Gropius (1883–1969) uppförde en stiliserad blytt i betong för ihjälskjutna strejkande arbetare. Ludvig Mies van der Rohe (1886–1969) formgav ett minnesmärke för socialisterna Rosa Luxemburg (1871–1919) och Karl Liebknecht (1871–1919) i Berlin, i form av en uppmurad tegelmur med olika rektangulära fält. Efterkrigstiden såg en starkare vändning mot abstraktion, parallellt med den allmänna, modernistiska konstutvecklingen. Två av de mest inflytelserika abstrakta minnesmärkena är Mémorial des Martyrs de la Déportation i Paris av Georges-Henri Pingusson, avtäckat 1962, och Vietnam Veterans Memorial i Washington DC av Maya Lin, färdigställt 1982.

Gemensamt för minnesmärken med geometriskt, abstrakt eller konkretistiskt

formspråk, under vilken epok det än må vara, är att upphovspersonerna i större eller mindre grad avhåller sig ifrån att kommunicera kulturbundna associationer genom val av *formtyp* – exempelvis pyramiden, *motiv* – Sankt Göranslegenden eller kejsaren till häst, *symbolbruk* – lagerkransen, eller *inskription* – ”De faldt for fædrelandet ... Medborgernes Erkjendtlighed [erkänsla] / reiste dem dette Minde”. På det viset undgår de till en viss grad att skapa en mall för mottagarnas interaktion som normerar förståelse och bruk. Avsändaren avskaffar budskapet. Men det är bara till synes. Även konkretistiska minnesmärken förmedlar budskap, exempelvis genom val av material och form, tillkomstkontext, upphovsman, konstnär, eller genom dess tilläggnan, placering, förvaltning eller därtill anknutna ceremonier. Inget av exemplen på abstrakta monument som jag har givit var särskilt neutralt i sin samtid. Tvärtom, var de på olika sätt starkt politiskt laddade eller direkt provocerande. Trots, eller kanske på grund av, att de representerade brott mot gällande konventioner, vill jag väcka tanken att de bar i sig ett frö till en förskjutning av hur minnesmärken uppfattas, och på så sätt speglade andra mentalitetsändringar i samhället, som demokratiutveckling, rösträtt, mänskliga rättigheter, jämställdhet osv. Från att monumentet hade förståtts som ett verktyg för att sända ut budskap och styra minnespraktiker kunde man koncipiera det som en icke-normativ markör för historiska händelser eller personer, och ett bejakande av mottagarnas variation och frihet till val av praktiker och uttolkningar. Det liknar det som Carrier (2005:230) har framhållit som det mest signifikanta för minnesmärken i samtida minneskulturer, nämligen att de utgör ”icke-styrande heuristisk stimuli som ger individer möjlighet

9. En god introduktion till denna utvecklingen ges av Mette Haakonsen (2014:20–30; jfr Ekman 2014:154)

att möta och förstå både det förflutna och deras relation till det förflutna via representationer av det [min översättning]”. Även Erika Doss (2010:47) har betonat de nya minnesmärkenas ”diskursiva ambitioner” som gör det möjligt att inkludera det ambivalenta och motsägelsefulla i dem.

Tillrättaliggande för fria minneshandlingar

Jag ska avslutningsvis dryfta två uppmärksammade nationella minnesmärkesprojekt i Norden från de senaste åren. I dem kan man ana förskjutningen från minnesmärket som avsändare av ett kontrollerat, samhälleligt budskap till minnesmärket som tillrättalägger för olika minneshandlingar knutna till en och samma händelse eller sak. Det senare avsåger sig åtminstone delvis tolkningsföreträde och lägger till rätta för olika gruppers och individers självorganiserande av minnet. Förskjutningen är inte total, och bägge exemplen visar att avsändaren fortfarande håller på rätten att definiera minnesmärket som en samhällspegel.

Runt millennieskiftet växte opinion som krävde ett officiellt erkännande av personer som sedan 1948 hade dött, och i framtiden skulle dö i tjänst för att representera Danmark i fredsbevarande och, i ökande grad, militära internationella operationer. För att tillmötesgå opinionen bildades 2008 en kommitté för att etablera ett officiellt, statligt monument (Komiteen [2013]).¹⁰ Kommittén hade en bred förankring i det officiella Danmark, hos statsministern, representanter från flera departement, myndigheter och intressegrupper som representerade de utsända och veteraner (Komiteen [2013]).¹¹ Drottningen fungerade som protektor.

Tävlingsprogrammet fastställer att ”der skal etableres et officielt monument for at

hædre alle dem, der løftede opgaverne ude, dem der betalte med livet, dem der løser opgaver rundt om i verden i dag og dem, der fortsat vil arbejde for at skabe fremdrift, fred og bedre vilkår for deres medmennesker i et konfliktområde” (Forsvarsministeriet [2013]: 1). Minnesmärket ska vidare vara en plats för minne och reflektion, men även en (plats för) offentlig markering av respekt för de utsända. Det ska, funktionellt såväl som rumsligt, lägga till rätta för att vänner, familjer, soldatkamrater och representanter för det officiella Danmark kan minnas individer och visa respekt för utsända. Det ska alltså, å ena sidan, sända officiella budskap som ”kan understøtte formidlingen og forankringen af nationale idealer som gode bevæggrunde bag en militær indsats” (Ekman 2014:156) och förmedla nationens erkänsla till de anhöriga och, å andra sidan, ge soldatkamrater och anhöriga möjlighet att utföra egna minneshandlingar. Tävlingsprogrammet visar en dynamisk hållning till monumentets funktionalitet, och brukarna ska kunna minnas döda och levande, händelser från igår, idag och imorgon och olikartade operationer (Nielsen 2013:42–43). Monumentet ska således erbjuda en palett av minnesfunktioner, förankrad i minnespraktiker hos olika generationer – de som senast har dött skulle kunna vara barnbarn till de första som dog, och vänner, familj och kamrater tillhör redan idag olika generationer. Med tid vill det stora spannet i generationstillhörighet upprätthållas genom nya generationer utsända.

Det vinnande förslaget hade utformats av Finn Reinbothe och invigdes 5 september 2011 på försvarsanläggningen Kastellet i Köpenhamn (ill. 8), på flaggdagen för Danmarks utsända och veteraner av drottningen (Nielsen 2013:60). Konstnären utta-

10. Om det samhälleliga förspelet, jfr Adriansens (2011:134–136) och Anna Schmedes Niensens (2013:19–20) analyser. Jag vill uttrycka min tacksamhet till Nielsen som försåg mig med sin *speciale*.

11. Nielsen (2013:37–42) behandlar kommitténs arbete och tävlingen.

lade i förbindelse med avtäckningen att ”Jeg kom frem til, at et monument har tre funktioner i et demokrati. Den ene er, at det anerkender en indsats, som medborgere udfører på fællesskabets [gemenskapens] vegne. Den anden er, at man gennem ceremonier og ritualer tager ansvar for de beslutninger, man har truffet som fællesskab eller på fællesskabets vegne. ... Det tredje led er det personlige. Det er rummet for de efterladte, hvor man kan mindes og reflektere” (McGhie 2011; jfr Ekman 2014:148). Monumentets mansköga murar av betong, klädda med Bornholmsk granit, skapar tre uterum som är omhögade av Kastellens jordvallar. Det första rummet är stort och

öppnar sig mot den övriga, historiska bebyggelsen. Det används i enlighet med ett antal ceremoniel som föreskriver beteende, klädsel, musik och placering för olika formella eller officiella markeringar som involverar militären, politiker, kungafamiljen och statsbesök (Ekman 2014:144–145). Det andra rummet är avgränsat men kan rymma relativt stora grupper. På ena väggen står angivet i bronsbokstäver alla orter som danskar har varit utsända till sedan 1948. Det tredje är format som en oktogon, med en brunn i mitten, och på väggarna står namnen på dem som har dött. Dit kan alla gå, utan formella ceremonier och i mindre grupper, för att minnas enskilda personer.

Ill. 8. Monument för Danmarks Internationella Insats efter 1948, Kastellet, Köpenhamn. Finn Reinbothe, 2011. Foto: Leif Jørgensen.

Genom utformningen ger konstnären förutsättningar för en rad olika minnespraktiker, som ges stöd av rum av olika karaktär. Å ena sidan, genom de formella ceremonierna, används minnesmärket som en samhällsspegel – glorifierande, officiellt och nationellt. Vid statsbesök legitimerar representanter för samarbetspartners som NATO eller mottagarländer de utsända danskarnas insats, och det officiella Danmark ger samtidigt uttryck för sin uppoffringsvilja. Å andra sidan möjliggör monumentet även ett eget organiserande av informella men pietetsfulla handlingar, som sörjande och personlig reflektion. De olika rummen, de olika ceremonielen och variation i bruk över tid möjliggör denna avsedda differentiering. Symbolbruket är begränsat men mycket kraftfullt, och inbegriper minnesmärkets placering på det historiska Kastellet, Bornholmsk granit som tecken på den danska nationalgemenskapen, en brunn som symbol för det livgivande och för mänsklig gemenskap och eld som symbol på det vakande och trygghet (Ekman 2014:133, 141, 155). I övrigt lämnas dagens och morgondagens användare att själva tolka markörer som orter, år och namn.

Sedan 2011 har det pågått en process för att etablera nationella minnesplatser (*minnesteder*) efter terrorangreppet 22 juli samma år, i regeringskvarteret i Oslo och på sommarlägret på Utøya. Den visar tecken på att förhållandet mellan avsändare, mottagare och bruk av minnesmärken är under förändring även i det norska samhället. Ej heller här är förskjutningen komplett. Vägen mot nationella minnesplatser har varit komplicerad, och är i skrivande stund inte avklarad.¹² I detta sammanhanget ska jag endast beakta några av de krav som inledningsvis ställdes till utformningen och som har varit styrande

för det föreliggande förslaget (jfr Ekman 2019:fol. 46v–47r).

Slutrapporten för en utredning om nationella minnesmärken efter 22 juli-händelserna rekommenderar att det etableras minnesplatser som har ”en funksjon utover selve minnet om en konkret hendelse, og motiverer et rom med flere dimensjoner som formidler et større budskap” (Styringsgruppen 2012:7).

Det officiella Norge är inte lika framträdande som avsändare som det officiella Danmark är i monumentet på Kastellet. Det överordnade budskapet styrgruppen önskar sända ut definieras som ”verdier som åpenhet, kjærlighet og folkestyre, som samsvarer [korresponderar] med verdier vi ble minnet om i tiden etter angrepene” och ”et sterkt og samlende mangfold” som angreppen gav upphov till (Styringsgruppen 2012:7, 8). Minnesplatsen ska förmedla ”ambisjonen om et [...] varmt og inkluderende samfunn med framtidstro og vern om menneskerettigheter” (Styringsgruppen 2012:9). Men, man önskar även att på nationens vägnar hedra de dödade, överlevande, räddningsmanskap och frivilliga.

Styrgruppen anger samtidigt att minnesplatsen kräver flexibilitet och ska framstå som ”mindre statisk og styrende i sin formidling” (Styringsgruppen 2012:8). Den ska även lägga till rätta för hågkomst och reflektion över händelsen och dess konsekvenser, idag och för kommande generationer (Styringsgruppen 2012:9). Den ska vara tillgänglig för alla, och därför vara tros- och livssynsneutral, och inte partipolitiskt bunden.

I de krav som ställdes på minnesplatsen efter 22 juli framstår förskjutningen mot användarnas självorganiserande av minnet ännu tydligare än i monumentet över

12. Ett flertal publikationer har kartlagt processen (se litteraturhänvisningar i Ekman 2019:fol. 45v n. 9)

Danmarks utsända. Påtagligt är att det helt saknas ett krav om att lägga till rätta för officiella markeringar i regi av regeringen. Nationens hedrande ska uttryckas i monumentets utformning, och planeras inte legitimeras genom tänkta ritualer med myndighetspersoner närvarande. Det ges dessutom större frihet för olika grupper att själv organisera sina minnespraktiker och visa hänsyn mot annat bruk av platsen.

Samhällspegeln syns emellertid även genom kravet att betona värden som öppenhet, folkstyre och ett varmt och inkluderande samhälle. Om minneslunden vid Jægerspris eller monumentet över Slaget vid Köpenhamn mobiliserade patriotiska känslor mot en yttre fiende, en annan stat, så markeras i det norska monumentet mot politisk extremism och våldskultur, inre krafter som utmanar den demokratiska staten, och här är det möjligt att se vissa reminiscenser av Kristian V:s gest mot den gamla adeln i ryttarstatyn på Kongens Nytorv. Samhällspegeln är även synlig i nationens hedrande av offren som balanseras med hedrandet av de förtjänstfulla – de som räddade liv och på andra sätt hjälpte till, yrkesmässigt eller frivilligt. Här framstår 22 juli-minnesmärket som mera likt de patriotiska minnesmärkena över förtjänstfulla män, där individer ger legitimitet åt en nationell sak.

Konklusion

Artikeln har givit en historisk exposé över officiella minnesmärken av stats- eller regionpolitisk karaktär i Norden, uppförda för ett minnespolitiskt ändamål. Med den första genren, *Furstebild*, visade jag hur minnesmärken i senmedeltid, renässansens och enväldets tid sände budskap som hyllade riksföreståndaren, monarken eller adelsmän. Budskapen förmedlades medelst religiösa eller klassiska allegorier, symbol-

språk och emblem. Furstebilden förlorade sin retoriska kraft någon gång under sjuttonhundratalet, men mera schablonmässigt fortlever formerna alltjämt i vår tids demokratier. Möjligtvis visar monumentet över den allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna i Bryssel från 2018, en obelisk med de trettio artiklarna inskrivna i olikfärgad sten, formgiven av Bureau Bas Smets, hur furstebilden kan vara på väg att återvända, som ett löfte om vad makten strävar efter att säkra på folkets vägnar (Anonymous 2018).

Med den andra genren, *Samhällspegel*, förankrade jag monumenten till nationalgenier (Pevsner) i en rörelse som växte fram med humanismens och renässansens nya kunskapskulturer, och hyllandet av sekulära kulturella och vetenskapliga förtjänster. Med en ny, nationalpatriotisk överbyggnad blomstrar dessa minnesmärken från sent sjuttonhundratalet till in på nittonhundratalet. De patriotiska minnesmärkena har senare förlorat terräng, särskilt under efterkrigstiden. Samhällspegeln fortlever emellertid i nyare minnesmärken, men då ofta i relation till erkännandet av insatser för att säkra mänskliga rättigheter, demokrati och yttringsfrihet. Det är med sådan retorik som monumentet till Danmarks utsända motiverar priset soldaterna betalar. På minnesplatsen för 22 juli-händelserna hedras de frivilliga och yrkesmässiga hjälpinsatserna för att rädda liv, en berömvärd förtjänst i vår tid.

Med den tredje genren, *Självorganiserande av minnet*, har jag visat hur starkt nyare minnesmärken betonar brukargruppernas och individernas variation och olika behov för minnespraktiker och uttolkning av historien. Den närmar sig idén om det *samlade minne* som Young (1993:xi) efterlyser. Genren har måhända några av sina rötter i abstrakta formspråk och icke-symboliska estetiska ideal, och den verkar

finna resonans i samhällen som värnar om utsatta och marginaliserade grupper och lika rättigheter. Att lägga till rätta för gruppers självorganiserande av minnet kan emellertid framstå som en strategi för att undvika kritik för val av budskap, under en epok där allas meningar är legitima, och där yttrandefrihet och sociala medier möjliggör stor spridning.

Det finns en röd tråd genom historien, nämligen kopplingen till de historiska *platserna*, *personerna* och *tidpunkterna* som kan ge minnesmärket legitimitet:¹³ processionen på årsdagen där riksföreståndaren själv förde Sankt Göransrelikerna till Brunkeberg; Segebergpyramidens geopolitiska placering i hertigdömet; platserna där Olof Haraldsson och Gustav II Adolf stupade; monumentet över de fallna i Slaget om Köpenhamns placering på gravplatsen; placeringen av monumentet över Danmarks utsända på militärens historiska kastell och i närhet till kungafamiliens hem, och involveringen av drottningen och politiker i ceremonier på flaggdagen för de utsända; och konflikten om 22 juli-minnesmärkets placering i Utøyas närhet och i regeringskvarteret. Det kan verka som om dessa minnestekniska verktyg har en giltighet som sträcker sig över olika epokers kulturuttryck och estetiska paradigmer.

Artikeln lägger fram en ny analysmodell för minnesmärken som tonar ned relevansen av originalitet eller förändring av form och koncentrerar sig på relationerna mellan avsändare, budskap och mottagare. Utifrån ett begränsat antal tidiga och tydliga exponenter av olika genrer och typer har jag argumenterat för att en förskjutning av dessa relationer har ägt rum. Den påbörjades med humanismen och den nya vetenskapen och har i takt med en gradvis mentalitetsförändring i det västerländska sam-

hället förändrat sig. Från att monumentet främst formades med avsikt att sända entydiga budskap präglas dess utformning nu i högre grad av mottagargruppernas behov, fria budskapsuttolkning och förväntade organisering av egna minnespraktiker. Denna förskjutning anser jag vara den viktigaste förändringen av konceptionen av monument, och jag har visat hur en del av den nutida minnesfunktionaliteten har rötter i praktiker från senmedeltid och tidigmodern tid, och att former tidigare har burit associationer som är främmande för oss idag. Exempelen har visat hur olika epokers kulturella och politiska specificitet påverkar monumentets konception, läsning och bruk, och även hur form alltid är instrumentell och kopplad till monumentets symboliska funktion. Form kan därför aldrig relativiseras totalt till fördel för den diskursiva kontexten, som Carrier (2005: 228) argumenterar för. Formen står i relation till estetiska ideal men den tjänar även en politisk minneskultur som, för att låna Michael Rothbergs (2009:3) formulering, är *flerdirektional*, det vill säga att den hämtar former och retorik utifrån, korshänvisar, förhandlar och omarbetar. Analysmodellen möjliggör komparation mellan minnesmärken, skapade i olika historiska epoker under varierande *episteme* (Foucault 2002: 227–228), förutsatt att deras kultur- och idéhistoriska säregenhet beaktas. I sin preliminära form är den ett bidrag till en ny granskning av minnesmärkenas längre historia i Norden, en historia där många kapitel fortfarande är oskrivna och andra behöver skrivas om. En sådan granskning kan förhoppningsvis föra till fördjupande analyser av ett större material, synkront och diakront, och till en kritisk utveckling av analysmodellen och tesen om förskjutning.

13. Jfr analysen av minnet över 1814-händelserna i Norge (Ekman 2016:372–373).

Källor

- Anonymous 2018. Human rights monument inaugurated at Tour & Taxis. *The Bulletin*, 10 december. URL: <https://www.thebulletin.be/human-rights-monument-inaugurated-tour-taxis>. [nedladdad 18.03.2020]
- Ekman, Mattias 2019. Redegjørelse for skisseprosjekt. Nasjonalt minneste etter terrorangrepet 22. juli 2011 i Hole kommune. I manthey kula, Bureau Bas Smets och Mattias Ekman (red.). Nasjonalt minneste ved Utøyakaia. Skisseprosjekt. 30. juni 2019 [rapport]. s. 44v–[51]v. URL: https://www.statsbygg.no/globalassets/files/prosjekter/utoyakaiaavurdering/planforslag/17vedlegg14_illustrasjonshefte_skisseprosjekt.pdf. [nedladdad 10.06.2020]
- Forsvarsministeriet. Bilag 5. Programoplæg [2009]. I Nielsen 2013.
- Komiteen for monumentet over Danmarks internationale indsats. Bilag 1. Kommissorium for etablering af monument over Danmarks internationale indsats efter 1948. 2008-09-23. I Nielsen 2013.
- Kunstutvalget for minnesteder etter 22. juli 2013. Kunstplan for minnesteder etter 22. juli. Oslo, 11. juni 2013 [rapport]. Oslo, KORO. URL: <https://koro.no/content/uploads/2015/12/Minnesteder-Kunstplan.pdf>. [nedladdad 10.06.2020]
- Major, Johann Daniel & D. W. H. Waldschmid [1693]. Joh. Dan. Majoris Beschreibung deno von Ihm gethanen kleinen Spatzier-Reise, von Kiel auf nach Norden. Worinnen gelegenheit vorfällt ein und andere Curiositaeten zu gedenken [MS]. Köpenhamn, Det Kgl. Bibliotek, manuskriptsamlingen, Ny Kongelig Samling NKS, MS 365.
- McGhie, Steffen 2011. Monumenter er viktige i et demokrati. [online] *Kristeligt Dagblad*, 3 september. URL: www.kristeligt-dagblad.dk/mennesker/monumenter-er-vigtige-i-et-demokrati. [nedladdad 29.03.2020]
- Styringsgruppen for nasjonale minnesteder 2012. Steder for å minnes og påminnes – innstilling vedrørende minnesteder etter 22. juli [rapport]. 25. april. Oslo, Kulturdepartementet. URL: https://www.regjeringen.no/contentassets/2c6e27291e0c43dd8705ededae10a700/steder_for_aa_minnes_og_paaminnes_22juli_utgit_t_april2012.pdf. [nedladdad 10.06.2020]

Litteratur

- Adriansen, Inge 2011. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. København, Museum Tusulanum.
- Alings, Reinhard 1996. *Monument und Nation. Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918*. Berlin, Walter de Gruyter.
- Arrhenius, Thordis 2012. *The Fragile Monument – On Conservation and Modernity*. London, Artifice.
- Assmann, Aleida 1999. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Munich, C. H. Beck.
- Assmann, Jan 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Munich, C.H. Beck.
- Bacon, Francis 1995. *Det nya Atlantis. Med inledning av Tore Frängsmyr*. Övers. Olof Hägerstrand. Stockholm, Carlsson. (Ursprungligen utgiven 1627).
- Bolzoni, Lina 2001. *The Gallery of Memory: Literary and Iconographic Models in the Age of the Printing Press*. Övers. Jeremy Parzen. Toronto, University of Toronto Press. (Ursprungligen utgiven 1995).
- Campanella, Tommaso 1962. Solstaten. I Gunnar Gunnarson (red.). *De stora*

- utopisterna*. i: Från Platon till levellerna, s. 132–158. (Ursprungligen utgiven 1623)
- Carrier, Peter 2005. *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989. The Origins and Political Function of the Vél' d'Hiv in Paris and the Holocaust Monument in Berlin*. New York, Berghahn.
- Choay, Françoise 2001. *The Invention of the Historic Monument*. Cambridge, Cambridge University Press. (Ursprungligen utgiven 1992).
- Collett, Alf 1909. *Gamle Christiania-billeder*. Ny udgave. Christiania, Cappelen.
- Curran, Brian 2010. Pyramid. I Grafton, Most og Settis 2010, s. 794–795.
- DeLaine, Janet 2012. Triumphal Arc. I Simon Hornblower, Antony Spawforth och Esther Eidinow (red.). *The Oxford Classical Dictionary*. 4 online-utg. Oxford, Oxford University Press.
- Dietze-Schirdewahn, Annegreth 2017. Herregårdslandskapet på Austrått. En studie av det äldste hage- och parkanlegget fra 1650 til 1780. *Kunst og Kultur*, vol. 100, nr 4, s. 216–235.
- Doss, Erika 2010. *Memorial Mania. Public Feeling in America*. Chicago, University Press of Chicago.
- Ekman, Mattias 2014. Husk! Den rumlige tilrettelæggelse af erindringer i *Monumentet for Danmarks internationale indsats efter 1948*. Övers. René Lauritsen. I Manly 2014, s. 140–157.
- Ekman, Mattias 2016. Jubileumsutställningarnas historiska topografi. Arkitektur som minnesstruktur för Norges förflutna: 1814, 2014. I Johan Hegardt & Trond Lundemo (red.). *Historiens hemvist*. iii: Minne, medier och materialitet. Göteborg, Makadam Förlag, 359–388.
- Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo, Pax.
- Foucault, Michel 2002. *Vetandets arkeologi*. Övers. C. G. Bjurström & Sven-Erik Torhell. Lund, Arkiv. (Ursprungligen utgiven 1969).
- Frykman, Jonas & Billy Ehn (red.) 2007. *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlsons.
- Grafton, Anthony, Most, Glenn M. och Salvatore Settis (red.) 2010. *The Classical Tradition*. Cambridge, Mass., Belknap.
- Haakonsen, Mette 2014. At mærke tiden. Introduktion til senmoderne mindesmærker. I Manly 2014, s. 10–37.
- Halbwachs, Maurice 1925. *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Librairie Felix Alcan.
- Halbwachs, Maurice 1941. *La Topographie légendaire des évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*. Paris, PUF.
- Halbwachs, Maurice 1950. *La Mémoire collective*. Paris, PUF. (Ursprungligen utgiven 1947).
- Harrison, Dick & Bo Eriksson 2010. *Sveriges historia*. 8 bd, iii: 1350–1600. Stockholm, Norstedts.
- Heiberg, Steffen 2002. Fra småfyrster til selvherskere – de Gottorpske hertuger og Danmark. I Mette Skougaard (red.). *Gottorp. Et fyrstehof i 1600-tallet*. København, Gyldendalske boghandel, s. 10–51.
- Hinz, Berthold 2006. Equestrian statues. I Manfred Landfester & Francis G. Gentry (red.). *Brill's New Pauly. Tradition volumes*. URL: http://dx.doi.org.ezproxy.uio.no/10.1163/1574-9347_bnp_e15205510. [nedladdad 26.03.2020]
- Hofmann, Albert 1906a. *Denkmäler. I. Geschichte des Denkmals*. I Eduard Schmitt (red.). *Handbuch der Architektur*, 4. Teil, 8. Halbband, Heft 2a. Stuttgart, Alfred Kröner.

- Hofmann, Albert 1906b. *Denkmäler. II. Denkmäler mit architektonischem oder vorwiegend architektonischem Grundgedanken*. I Eduard Schmitt (red.). Handbuch der Architektur, 4. Teil, 8. Halbband, Heft 2b. Stuttgart, Alfred Kröner.
- Huyssen, Andreas 1996. Monumental Seduction. *New German Critique*, nr 69: Richard Wagner, Autumn, s. 181–200.
- Janson, H. W. 1976. *The Rise and Fall of the Public Monument*. New Orleans, LA, The Graduate School, Tulane University.
- Johannesson, Kurt 2005. *Svensk retorik. Från medeltiden till våra dagar*. Stockholm, Norstedt.
- Jones, Michael 2006. Stiklestad i Kulturlandskapsperspektiv. I Eskil Følstad, Per Steinar Raaen, Olav Skevik (red.). *Stiklestad og andre minnesteder. Foredrag i 2004 og 2005*. Verdal, Stiklestad Nasjonale Kultursenter, s. 43–86.
- Kaufmann, Emil 1952. *Three Revolutionary Architects, Boullée, Ledoux, and Lequeu*. Philadelphia, The American Philosophical Society.
- Koselleck, Reinhart 2011. From “War Memorials: Identity Formations of the Survivors”. I Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi och Daniel Levy (red.). *The Collective Memory Reader*. New York, Oxford University Press, s. 365–370.
- Lohmeier, Dieter 2000. *Heinrich Rantzau. Humanismus und Renaissance in Schleswig-Holstein*. Heide, Boyens.
- MacGregor, Arthur 2007. *Curiosity and Enlightenment. Collectors and Collections from the Sixteenth to Nineteenth Century*. New Haven, Yale University Press.
- Manly, Anna Louise (red.) 2014. *Magt minder mennesker – Mindesmærker i dag*. Køge, KØS museum for kunst i det offentlige rom.
- Marshall, David R. 2010. Triumphal Arc. I Grafton, Most og Settis 2010, s. 954–955.
- Morgan, Luke 2013. Design. I Elizabeth Hyde (red.). *A Cultural History of Gardens*. 6 bd, iii: In the Renaissance, s. 17–42.
- Nielsen, Anna Schmedes 2013. Det åbnede monument – staten, kunsten, de udsendte og befolkningen. Monumentet over Danmarks Internationale Indsats siden 1948 [speciale]. Aarhus Universitet.
- Nora, Pierre (red.) 1984–92. *Les Lieux de mémoire*. 3 bd. Paris, Gallimard.
- Parker, Grant 2010. Obelisk. I Grafton, Most og Settis 2010, s. 650–651.
- Peltonen, Ulla Maija 2007. Det splittrade landskapet. Berättelser om officiella och inofficiella gravplatser och minnesmärken över inbördeskriget 1918. I Frykman & Ehn 2007, s. 168–201.
- Pevsner, Nikolaus 1976. *A History of Building Types*. London, Thames & Hudson.
- Redin, Johan & Hans Ruin (red.) 2016. *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos.
- Riegl, Alois 1903. *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*. Wien & Leipzig, W. Braumüller.
- Rothberg, Michael 2009. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, Stanford University Press.
- Rønberg, Lene Bøgh 2014. Nye udvalgte og nye fellesskaber. I Manly 2014, s. 60–75.
- Saunders, Alison 2000. *The Seventeenth-Century Franch Emblem. A Study in Diversity*. Genève, Librairie Droz.
- Schuberth, Inger 2007. *Lützen – på spaning efter ett minne*. Stockholm, Atlantis.
- Steinmetz, Wiebke 1991. *Heinrich Rantzau (1526–1598). Ein Vertreter des Huma-*

- nismus in Nordeuropa und seine Wirkungen als Förderer der Künste.* Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Strasser, Gerhard F. 2000. *Emblematik und Mnemonik der Frühen Neuzeit in Zusammenspiel: Johannes Buno und Johann Justus Winckelmann.* Wiesbaden, Harrassowitz.
- Sundquist, Nils 1967. Kröningstronen i Uppsala domkyrka. I Sigurd Wallin (red.). *Kring Suecia antiqua. Studier utgivna av Sigurd Wallin.* Stockholm, P. A. Norstedt & Söner, s. 90–96.
- Svanberg, Jan 1998. *Sankt Göran och draken.* Andra upplagan. Stockholm, Rabén Prisma. (Ursprungligen utgiven 1993).
- Tambling, Jeremy 2010. *Allegory.* London, Routledge.
- Young, James E. 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning.* New Haven, Conn., Yale University Press.

Med døden i lommen

Det private dødslejefotografi i smartphonens æra

Jannie Uhre Ejstrud
jue@outlook.dk

Abstract

Death on the Internet has received much attention from the world of research, where focus has largely been on private memorial sites and the use of social network sites like Facebook for commemoration. In a more private sphere, however, the pictures of the deceased that never leave the smartphone with which they were taken have not attracted the same attention from researchers. This article addresses the private uses of smartphone photographs taken of relatives after they have died. Deathbed photography – or post mortem photography, as it has also come to be known – has been practiced since the birth of photography. The forms and aesthetics have changed alongside the development of photographic techniques; but what has happened to the deathbed photograph in the era of the smartphone, when every smartphone poses the possibility of documenting and sharing our private experiences of bereavement? With this preliminary study, I will address the questions of production and usage of deathbed photographs as a contemporary practice which, however often kept hidden, appears to be more widespread than first anticipated.

Keywords:

- death
- photography
- mourning
- digital
- smartphone

Indledning

*We keep this love in a photograph
We made these memories for ourselves
Where our eyes are never closing
Hearts are never broken
And time's forever frozen still
So you can keep me
Inside the pocket of your ripped jeans
Holding me closer 'til our eyes meet
You won't ever be alone.
Wait for me to come home*

(McDaid et al 2014)

Billeder af døde mennesker kan findes overalt på internettet. Nogle er rolige, nogle er

dramatiske, og mange er decideret ikke for børn. Til den første kategori, de rolige, hører en genre af fotografier, der bliver taget privat, men også nogle gange finder vej til Internettet: dødslejefotografier. Det er fotografier, som i dag typisk er taget af de pårørende selv umiddelbart efter et dødsfald, men gerne efter den afdøde er gjort pænt i stand og ligger fredfyldt i sin kiste. Nogle billeder bliver lagt på nettet, men andre – nok langt størsteparten – forbliver private. For at få en idé om fænomenets udbredelse må man alliere sig med personer, der har døden tæt inde på livet. I denne indledende undersøgelse af dødslejefotografiets plads i den almindelige danskers smartphonekultur er der foretaget interviews med to pårø-

rende, der har taget dødslejefotografier af deres nære med deres smartphones, og to præster, der oplever at blive præsenteret for denne type billeder i deres arbejde. Interviewene er foretaget med henblik på at afklare, hvordan de pårørende selv ser på deres digitale dødslejbilleder, samt i hvor høj grad dødslejefotografiet opleves som en udbredt del af de efterlattes smartphonebrug af fagfolk, der jævnligt er i berøring med døden. De fire kvalitative interviews er foretaget som henholdsvis skriftlig korrespondance med de to pårørende og sognepræst Charlotte Thea Gade ved Treenigheds Kirke i Esbjerg, samt en båndet samtale på 40 minutter med sognepræst Maria Gitz Christiansen fra Vinding Kirke ved Vejle, med supplerende uddybelse pr. e-mail.

Hvor interviewene selvsagt ikke giver et udtømmende billede af pårørendes brug af dødslejefotografier i smartphonen i dagens Danmark, tjener de som første skridt til en forståelse af smartphonens del i den private mindekultur. Hvor der siden midten af 2010'erne i forskningsverdenen internationalt har været et stort og endnu voksende felt af forskere, der beskæftiger sig med den offentlige del af den digitale sorg- og mindekultur, herunder særligt på webbaserede mindesider som *mindet.dk*, men også almindeligt udbredte sociale medier som Facebook, er den private del af den digitale mindekultur – den del, der bliver i vores egen smartphone – overset. Inden vi vender tilbage til det private dødslejefotografi i smartphonen og de pårørendes og de to præsters oplevelser, vil jeg opridsse nogle af de temaer, der har modtaget særlig opmærksomhed fra forskningsverdenen inden for dødens kulturhistorie og mindekulturen på den digitale bane i nyere tid.

Dødens digitale kulturhistorie

Siden antropologen Geoffrey Gorer i 1955

skrev artiklen *The Pornography of Death*, hvori han erklærede døden for det nye tabu, har døden modtaget stadigt voksende opmærksomhed inden for forskningsverdenen (centrale danske bidrag til dødsforskningen: Kragh 2003; Sommer 2003; Jacobsen og Haakonsen 2008; Christensen og Willerslev 2013; Høiris et al 2014).

Ligesom så mange andre aspekter af menneskelivet har også døden og mindekulturen oplevet en påvirkning af den tiltagende digitalisering af sociale praksisser, og inden for de sidste 15–20 år har studier i døden og de digitale medier udviklet sig til en særlig subgenre inden for dødsstudier. Begrebet 'netnografi', hvor undersøgeren anvender en etnografisk tilgang til et netbaseret undersøgelsesområde, er efterhånden cementeret inden for forskningsverdenen. Internetkultur er nu en praksis, der kan iagttages og forsøges forstået igennem klassiske etnografiske, social- og kultursociologiske analysebegreber. Igennem den offentlige brugerflade med fremstilling af praksisser af ofte privat karakter er internettet en let tilgængelig kilde til studier i samtidens ritualer. Netnografi er således både en metode til at observere og analysere det moderne menneskes forhold til det digitale landskab, ofte via studier af praksis på *social network sites* (SNS), og helt konkret i denne sammenhæng en indgangsvinkel på nutidsmenneskets forhold til og kaperen af døden.

I Danmark har denne forskning især haft fokus på én digital platform, nemlig mindesiden *mindet.dk*, der i 2000 blev stiftet af privatpersonen Christian Højgaard Jessen, i 2008 – efter forgæves forsøg på at rejse driftsmidler – blev overtaget af Kristeligt Dagblad og i 2016 blev solgt til den private virksomhed *hoej.dk A/S*, der også driver hjemmesiden *afdøde.dk*, der producerer dødsannoncer til dagblade, aviser og internettet (Nyvang og Vallgård 2018, Ejstrud 2017,

mindet.dk). Forskningen i mindet.dk har således afkastet nogle interessante analyser af den moderne digitale følelseskultur og ”netikette” (Nyvang og Vallgård 2018), ofte med fokus på forældres anvendelse af mindet.dk i sorgarbejdet efter at have mistet børn (Christensen og Sandvik 2013 og 2014, Ejstrud 2017). Mindet.dk er et socialt netbaseret fællesskab for efterladte, hvor alle brugere på demokratisk vis mødes omkring samme muligheder for ihukommelse, idet siden har nogle fastlagte funktioner til at skabe minderne (upload profilbillede, upload musik, skriv tekst) samt definerede interne kommunikationskanaler og -retningslinjer (skriv i gæstebogen, tænd et lys). Landskabet af digitale mindesider strækker sig dog langt ud i mange retninger, og rummer alt fra individuelle, virtuelle mindesider (Mitchell et al 2012, Ejstrud 2017:183–186) til de mindesider, som mange bedemænd stiller til rådighed i dag som led i deres begravelsesservice.¹

Hvor mindet.dk – ligesom sine mange udenlandske søstersider² – er skabt med den primære funktion at danne digital platform for ihukommelse af de døde, findes der dog også SNS-platforme, der ikke i udgangspunkt er skabt for at fungere som mindesider, men med tiden har fået det som et binært formål. Et af de største sites, der i dag rummer muligheden for – og flittigt benyttes til – at lave mindesider over afdøde, er Facebook. Ud af Facebooks mere end én milliard brugere dør der omkring 10.000 hver dag verden over. Deres Facebook-profiler forsvinder dog ikke automatisk når de dør, hvilket i teorien kan komme til at betyde, at antallet af døde på Facebook i år 2065 vil overstige antallet af levende

(Hiscock 2018). Spørgsmålet om, hvad der sker med de digitale spor, vi efterlader på de sociale medier, når vi dør, har været et stort debateme – også i Danmark, hvor blandt andet Landsforeningen Liv og Død har taget emnet op (Facebook mindeside). Facebooks løsning på problemet er bl.a. at give muligheden for, at en af den afdøde udpeget ’eftermælekontakt’ kan omdanne en facebookprofil til en mindeside – eller ’mindesmærkekonto’, som Facebook selv kalder det (Hvad sker der med min Facebook-konto når jeg dør?). Denne problemstilling har naturligvis ikke gået den netnografiske forskning forbi, og hvad dødens digitale kulturhistorie angår, kan man nok lidt friskt konstatere, at mængden af forskning, der beskæftiger sig alene med døden på Facebook, fint modsvarer den popularitet og udbredelse, Facebook generelt nyder blandt de levende. Det er især studier i omgangsformer og sociale udvekslinger, ’netikette’, der kendetegner feltet (Pitsillides et al 2013, Myles og Millerand 2016, Sabra 2017), ofte med en refleksion over tid/rum-begrebsliggørelse i cyberspace (f.eks. Giaxoglou 2015), og ofte med det sigte at afkode betydningen af den digitalt medierede og af de efterladte kuraterede mindevirksomhed i en sorgproces, der delvist styres af Facebooks retningslinjer (McEwen og Scheaffer 2013, Pennington 2014, Rossetto et al 2015).

Foruden forskning i mindet.dk, de private mindesider og Facebookminderne er der arbejdet med Internettet mere generelt som platform for at udtrykke sorg, mindes og bevare en form for forhold til de afdøde (Johannesen 2008, Carroll og Landry 2010, Dilma 2018), herunder netikette (Wagner

-
1. Se f.eks. begravelsedanmark.voresmindesider.dk. Mange bedemænd har på deres hjemmeside denne funktion, som bliver tydelig ved en internetsøgning på ”voresmindesider.dk”.
 2. Mindesiderne er et globalt fænomen, og udvalget ændrer sig hele tiden. Se f.eks. The Top 10 Online Memorial Websites på everplans.com, der øverst på sin top 10 nævner gatheringus.com, forevermissed.com, ilasting.com og legacy.com.

2018), og det netbaserede sorgarbejde er anskuet som det seneste spor i en foranderlig historisk mindekultur (Walter 2015). Hertil kommer artikler om det digitale som supplement til en eksisterende kirkegårds-kultur (f.eks. Sabra 2015–16) foruden de artikler, der koncentrerer sig om døden på specifikke sociale medier såsom Instagram (f.eks. Gibbs et al 2014), YouTube (f.eks. Zadrozny 2013) og MyDeathSpace (f.eks. Leonard 2012).

Med de mange offentlige platforme for display af den private sorg, som Internettet tilbyder, er det derfor oplagt at skele til internettet som en indgang til forståelse af den moderne døds kultur(historie). Det er dog (man fristes næsten til at sige heldigvis) stadig ikke alt, der kommer på nettet – og den digitale døds-kultur er ikke i sig selv en offentlig SNS-kultur. I Cumiskey og Hjorths *Haunting Hands – Mobile Media Practices and Loss* (2017) ser forfatterne på digitale mediers betydning i efterladtes hverdag, hvor “Mobile media allow for types of temporal and spatial distances and co-presence to be transgressed – a practice amplified in the case of death” (2017:2). Et ’mobile medium’ er også mobiltelefonen, der som en nær følgesvend for mange også potentielt rummer billeder af afdøde, der ikke kommer på nettet, men forbliver en sag mellem fotografen og dennes telefon.

Dødslejefotos i smartphonen

Den digitale mindekultur er stærkt repræsenteret på nettet, og det er derfor oplagt at tænke i SNS-baner, når talen falder på dødens plads i vores digitale verden. Vi glemmer let, at smartphonen i sig selv er et digitalt medie, ikke mindst fordi den rummer et digitalt kamera. Men det er den, og det gør den, og mange af os har den med over alt. Man skulle nogle gange tro, at den var vores bedste og nærmeste ven, for den ved alt om

os – også det mest private. Som Cumiskey og Hjorth rammende har set: “Increasingly, the mobile phone is not just a companion, witness, repository, and disseminator of events; it also amplifies a type of affect in the way in which events are experienced” (2017:6). Mobiltelefonen er ikke bare et medie til at opnå kontakt og udveksling med en nærtstående person, men bærer i sig selv egenskaber af ledsager, vidne, arkivar – en fortløbig følgesvend, der kan bære indholdet i ens liv. Mobilen er som en “portable memory box” med allestedsnærværende, intime og personliggjorte egenskaber (2017:15). Den rummer de apps, vi bruger mest, og som fortæller, hvad vi er til; den musik, vi elsker højest; de billeder, vi har taget, af de øjeblikke, der var vigtige for os at holde fast i. For ikke at nævne alle vores sms’er, e-mails og kontakter, og ruterne, vi har løbet, og madopskrifterne, der var et hit. Det er næsten lidt skræmmende at tænke på, hvor godt vores telefon egentlig kender os. Den er – ved vi godt, når vi tænker os om – en død ting. Men samtidig er den for mange indbegrebet af social kontakt.

Definitionerne af privat vs. offentlig har med digitaliseringen af det sociale udvidet sig til at rumme flere mellemkategorier og afledte differentieringer (s. 16). I dette landskab kan der, som Cumiskey og Hjorth ganske rigtigt påpeger, udvikle sig en ny slags mobil intimitet, nemlig den, som eksisterer imellem brugeren og hans mobiltelefon (2017:17). Det forhold er, om ikke decideret bekymrende, så i hvert fald værd at forsøge at forstå. Cumiskey og Hjorth bemærker, at “Although mobile phones are promoted as devices aimed at communication and connection with others, no one can deny the isolating and intimate aspects of these devices. As constant companions, mobile devices can become our *sole* (and most desired) companions” (2017:37).

Denne følelse af nærvær er dog forræderisk: “The illusive feeling of connectedness fostered by frequent and, at times, superficial interaction via social and mobile media could be experienced like a haunting, a sense of presence that never truly materializes – the definition of co-presence” (2017:38). Det, der er i telefonen, er ikke fysisk – men det er heller ikke metafysisk. Effekten kan koges ned til det, forfatterne beskriver som “the mobile-emotive” – et begreb der fremstiller an koges ned til det, forfatterne beskriver alsidig værd at forsøge at forstå. I å 1840 når talen falder på døden og de “the mobile as a vehicle through which deeply affective experiences are represented and made ‘real’.” (2017:44). Selvom vi godt ved, at ingen online data er sikre, og eksempelvis de seneste debatter om, at mærker som Huawei bruges til spionage for Kina, vækker bekymring, betragtes telefonen af mange som en fortrolig, der kan håndtere selv følsomme emner uden at ‘sige det videre’, hvilket styrker tilknytningen til enheden. Men selve det, at vi altid har den med os, styrker også tilknytningen til de ting, vi har i den – for eksempel vores billeder. Tidligere havde man måske et par billeder af de nærmeste i sin pengepung; nu har mange deres betalingskort i deres mobilcover sammen med en telefon, der rummer hundredvis af billeder, der altid er med rundt. Det giver en særlig tid/sted-forskydning, at vi altid kan hive et stykke af fortiden frem. Som Cumiskey og Hjorth bemærker: “Mobile media allow for types of temporal and spatial distances and co-presence to be transgressed – a practice amplified in the case of måske især ved billeder af døde, at vi mærker paradokset mellem nærvær og fravær – og mærker det særligt stærkt, når billederne er med os overalt.

Det at tage fotografier af sine afdøde er ikke noget nyt fænomen; lige siden opfinderen og showmanden Louis Jacques Mandé

Daguerre i 1839 præsenterede den første anerkendte fotografiske proces ved Videnskabskabernes Selskab i Frankrig har døden og fotografiet fulgte ad. Som så mange andre temaer inden for det tidlige fotografi gik dødslejefotografiets rødder dog endnu længere tilbage i de afbildende kunstners historie, hvor bl.a. malerkunsten og billedhuggerkunsten længe havde forholdt sig til menneskets jordiske endeligt. Vel nok det tidligste fotografi af en afdød – ganske vist iscenesat men ikke meget mindre tragisk – blev dog lavet af Daguerres konkurrent Hippolyte Bayard året efter Daguerres proces blev offentliggjort. Bayard havde selv i flere år arbejdet med en anden fotografisk proces, det han kaldte ‘direkte positiv-processen’, men Daguerre overhalede ham indenom i kapløbet om at komme først med en brugbar fotografisk proces.

Det tidligste fotografi af en afdød er et selvportræt, taget af den forsmåede fotoopfinder Hippolyte Bayard, der, i bitterhed over at været blevet overhalet i fotokapløbet af landsmanden Daguerre, iscenesatte sin egen død. Dog kun på billedet – i virkeligheden overlevede han nedturen og brugte mange år på at slikke sine sår. Foto: Hippolyte Bayard, ”Selvportræt som druknet mand”, 1840. Wikimedia Commons, public domain.

Som en reaktion iscenesatte Bayard sin egen død – i hvert fald kunstnerisk – i billedet ”Selvportræt som en druknet mand”. På bagsiden af billedet skrev han i poetisk dramatiske vendinger sin ’nekrolog’:

Liget af den herre, I ser på den anden side, er liget af hr. Bayard, opfinderen af den proces, hvis imponerende resultater I netop har set eller skal til at se. Så vidt jeg ved, har denne geniale og utrættelige forsker været beskæftiget med at forbedre sin opfindelse i omkring tre år. Akademiet, kongen og alle andre, der har set hans tegninger, som han selv betragtede som mangelfulde, har beundret dem, ligesom I beundrer dem i dette øjeblik. Dette har været ham en stor ære, og han har ikke tjent en øre på det. Regeringen, som har givet alt for meget til hr. Daguerre, sagde, at den ingenting kunne gøre for hr. Bayard, og den stakels mand har druknet sig. Åh, menneskelivets luner! Kunstnere, videnskabsmænd og aviser har vist ham interesse igennem længere tid, og nu hvor han har ligget i lighuset i adskillige dage, er der endnu ingen, der har genkendt ham eller spurgt efter ham. Mine damer og herrer, lad os hellere gå videre, da jeg frygter, at jeres lugtesans vil lide, for som I kan se, er herrens ansigt og hænder begyndt at rådne (Frizot 1998: 30).³

I virkeligheden overlevede Bayard, selvom hans ære fik en knæk. Der er dog også blevet taget ’rigtige’ dødslejefotos siden fotografiets spæde barndom. Det ældste kendte dødslejefotografi i Danmark ligger i Det Kongelige Biblioteks fotosamling og forestiller kommandørinde Anna Rebecca Bille. Det er taget i 1849 – altså 10 år efter Daguerres proces blev frigivet – og er altså, med salt i såret til Bayard, et daguerreotypi.

Siden har kameraet været en lejlighedsvis gæst i forbindelse med dødsfald og ved begravelser. Hvor det frem til starten af 1900-tallet især var de professionelle fotografer, der blev kaldt ud til fotografering med deres kæmpekameraer og hele det kemiske udstyrsstykke, blev fotografering op igennem 1900-tallet i stigende grad til noget, almindelige mennesker kunne kaste sig ud i uden at eje et komplet mørkekammer*setup*. Fotoudstyret blev gradvist mindre, billigere og mere brugervenligt. Folk begyndte at tage deres egne billeder, også af deres afdøde slægtninge, og i takt med at processen med at tage billederne i mindre grad krævede involvering af andre uden for familien, blev fotografierne som et resultat mere private. Det ændrede både omstændighederne for dødslejefotografiernes produktion og deres udseende; hvor den professionelle fotograf tidligere typisk havde haft en eller anden form for uddannelse og erfaring indenfor de rent æstetiske sider af billedfremstillingen, blev det med privatiseringen og deprofessionalise-

3. Min oversættelse fra engelsk: “The corpse of the gentleman which you see on the other side is that of M. Bayard, inventor of the process whose marvelous results you have just seen or which you are going to see. As far as I know, this ingenious and indefatigable researcher has been busy perfecting his invention for about three years. The Academy, the king, and all those who have seen his drawings, which he himself considered imperfect, have admired them as you are admiring them this moment. This has honored him greatly and has earned him not a penny. The government, which had given far too much to M. Daguerre, said it could not do anything for M. Bayard, and the poor man drowned himself. O, the fleeting nature of human things! Artists, scientists, and newspapers have been concerned with him for a long time, and now that he has been exposed at the morgue for several days, nobody has yet recognized him or asked for him. Ladies and gentlemen, let us pass on to other things, for fear your sense of smell may be affected, for the head and the hands of the gentleman are beginning to rot, as you can see” (Frizot 1998: 30; oversat til engelsk fra det originale franske).

ringen de efterlades egne kunstneriske aspirationer og formåen, der kom til at definere billedernes æstetiske tilsnit. Denne udvikling har dog været svær at få øje på, da genren samtidig blev en del af en mere skjult mindekultur, der var svær at få et overblik over. I samme periode skete en professionalisering af sygepleje- og bedemandshvervene, en privatisering og nedskalering af begravelsesceremonierne og en generel udvikling i begravelses- og mindekulturen til det mere private. Denne udvikling har på overfladen givet indtryk af, at dødsleje-genren var uddøende eller ligefrem uddød; men det er den langt fra. Den har blot ændret sig i takt med, at begravelses-, minde- og fotokulturen har ændret sig generelt. Fra 1980'erne og frem var dødslejefotografiet med kameraets store udbredelse en jævnlig ven i døden (se Ejstrud 2017:138–139). I dag har mange qua smartphonens udbredelse et kamera med sig overalt, og det er slet ikke nødvendigt at involvere andre i foretagendet; man kan selv tage billederne, og man behøver ikke engang at gå ned i en fotobutik for at få dem fremkaldt. Den trofaste og evige følgesvend, smartphonen, tager beredvilligt billeder af alle de øjeblikke i livet, der vækker affekt i os – inklusiv døden – og fremviser dem for os igen på forlangende.

Når efterladte tager billeder af deres afdøde med smartphonen er det således – hvis man må sige det lidt kækt – gammel vin på nye flasker. Eller som Cumiskey og Hjorth formulerer det, måske lidt mere elegant: “Mobile media [...] provide a continuum between older technologies and practices, while at the same time remediating rituals. Thus, mobile media progressively become embedded within placemaking and memorial culture” (2017:2–3). Med smartphonens særlige ikke-fysiske og ikke-metafysiske, virkelighedsopfattelsesudfordrende (ikke-)natur har den dog den egen-

skab over det fysiske, fremkaldte billede, at den potentielt giver “strange comfort in the possibility” of “resurrecting a digital sense of the deceased” (2017:38). Nærmest som om den afdøde stadig er potentielt present, som et halv-spøgelse fanget i limbo, hvis vi tager telefonen frem og åbner vores billedarkiv.

Det at have billeder af afdøde i telefonen har altså i sig selv nogle affektive, “mobile-emotive” egenskaber, der ikke er afhængige af deling på sociale medier – måske tvært imod. Cumiskey og Hjorth har undersøgt den digitale mindekultur i bl.a. Amerika, og her kan de konstatere, at “many American users choose not to share digital artifacts stored on their mobile devices with others. Not readily sharing important pictures of a lost loved one, in this context, indicates the ways in which using one’s device as part of mourning may not necessarily mean that it is a shared experience” (2017:41). De beskriver en af deres interviewpersoner, en ung kvinde, der ikke postede billede af sin døde bedstemor på Instagram, selvom

Kommandørinde Anna Rebecca Billes dødslejebillede er det ældst kendte dødslejefotografi i Danmark. Siden det blev taget i 1849 har dødslejefotografiet set en udbredelse i takt med det fotografiske medies udvikling. Foto: Det Kongelige Bibliotek, Det Nationale Fotomuseum, Accessionsnummer 1952–73.

hendes kusiner gjorde – og selvom hun selv tog billeder: “for her, the public nature of social media made the sharing of sentiment appear insincere” (2017:41). Selve dét at tage billedet var for hende et udtryk for værdsættelse, og ikke nødvendigvis med et iboende ønske om at vise billedet frem til andre. Hvor den store deling med en bred, ukendt offentlighed potentielt rummer en risiko – både for misforståelse og for negativ respons – er der ikke samme hasard forbundet med at opbevare billederne privat. At dele billeder af sine afdøde fordrede for hende et særligt tillidsforhold.

I det følgende vil jeg vise, hvordan dette ræsonnement kan have betydning i den deling af billeder, der foregår i det private, eksemplificeret ved to cases, hvor pårørende har taget billeder af deres afdøde med deres smartphone. Derefter vil jeg vise, hvordan to sognepræster i den danske folkekirke oplever fremvisningen af dødslejefotos som noget forholdsvist almindeligt i deres arbejde. Jeg vil argumentere, at de i kraft af deres virke som præster har en automatisk forhåndsgodkendelse der gør, at de får et indblik i en del af den danske mindekultur, som ikke er alle forundt.

Dødens vej til kameraalbummet

I december 2015 tog Johanne billeder af sin mor få øjeblikke efter moderens død. Hun tog to billeder med sin iPhone af sin mors ansigt set skråt fra siden, mens moderen lå i sengen, og mens farverne, som hun erindrer, var meget smukke. Inden da havde hun taget fotos af sin ældste søn, mens han sad ved sengekanten og holdt sin mormor i hånden, kort før hun døde i hans arme. Johanne tænker selv, at hun nok tog billederne for at fastholde sin mor, og samtidig måske som en ”naturlig forlængelse af dokumentationen af dødsprocessen” (Johanne 2020). Hun havde ikke snakket med nogen

om at tage billederne inden – ”det skete bare helt impulsivt. Måske som en form for dokumentation til mig selv?” (Johanne). Efterfølgende snakkede hun med sin næstældste søn om billederne, men han ville ikke se dem, da han syntes, det var for grænseoverskridende. Hun har ikke efterfølgende vist dem til andre, og har heller ikke delt dem på de sociale medier, for som hun siger: ”Det ligger mig helt fjernt” (Johanne). Hendes far bad til gengæld om at få printet de billeder, hvor hendes mor lå på sit yderste, og hendes søn holdt hende i hånden. Han rammede billederne ind og hængte dem op på væggen i sit kontor. Faderen var ikke selv til stede, da moderen døde, hvilket han var ked af. Johanne tror, at ”billederne gav ham en form for trøst, for der var megen kærlighed i de billeder, og hun så fredfyldt ud” (Johanne).

Selvom Johanne følte en impuls til at tage billeder af sin mor, da hun døde, følte hun ikke efterfølgende et behov for at se på dem, og adspurgt om hvor ofte hun kigger på dem, er hendes svar ”Aldrig. Nogle gange har jeg set dem ved et uheld, når jeg har rullet tilbage for at lede efter et andet foto. Hver gang, jeg er stødt på billederne, har jeg fået et mindre chok, for det er meget tydeligt, at der er tale om et lig. Billederne stikker ud på en ubehagelig måde. Jeg vil helst huske min mor som det meget levende menneske, hun var” (Johanne). Hun har tit overvejet at slette billederne, men ”kan alligevel ikke nænne det. Det er ambivalent. Nu ligger billederne på min gamle telefon, så jeg støder ikke på dem ved et uheld, men jeg ved, de er der” (Johanne). Da faderen døde i 2019, tog Johanne ingen billeder af ham; hun overvejede det ikke engang. Som hun selv reflekterer: ”Måske sker tingene meget ubevidst, når man står ved siden af sin døde forælder og følelserne har overtaget. Man handler ikke rationelt og velovervejet” (Johanne).

Johanne havde ikke behov for at dele billederne med andre – eller for den sags skyld at se på dem selv – og for hende mindede processen med at tage dem mest om en dokumentation, der samtidig var meget impulsiv. Efterfølgende blev følelserne omkring billederne ambivalente. De var ikke rare at støde på tilfældigt, og de kunne heller ikke slettes; men telefonen kunne erstattes med en ny, og den gamle, billederne var i, kunne bevares. På den måde blev Johannes gamle telefon på sin vis til noget andet og mere end forældet elektronik; den blev et sidste hvilested for de billeder, der følte nødvendige at tage, men som også rummer den død, der gør så ondt.

Da Lars Henrys svigersøn døde i 2015, efterlod han tre børn. Børnene havde ikke lyst til at se deres far død og liggende i en kiste, og derfor aftalte Lars Henry med sin datter, at han tog nogle billeder til hvis børnene en dag fik lyst til at se ham i kisten. Han tog et billede af svigersønnen i kisten, og flere billeder da de tegninger og gaver, som børnebørnene gerne ville have han skulle have med på rejsen, blev lagt ned til ham. Efterfølgende har børnebørnene set billederne, da de hver især selv var klar til det og bad om at se dem. I starten så Lars Henry også selv på billederne nogle gange, men som han siger, ”det var svært at se på billederne, da ens tanker alt for let blev triste” (Lars Henry 2020). Han har fortalt nogle enkelte om billederne, men ikke på en måde så alle vidste, han havde dem. Han har heller ikke delt dem digitalt, men kun fremvist dem på sin egen telefon.

Efter et stykke tid valgte Lars Henry at slette billederne. Han fortæller, at da han ”først havde vist dem til børnebørnene, så lod jeg dem være på min telefon et stykke tid, men så slettede jeg dem. Det var som om de gjorde, at jeg blev ved med at hænge fast i situationen. Da min datter fik en ny

kæreste og senere blev gift med ham, så blev de slettet” (Lars Henry). På spørgsmålet om hvorvidt han på noget tidspunkt har fortrudt, at han slettede dem, svarer han at ”det var nok lidt svært lige da jeg havde gjort det, men i dag ser jeg jo hellere på billeder af min svigersøn hvor han er glad og ikke syg – eller død” (Lars Henry).

For både Johanne og Lars Henry har selve det at tage billederne nok udgjort et katarsisk element i den indledende del af sorgprocessen, hvor billederne i sig selv ikke nødvendigvis rummede den samme forløsning. At kigge på billederne efterfølgende kunne derimod være nærmest ubehageligt. Denne oplevelse med dødslejefotografiets tvetydighed, næsten en iboende dikotomi, kan måske bedst forklares ved, at dødslejefotografiet ikke i udgangspunkt tages med henblik på at skabe et (smukt) billede af noget rart, men som et forsøg på at fastholde noget intenst – døden som dynamisk livspræmis og den intense følelse af tab, savn, mangel på mening og intethed. Et dødslejefotografi er et billede af tomhed – af den komplette forvandling af alt til intet. Tomheden i billedet står i skærende kontrast til intensiteten i situationen, hvor tabet var nyt. At tage et dødslejbillede, fordi det føles rigtigt at gøre, medfører ikke automatisk en glæde ved at kigge på billedet efterfølgende. Frem for at være amatøræstetik er det nærmere en slags dokumentation af døden, der kan deles med andre, der ikke var der selv.

Præstegerningen og den private digitale dødskultur

At billeder som Johanne og Lars Henrys er ved at blive en integreret del af vores smartphonekultur, kan illustreres ved det møde, to danske folkekirkepræster har haft med praksisen i forbindelse med begravelsessamtaler og sjælesorgsarbejde. Maria Gitz Christiansen startede som sognepræst i Vinding Kirke ved Vejle i

december 2018. Indtil da havde hun arbejdet som vikar-præst fra 2010–15 og været fastansat i Esajas Kirke i København fra 2016–18. Charlotte Thea Gade er sognepræst ved Treenighedskirken i Esbjerg og har været der siden 2011, men har været præst siden 1998. Både Christiansen og Gade oplever, at dødslejefotografiet i smartphonen er ved at være en udbredt del af den danske kultur i forbindelse med dødsfald. Begge oplever det i forbindelse med de samtaler med pårørende, der går forud for en begravelse. Som Gade siger: ”Jeg hører ganske ofte, at der tages billeder af afdøde. Fra at det var en sjældenhed, vil jeg tro, at vi i dag er tæt på de 50%. Det tror jeg i høj grad skyldes, at vi i dag har et tilgængeligt kamera med os hele tiden (smartphone)” (Gade 2019). Også Christiansen oplever det: ”Jeg oplever det indimellem, hvis jeg spørger, om de vil vise mig et billede af afdøde, og så tænker jeg egentlig tit på et billede, hvor de var i live, men så viser de mig netop et billede, hvor de er døde, hvor de ligger i kisten eller i hjemmet. De fortæller mig hvilket tøj, [afdøde] har fået på, og hvorfor de har fået det på, og hvordan de synes afdøde ser ud. Med stor kærlighed, faktisk”. Christiansen vil ikke udelukke, at der også er nogen, der tager billeder, som hun ikke bliver tilbudt at se, så procentdelen kan være højere end de 10–20%, hun umiddelbart vurderer det til – ”De tager sikkert billederne alligevel uden at de viser mig dem. [...] Jeg tror helt klart, det er noget, der er blevet mere af. [...] Jeg startede i 2010, og der synes jeg egentlig ikke, jeg oplevede det så meget. Det er lidt svært at sige [hvor mange efterladte, der tager dødslejefotos med smartphonen]. 10–20% måske. Men det kan være, det bliver mere. Det kunne jeg godt forestille mig, det gjorde” (Christiansen 1 2019).

Hvorvidt de efterladte har gjort sig selvbevidste tanker om det at tage et dødslejefoto oplever de to præster lidt forskelligt. Gade siger:

[Jeg] oplever ikke selvrefleksion i relation til den døde, men i forhold til den enkelte selv og egen etik. De lægger ofte op til en samtale om det etiske i at have taget billedet. Hvad fortæller det om mig/os, at vi har taget et sådant foto. Gør det os til dårlige mennesker? Det fører til en god samtale om tidligere tiders praksis om dødslejefotografering og til en samtale om, at man kan vælge at bruge/se billeder man har, eller man kan lade være med at se på dem, men de er der. Billeder man ikke har taget, bliver en tabt mulighed (Gade).

Overvejelserne kan dog også strække sig fra det etiske til mere emotionel-praktiske hensyn omkring hvordan billederne opbevares og hvem der har adgang til dem. Som Gade siger:

Det giver stof til eftertanke, hvordan skal billederne være tilgængelige. En ung mor er lige død fra ganske små børn. Her er der taget billeder af hende af hensyn til børnene, så de har mulighed for at se deres mor, hvis de får brug for det senere i livet. De er så små, at de sikkert ikke vil kunne huske det. Faren overvejer, hvordan disse billeder skal opbevares, så børnene ikke ved en fejl scroller hen til dem, når de sidder med iPad eller lignende. Så den lette tilgængelighed åbner for nogle overvejelser om, hvordan vi begrænser tilgængeligheden (Gade).

Hvor Gade oplever de etiske og lavpraktiske overvejelser som en del af det at have dødslejefotografier af sine afdøde i smartphonen, har Christiansen ikke det samme indtryk af, at folk har tænkt så meget over det. ”Det er nok blevet sådan noget, man gør i dag, med den nemme adgang vi har til mobilen og [til at] tage billeder” (Christiansen 1). Ligeledes

oplever Christiansen heller ikke en stor blufærdighed hos de efterladte, når de viser billederne til hende:

Det er jo lidt ligesom hvis man viser billeder af små børn på nettet – barnet kan ikke sige til eller fra, om det har lyst til at blive set af mange mennesker, og det er lidt ligesom den døde, tænker jeg. Der er jo også en eller anden værdighed over et menneske stadig, selvom man er død. Så der er en etik i det, som man godt kunne tænke ind, og det har måske slået mig nogle gange, at det virker ikke som om, folk er blufærdige omkring det (Christiansen 1).

Der bliver typisk ikke bare taget ét billede af den afdøde, ”nogle gange er det mange billeder. Fra forskellige vinkler” (Christiansen 1). Med smartphonen kan man tage mange billeder uden at bekoste fremkaldelser af dem alle, og det giver mulighed for at lave flere optagelser i sikringen af det sidste billede, før kistelåget lukkes. Christiansen bemærker at ”Det er ikke kun ét billede, de viser mig, men flere måske, fra flere vinkler. Eller hvis de har gjort noget med den afdøde – [for eksempel] hvis de har kysset dem. Der var én der fortalte mig, at der var læbestift på hendes mands kind, fordi hun havde kysset ham så meget efter han var død” (Christiansen 1). Også Gade oplever, at det ikke bare drejer sig om et enkelt billede: ”Det er mit indtryk, at der tages flere end ét billede af afdøde, men ikke i overflod sådan som man ellers gør ved mærkedage”.

Billederne, præsterne bliver præsenteret for, er ikke dramatiske billeder af døden, men typisk pæne billeder af soignerede afdøde før kisten lukkes. Som Christiansen siger: ”Overvejende vil jeg sige, at de er pæne. De ligger i det tøj, som de skal begraves i, og har fået briller på, hvis de gik med briller og

sådan nogle ting. Men få gange har jeg oplevet, at [afdøde] ligger med åben mund eller et øje, der ikke kan lukkes. [Men] overvejende er det mere pæne billeder” (Christiansen 1). Ofte er der også blomster, ”og hvis der er nogle ting, de får med sig i kisten, der siger noget om det menneske eller har betydet noget [for afdøde]. Jeg så engang nogle trommestikker, fordi han havde været musiker. Bøger eller smykker” kan det også være (Christiansen 1). Nogle gange får hun forklaringen på de ting, der er med, og ellers spørger hun selv ind til det, ”for det er noget, jeg gerne vil vide, selvfølgelig, når jeg skal holde en tale over afdøde” (Christiansen 1). Samtalen kan også dreje sig mod ”hvis de ligger i noget særligt tøj, hvis det har været nogen med en bestemt nationalitet, så kunne det godt være, de havde noget tøj på, der indikerede det” (Christiansen 1). Christiansen har især et billede præsent, som var taget af en kvinde på 101 år af hendes voksne søn. Kvinden var ”tynd og rynket, men fin og fredfyldt i ansigtet. Langt gråt hår, med et tæppe eller lagen over sig. Billedet var taget af hendes søn, da hun er lagt i kisten. Billedet er taget af hele kisten (af hele personen)” (Christiansen 2 2019). Indtrykket er altså fredfyldt og viser en kærlighed til afdøde igennem den fine soignering. Gade oplever, at de efterladte ofte gerne viser deres glæde ved at kunne vise netop pæne billeder af de døde, med reaktioner som

”se hvor fin hun er”, ”ser han ikke fredelig ud?” og lignende. Billedet fortæller historien om, at den sygdom som evt. gik forud og bragte megen lidelse og smerte med sig, at det nu er væk og tilbage står freden og sorgen. Jeg tror ikke, at billederne bliver taget i en opstillet form [...]. Dog er billederne taget efter, at afdøde er gjort i stand og dødstivhed indfundet (Gade).

Ingen af de to præster har oplevet, at nogen har fortrudt, at de tog billeder. Gade bemærker: ”Når jeg tænker efter, har jeg til gode at høre, at man har fortrudt at have taget billeder. Det modsatte har jeg til gengæld mødt” (Gade). Christensen har heller ikke oplevet, at nogen har fortrudt, at de har taget de billeder. ”Jeg synes tværtimod at der er sådan en stor kærlighed omgivet med det, og trøst, tror jeg, for de efterladte, ved at se det. Kigge på det igen. Nej, det har jeg bestemt heller ikke indtryk af [at nogen har fortrudt, at de tog billederne]” (Christiansen 1).

Selvom de to præster endnu ikke har talt med nogen, der har fortrudt, at de tog billederne, er det dog typisk billeder, der er til privat brug – altså ikke billeder, der er taget med henblik på at blive delt på sociale medier. Som Gade siger, ”Nej, endnu oplever jeg, at det er til meget privat brug” (Gade), og Christiansen har heller ikke indtryk af, at de bliver lagt på nettet.

[...] men de bliver vist frem og delt med dem, man kender – men kun den nære familie, venner, og måske også ligefrem bekendte. Og det, jeg fornemmer er grunden til, at de gør det, er ud af en kærlighed til den afdøde. At det netop ikke så meget er de der overvejelser om det er i orden for den afdøde, men det mere er deres eget behov og deres egen kærlighed. Det er meget tydeligt, at det er det, der bærer det. Det er det behov, der gør det (Christiansen 1).

Når de to præster så forholdsvis ofte oplever at blive præsenteret for dødslejefotos, skyldes det nok ikke kun, at de regelmæssigt er i kontakt med pårørende, der netop har mistet, men også at de som modtagere er ’forhåndsgodkendt’ qua deres embede. Gade har således observeret, at ”Billederne

af de afdøde bliver ikke vist til hvem som helst. De bliver af og til vist til præsten, dog altid med en høflig forespørgsel om hvorvidt man vil se afdøde – på samme måde som man kan blive spurgt, om man vil se døde, hvis afdøde ligger i hjemmet”. At de ikke bliver vist til hvem som helst, kan hun bl.a. konkludere ud fra at

Ude i det offentlige rum kan jeg også [blive] vist billeder igen efter høflig forespørgsel. Min mand, som laver noget helt andet end jeg, får aldrig den slags forespørgsler. Der er en bevidsthed om blufærdighed for den, der skal se de døde, måske man ikke bryder sig om det. Ligesom de pårørende heller ikke synes, at hvem som helst skal se deres afdøde (Gade).

Da Christiansen arbejdede som præstevikar blev hun ikke præsenteret for dødslejefotografier så ofte, og det tænker hun kan skyldes, at ”der [måske er] en lidt anden anonymitet over præsten [som præstevikar frem for fast sognepræst]. Jeg tror, at her er der nok en kortere vej, man føler man har en tættere relation. Det kan være, jeg kommer til at opleve det mere” (Christiansen 1). Hun var i starten overrasket over at få vist den type billeder, men tænker, at folk måske konkluderer at ”Det er jo præsten, og præsten kan man vise de ting til” (Christiansen 1). Som hun siger, ”Det kommer hurtigt på banen, hvis jeg spørger, om jeg må se et foto af afdøde. Det er som om, de [ikke har] så lang betænkningstid med, om jeg så vil se et fra kisten. Det er som om, at det vil man gerne dele” (Christiansen 1). Hun tror nu også, at de viser billederne til andre, ”men selvfølgelig er der nok forskel på, hvem de gør det til” (Christiansen 1).

I billedfremvisningen ligger en dialogisk forventning om, at gestussen foranlediger en positiv respons fra præsten, som hænger

sammen med præstens rolle som sjælesørger; relationen går i udgangspunkt ud på, at den sørgende kan søge støtte hos præsten. Som Christiansen bemærker, kan forventningen om en positiv reaktion fra hende næsten sammenlignes med en form for velsignelse: Præsten har godkendt det,

At det ser fint ud – alt er som det skal være. [...] Når jeg sådan tænker over netop hvorfor de viser mig [billederne]. Fordi [...] det jeg spørger efter, det er jo netop et billede mens vedkommende var levende, for så kan jeg jo lidt bedre få et indtryk af hvem vedkommende var, ved at se lidt liv i øjnene, en mimik. Og det har nemlig undret mig lidt nogle gange, at det så var den døde, jeg skulle se. Det kunne jo godt være, det netop var sådan lige at blive forsikret om, at det er fint nok. [...] Måske også ud fra en forventning om, at jeg ser mange døde og jeg derfor godt kan se det, at det er fint. (Christiansen 1).

Også Gade kan genkende forventningen om en positiv tilkendegivelse som reaktion på at se billederne:

Det ligger ikke i situationen, at der skal udtrykkes negative holdninger. Med mindre man ser billeder fx i forbindelse med et tragisk eller voldsomt dødsfald, hvor medfølelse og indlevelse i tragedien er den forventede og ønskede reaktion (Gade).

Ud over at have tavshedspligt forventes præsten også at personificere næstekærlighed, tilgivelse og barmhjertighed, og bliver derved en tryk modtager af følelsesmæssigt vanskeligt materiale. En præst forventes at kunne håndtere døden – det er en del af præstens arbejde. Og med det værdi- og

moralsæt, der forventes af en præst, ligger der en forventning om, at præsten vil håndtere dialogen om døden ikke bare professionelt, men også moralsk, værdigt og måske endda kærligt. Præsten står udenfor almindelige relationer; qua sin særlige autoritet i forhold til døden er hun en god og passende modtager af billederne.

De to præsters oplevelser med dødslejefotografiet viser, at det at få fremvist billeder af afdøde – efter døden er indtrådt – er noget, de jævnligt bliver præsenteret for i deres arbejde. Deres oplevelser er ikke nødvendigvis repræsentative for udbredelsen af dødslejefotografiet i Danmark, dertil kræves mere dybdegående undersøgelser af et større empirisk materiale; men deres enslydende oplevelser med dødslejefotografiet i smartphonen, der beredvilligt hives frem ved samtalen forud for begravelsen, indikerer, at der er grundlag for at antage, at det at tage billeder af sine afdøde for mange ikke er en fjern tanke, men derimod en naturlig forlængelse af de digitale og fotografiske vaner, mange efterhånden har med deres telefon.

Død, digitalisering og dilemmaer

Dødslejefotografiet lader til at være mere udbredt end nogensinde før. Som fotografisk undergenre har det fulgt fotografiets udvikling – teknisk og kulturelt – og det er derfor ikke underligt, hvis det er blevet en fast del af smartphonekulturen at tage billede af en afdød. Da fotografiet blev opfundet i starten af 1800-tallet imiterede det også et medie, der var der i forvejen – malerkunsten. Og selve idéen om at tage billeder af de døde var heller ikke ny – inden for malerkunsten var dødslejet allerede et tema. På Rosenborg Slot i København ligger Christian den Fjerde i evig lit-de-parade på et dødslejemaleri på væggen. Hvor maleriet i den præfotografiske æra måske ikke gengav en virkelighedstro repræsentation sammenlignet med fotogra-

fiet, udfyldte dødsmasken denne rolle. I Odense ligger Carl Nielsens dødsmaske og giver en underlig følelse af nærhed til komponisten, idet nogle af hans hår sad fast i den våde gips – og nu sidder samme sted i den umådeligt virkelighedstro afstøbning af hans ansigt. Det at fastfryse øjeblikket af stort tab og sorg er ikke det moderne smartphonessegments opfindelse – de har bare fortsat traditionen. I takt med udvikling af nye medier og bedre samfundsøkonomi i vores del af verden er der sket en demokratisering og udbredelse af fotografiet, som også dødslejefotografiet er undergået. Ganske vist har vi folk der lever under fattigdomsgrænsen i Danmark, men selv mange af disse vil nok have en smartphone som topprioritet i en ellers trængt økonomi. Ikke mindst fordi der i vores samfund bliver tiltagende behov for, at man har en, hvis man skal købe en togbillet på stationen eller betale med mobilepay.

Den digitale mindekultur er altså ikke bare en mindekultur, der udspiller sig på de sociale medier, men også en privat kultur, der hænger sammen med en forventning om, at vores smartphones godt kan holde på hemmeligheder. Som en del af livet er også døden og tabet derfor noget, der vedrører vores smartphones, som agerer forlænget hukommelse men også Pandoras æsker. Med smartphonen i lommen har vi mulighed for at bære vores vigtigste livsbegivenheder med os overalt, repræsenteret i det billedbibliotek, vi opbygger; og det gør en forskel, at vi har billederne med os. Som Christiansen observerer: ”Jeg tænker egentlig umiddelbart, at det betyder noget, at de er i telefonen. De bliver i hvert fald hurtigt taget frem. Jeg tror, de bliver kigget på. Måske også bare den der tanke om, at man ved, man har afdøde hos sig i telefonen” (Christiansen 1). Når først de er i telefonen, er de en del af det digitale liv, den repræsenterer, og som fylder mere og mere i den

almindelige danskernes hverdag. Til gengæld er deres digitale eksistens skrøbelig, for hvad sker der, hvis telefonen også dør, og de ikke er gemt i skyen? Eller man får dem slettet ved en fejl? Eller man sletter dem og fortryder? Som Johanne og Lars Henry har erfaret, er det forbundet med ambivalens at have dem i kameraalbummet sammen med ferie-billeder og andre billeder af glade stunder; de hører ikke rigtig hjemme der, men hvor hører de så til? Studierne i det digitale dødslejefotografi rummer mange mulige nye retninger, og vores potentielt ambivalente, muligvis endda konfliktfyldte, digitale samliv med de døde er på mange måder først lige begyndt.

Litteratur

- Ariès, Philippe 1975. *Essais sur l'histoire de la mort en Occident*. Paris, Éditions du Seuil. (omarbejdet til *l'Homme devant la mort* i 1977, udkom på dansk som *Dødens historie i Vesten* i 1986).
- Carroll, Brian og Katie Landry 2010. Logging On and Letting Out. Using Online Social Networks to Grieve and to Mourn. *Bulletin of Science, Technology and Society*, SAGE Publications, vol. 30 (5), s. 341–349.
- Christensen, Dorthe Refslund og Rane Willerslev (red.) 2013. *Taming Time, Timing Death. Social Technologies and Ritual*. Studies in Death, Materiality and the Origin of Time, vol. 1, Farnham, Ashgate.
- Christensen, Dorthe Refslund og Kjetil Sandvik 2013. Sharing death. Conceptions of Time at a Danish Online Memorial Site. I Christensen og Willerslev 2013, s. 99–118.
- Christensen, Dorthe Refslund og Kjetil Sandvik 2014. Tiden læger alle sår? I Høiris et al 2014, s. 145–149.
- Cumiskey, K.M og L. Hjorth 2017.

- Haunting Hands. Mobile Media Practices and Loss.* Studies in Mobile Communication. Oxford, Oxford University Press.
- Dilma, Julie Alev 2018. The New Forms of Mourning Loss and Exhibition of the Death on the Internet. *OMEGA. Journal of Death and Dying*, SAGE Publications, vol. 77 (3), s. 280–295.
- Ejstrud, Jannie Uhre 2017. *Det sidste billede. Fotografisk mindekultur og sorgarbejde i Danmark i historisk og nutidig optik.* Ribe, Liljebjerget.
- Facebook mindeside. [Online] Landsforeningen Liv og Død. URL: <https://livogdoed.dk/tags/facebook-mindeside/> [Hentet 05.03.2019]
- Frizot, Michel 1998. 1839–1840 Photographic developments. I Michel Frizot (red.) *A New History of Photography.* Köln, Könemann, s. 22–31.
- Gibbs, Martin, James Meese, Michael Arnold, Bjorn Nansen og Marcus Carter 2014. #Funeral and Instagram. Death, social media and platform vernacular. *Information, Communication and Society*, Routledge, vol. 18 (3), s. 255–268. Publiceret online 1. dec.
- Giaxoglou, Korina 2015. Everywhere I go, you're going with me. Time and space deixis as affective positioning resources in shared moments of digital mourning. *Discourse, Context & Media*, Elsevier, nr. 9, s. 55–63.
- Gorer, Geoffrey 1987. The Pornography of Death. I Geoffrey Gorer, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain.* London, The Cresset Press, s. 169–175. (The Pornography of Death blev udgivet første gang i *Encounter*, oktober 1955).
- Hiscock, Michael 2018. [Online] Dead facebook users will soon outnumber the living. *The Loop*, 26. Juni 2018. URL: <https://www.theloop.ca/dead-facebook-users-will-soon-outnumber-the-living/> [Hentet 05.03.2019]
- Hvad sker der med min Facebook-konto når jeg dør? [Online] Facebook hjælp. URL: <https://www.facebook.com/help/103897939701143>, [Hentet 05.03.2019]
- Høiris, Ole, Ton Otto og Ane Bonde Rolsted (red.) 2014. *De dødes liv.* Aarhus, Aarhus Universitetsforlag; Højbjerg, Moesgaard Museum.
- Jacobsen, Michael Hviid og Mette Haakonsen (red.) 2008. *Memento mori. Døden i Danmark i tværfagligt lys.* Odense, Syddansk Universitetsforlag.
- Johannesen, Hanne-Louise 2008. Døden på internettet. I Jacobsen og Haakonsen (red.) 2008, s. 338–351.
- Kragh, Birgitte 2003. *Til jord skal du blive... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990.* Aabenraa, Museumsrådet for Sønderjyllands Amt / Aabenraa Museum.
- Leonard, Lynnette G. 2012. Speaking Ill of the Dead. Anonymity and Communication About Suicide on MyDeathSpace.com. *Communication Studies*, Taylor & Francis, vol. 63 (4), s. 387–404.
- McDaid, John, Ed Sheeran, Tom Leonard og Martin Harrington 2014. Photograph. (Sangtekst.)
- McEwen, Rhonda N. og Kathleen Scheaffer 2013. Virtual Mourning and Memory Construction on Facebook. Here Are the Terms of Use. *Bulletin of Science, Technology & Society*, SAGE Publications, vol. 33 (3–4), s. 64–75.
- Mitchell, Lisa M., Peter H. Stephenson, Susan Cadell og Mary Ellen MacDonald 2012. Death and grief on-line. Virtual memorialization and changing concepts of childhood death and parental bereavement on the Internet. *Health Sociology Review*, Taylor and Francis Online, vol. 21 (4), s. 413–431.

- Myles, David og Florence Millerand 2016. Mourning in a 'Sociotechnically' Acceptable Manner. A Facebook Case Study. I Andrea Hajek, Christine Lohmeier og Christian Pentzold (red.). *Memory in a Mediated World. Remembrance and Reconstruction*. Palgrave MacMillan Memory Studies. New York, Palgrave Macmillan, s. 229–243.
- Myles, David, Maria Cherba og Florence Millerand 2019. Situating Ethics in Online Mourning Research. A Scoping Review of Empirical Studies. *Qualitative Inquiry*, SAGE Publications, vol. 25 (3), s. 289–299.
- Nyvang, Caroline og Karen Valgård 2018. Sorg som opposition. *TEMP: Tidsskrift for historie*, nr. 16, s. 59–80.
- Pennington, Natalie 2014. Grieving for a (Facebook) Friend. Understanding the Impact of Social Network Sites and the Remediation of the Grieving Process. I Kjetil Sandvik og Dorte Refslund Christensen (red.). *Mediating and Remediating Death*. Studies in Death, Materiality and the Origin of Time, vol 2., Taylor and Francis, s. 233–250.
- Pitsillides, Stacey, Mike Waller og Duncan Fairfax 2013. Digital Death. What Role Does Digital Information Play in the Way We are (Re)Membered? I Steve Warburton og Stylianos Hatzipanagos (red.). *Digital Identity and Social Media*. Information Science Reference, Hershey, PA, Information Science Reference, s. 75–90.
- Rossetto, Kelly R., Pamela J. Lannutti og Elena C. Strauman 2015. Death on Facebook. Examining the roles of social media communication for the bereaved. *Journal of social and personal relationships*, vol 23 (7), s. 974–994.
- Sabra, Jakob Borrits 2015–16. Den digitale kirkegårdskultur. Hvordan sociale medier forstærker gravminderne. *Kirkegårdskultur 2015–16*, København, Foreningen for Kirkegårdskultur, s. 88–105.
- Sabra, Jakob Borrits 2017. 'I Hate When They Do That!' Netiquette in Mourning and Memorialization Among Danish Facebook Users. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Routledge, vol. 61 (1), s. 24–40.
- Sommer, Anne-Louise 2003. *De dødes haver*. Odense, Syddansk Universitetsforlag.
- The Top 10 Online Memorial Websites. [Online] Everplans URL: <https://www.everplans.com/articles/the-top-10-online-memorial-websites> [Hentet 05.03.2019]
- Wagner, Anna J. M. 2018. Do not Click 'Like' When Somebody has Died. The Role of Norms for Mourning Practices in Social Media. *Social Media + Society*, SAGE Publications, vol. 4 (1), s. 1–11.
- Walter, Tony 2015. New Mourners, Old Mourners. Online memorial culture as a chapter in the history of mourning. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, vol. 21 (1–2), Taylor & Francis, s. 10–24.
- Zadrozny, Brandy 2013. [Online] Public Grieving. Parents of Stillborn Babies Post Hundreds of Memorials to YouTube. *The Daily Beast*, 11/4 2013. URL: <http://www.thedailybeast.com/articles/2013/11/04/parents-of-stillborn-babies-post-hundreds-of-memorials-to-youtube.html> [Hentet 10.02.2017]

Interviews

- Christiansen (1). Interview med Maria Gitz Christiansen, sognepræst ved Vinding Kirke. Optaget samtale i præsteboligen i Vinding, 1. marts 2019.
- Christiansen (2). Uddybende mail fra Maria Gitz Christiansen, sognepræst ved

Vinding Kirke. 6. marts 2019.

Gade. Interview med Charlotte Thea Gade, sognepræst ved Treenigheds kirke, Esbjerg. Skriftlig spørgsmålsbesvarelse pr. Mail 1. marts 2019.

Johanne. Skriftlig spørgsmålsbesvarelse pr. mail 30. januar 2020. Johanne er et dæknavn.

Lars Henry. Skriftlig spørgsmålsbesvarelse pr. mail 19. februar 2020 og 21. februar 2020.

De pårørende fik spørgsmålene:

1. Hvornår har du taget billederne og af hvem?
2. Kan du beskrive billederne?
3. Hvor tit kigger du på dem?
4. Har du vist dem til andre?
5. Har du delt dem digitalt (ved at sende dem til nogen eller dele dem på f.eks. Facebook) eller kun ved at fremvise dem på din egen telefon?
6. Har du dem også på din computer eller printet/trykt?
7. Er der forskel på at have billederne i telefonen og at have dem fysisk (f.eks. printet eller trykt)?
8. Har du gjort dig nogle tanker om muligheden for at slette billederne på telefonen?
9. Havde du snakket med nogen om at tage billederne inden du tog dem?
10. Har du snakket med nogen om at du har taget billederne efterfølgende?
11. Er der andet, du gerne vil tilføje?

Begge præster fik følgende spørgsmål under overtemaet 'Hvordan oplever du, pårørende bruger dødslejfotografiet i deres sorgproces?':

1. Hvor tit oplever du, at folk har taget billeder af deres afdøde, og hvordan oplever du, at de bruger dem?
2. Hvad fortæller de dig om de billeder, du får fremvist? Er de f.eks. glade for, at de tog dem, er de tilfredse med billedernes udseende, gør de sig tanker om, hvad de afdøde ville sige til, at der blev taget billeder af dem?
3. Hører du om, at de har planer om at lægge billederne på nettet, f.eks. Facebook eller mindet.dk?
4. Gør det nogen forskel, at billederne i dag er taget med smartphone, så man har dem med sig overalt?

Topografernes natur

Natur og naturhistorie i dansk-norske topografier 1750–1820

Signe Mellemegaard

Saxo-Instituttet, Afdeling for Etnologi, Københavns Universitet

E-post: signem@hum.ku.dk.

Abstract

Between 1750 and 1820, the topographical genre in Scandinavia changed to a significant orientation towards a thorough and systematic account of local natural resources, described through a natural history resting on classification. In fact, natural history became the very scheme or plan for the description of the location. This article looks at the notion of nature in these 'physical-economic' treatises between 1750 and 1820. Moreover, it looks at the way natural history became the very model or method for the topographies in the form of a 'classical episteme' as described by M. Foucault in *The Order of Things*, establishing knowledge as the arrangement of things in tables and systems of identity and difference. This is visible in the treatment of nature in the topographies but is also evident when it comes to the descriptions of the living conditions and the manner of living of the local population. The topographies, however, also have gaps and fissures that give way to the author's natural history practices, their scientific uncertainties and their sensibilities towards nature. It sometimes seems to happen inadvertently, sometimes to be actively used to raise the interest and engagement of the reader in local nature.

Keywords:

- *topographies*
- *natural History*
- *episteme*
- *natural history practices*

Inden for skandinavisk etnologi har 1700–1800-tallets sognetopografier spillet en særlig rolle. De kunne dels bruges som indholdsmættede beretninger om forskellige aspekter af det datidige hverdagsliv og lokalsamfund, dels som indgang til at forstå verdensbilledet hos topografen. Derfor er de da også blevet set som forløbere for etnologien som fag (f.eks. Stoklund 1979; 1979–1980; Adolfsson 2000; Hellspong 1989). I de senere år er de skandinaviske topografier blevet genstand for fornyet historisk og etnologisk interesse. Blandt andet har Adolfsson (2000) og Legnér

(2004) set på svensksprogede topografier med særligt fokus på skildringer af folkelivet og identifikationen med hjemland og hjembygd. I Norge har Eriksen (2007) beskæftiget sig med topografernes historieforståelse. Hun ser i forlængelse af Michel Foucault topografierne som udtryk for et 'klassisk episteme'; en bestemt vidensmåde, som prioriterede den systematiske kortlægning i form af skabelsen af ordener af identitet og forskel. Topograferne beskæftigede sig med fortidsminder, men på en måde som på sæt og vis var blottet for tid; der var ikke væsensforskul på for- og nutid, og tiden havde ikke

evnen til at frembringe forskel, sådan som den kunne i det historiserende 1800-tal. Det var altså en grundlæggende ahistorisk beskrivelse af fortiden.

At topografierne lader sig forstå inden for rammen af det klassiske episteme, kan imidlertid også siges at gælde for topografiernes skildringer af naturhistorien. De behandler i høj grad naturhistorien som en systematisk kortlægning af arternes fordeling. I det følgende ser jeg nærmere på, hvordan naturen repræsenteredes i de dansk-norske topografier i perioden 1750–1820, og jeg argumenterer for, at naturhistorien i det hele taget i denne periode konstituerer topografiernes genre, vidensform og metode.

Brenna (2012) har vist, hvordan natur i Pontoppidans *Norges naturlige Historie* (1752–53) – en bog, som befinder sig i krydsfeltet mellem naturhistorie og topografi – kunne være mange ting på samme tid. Den repræsenterede således både naturressourcer i en statslige økonomi, rummede underholdende historier til et læselystent publikum og kunne være moralsk og æstetisk forbillede. På samme måde indtog natur og naturhistorie i topografierne i denne periode flere roller. Her var naturhistorien også rettet mod muligheden for at udnytte naturressourcerne, men nytteperspektivet stod ikke alene. Naturen var også interessant i sig selv. Forfatterne af topografierne forstod sig formodentlig ligeså meget som andre naturhistorisk interesserede som naturelskende – dvs. i besiddelse af en bestemt følsomhed over for naturen (Mellemsgaard 2002), men genren tilsagde, at beskrivelserne forfattedes i en nøgtern og rationel form, som ikke tillod æstetiske eller moralske vurderinger. Ind i mellem dukker

der dog også i topografierne en følsomhed over for naturen frem i små huller og spækker.

Inspireret af Foucaults beskrivelse af det klassiske episteme og af nyere, mere praksisorienteret videnskabshistorie¹, men især af den etnologiske interesse for hverdagslige praksisformer ser jeg i det følgende på, hvordan topografierne og den topografiske genre blev til, og hvordan nogle iøjnefaldende brud med den også giver indblik i forfatterens mere eller mindre tilsligtede forhandlinger af genren.

Ethvert bidrag til Fædrelandets nøjere Kundskab maae være Patrioten kjerkomment.

Det har især været de mange topografier, der kom frem i perioden mellem 1750 og 1820, der har haft etnologernes opmærksomhed. I denne periode affødte en ny ”økonomisk” interesse for fædrelandet fyldigere beskrivelser af lokalbefolkningens levevis, arbejde, skikke og sprog – og derved etableredes en slags tidlige etnografiske helhedsstudier. Også naturhistorie og naturlige ressourcer indtog nu en helt anden rolle. I modsætning til de tidligere topografiske og korografiske beskrivelser af udvalgte lokaliteter blev udførlige redegørelser for stedets naturhistorie fra nu af et nærmest uomgængeligt led i topografierne, fordi de skulle indhente viden om rigets udnyttede eller uudnyttede ressourcer. Den topografiske genre i denne periode havde således bl.a. sine rødder i fysiokratismen – læren om, at egentlig værdi kun opstod med de primære producenters arbejde – for den satte fokus på de teknologiske og ressourcemæssige forhold i forbindelse med navnlig bøndernes mangeartede udnyttelse af naturgrundlaget. I løbet af

1. fx den programmatisk *Cultures of Natural History* (Jardine mfl. 1996) og A. Secords studier af botaniske praksisser på landet i 1800-tallets England (Secord 1994).

1700-årene fandt topografierne en ret fast, næsten skabelonagtig form, hvori indgik en fremstilling af forholdet mellem mennesker og natur på afgrænsede lokaliteter; men også en ny interesse for fædrelandets natur.

En af de topografier, dansk etnologi især har gjort brug af, både som kilde (fx Steensberg 1969; Damsholt 2002; 2016) og i faghistoriske fremstillinger (Stoklund 1979; 1979–1980), er præsten Niels Blichers *Topographie over Vium Præstekald* (1795). Topografien er en grundig beskrivelse af den midtjyske egn: de to sognes beliggenhed, bebyggelsesstruktur, fysiske beskaffenhed inkl. naturhistorie, indbyggernes levevis og levevilkår og ikke mindst deres sammensatte økonomi. Blicher er da også en god 'etnograf', ligesom han er en vidende og kapabel naturhistoriker med evnen til både at iagttage naturen og diskutere sine fund. Blicher forklarer indledningsvis topografiens formål ved at citere en anmelder af en tilsvarende topografi fra Sjælland et par år tidligere: "ethvert Bidrag til Fædrelandets nøjere Kundskab maae være Patrioten kjerkomment, og altsaa især udførlige Topographier over enhver liden Deel deraf" (s. xiii). Blicher fortæller også, at han har hentet inspiration til topografien fra en række norske topografier.

Den topografi, som anmeldelsen i *Lærde Efterretninger* omhandlede, var sognepræsten S. M. Beyers *En geografisk-historisk og oekonomisk, fysisk-antiquarisk Beskrivelse over Bringstrup og Sigersted Sogne* (1791). Den kendetegnes af Beyers store historiske og antikvariske interesse og er fokuseret på egnens oldtidslevn. Ud over dette og agerdyrkingen, de lokale økonomiske ressourcer, folkemængden, befolkningens levemåde og huslige flid bliver der dog også plads til en 'oekonomisk-fysisk Beskrivelse'. Topografien indeholder derfor også – uden nogen form for motiverende indledning – en alfabetisk liste over de planter (på dansk), han

har iagttaget på egnen, med angivelse af voksested og ofte også kortfattet beskrivelse af den brug, almuen gør af dem. Derefter følger en tilsvarende liste over træarter, fisk og de såkaldte firfødde dyr – sådan man fandt i de fleste af samtidens topografier.

Beyer og Blichers topografier har i deres opbygning mange lighedspunkter: ligesom topografierne i almindelighed indledes de begge med en omtale af beliggenhed, bebyggelsesstruktur og landskab. Både Blicher og Beyer behandler nu naturhistorien, agerbruget og bøndernes vilkår, og endelig deres særlige karakter, sæder og skikke. Men hvor Beyers beskrivelse hele tiden er tilbageskuende og hæfter sig ved oprindelser: de ældste indbyggere på stedet, oldtidslevnene og myterne, og hvor det naturhistoriske virker påklistet og umotiveret, så har Blicher mere fokus på den præcise beskrivelse af sognenes naturhistoriske forhold og ikke mindst ofrer han megen opmærksomhed mod indbyggernes levevis og levevilkår.

Beyers antikvariske interesse for oldtidslevn og Blichers optagethed af samtidige samfundsforhold i en art helhed, der rummer både naturforhold og kulturforhold, kan siges at repræsentere hver sin tradition inden for topografierne; hhv. en antikvarisk og en fysisk-økonomisk (jfr. Legnér 2004). Den antikvariske, topografiske tradition, som Beyer repræsenterer, går i Danmark-Norge tilbage til før 1700-tallet. Her drejede det sig ikke mindst om via inskriptioner, mindesmærker og stamtavler at fastslå slægtslinjer, privilegier og rettigheder og bevare dokumentationen herfor, samtidig med at de lovprisende beskrivelser skulle vise fædrelandets glørværdige historie (Eriksen, 2007:19). Dette videreførtes med de spørgsmål, som Danske Kancelli i 1743 udsendte til stifter og amter med det formål at skabe materiale til Danmark-Norges beskrivelse. Spørgsmålene vedrørte en række

forskellige og mere eller mindre adskilte forhold: korn- og frugtproduktion, jagt, skov, luftens egenskaber og sygdomme, milepæle, ”Indvaanernes egenskaber, inklin-ation og ondgefehrlige tal”, losse- og lade-pladser og meget mere, og blev sendt til besvarelse hos stifter og amtmænd, som lod dem gå videre bl.a. til sognepræsterne. Emnerne var spredte, men de synes primært at have med den gode administration af riget at gøre, ligesom også Arent Berntsens topografiske værk *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* (1656) langt tidligere havde været det. Besvarelserne af spørgsmålene blev aldrig udnyttet til den planlagte udgivelse, og i 1754–55 udsendte Laurids Thurah en ny række spørgsmål til besvarelse hos bisper og amtmænd, som især gik på lokale, bemærkelsesværdige antikviteter, indskrifter og levn af hedenske monumenter (Henningsen 2010).

Planen med Thurahs indsamling af materiale var at publicere beskrivelser af de enkelte egne, men han fik kun selv tre ud i sin levetid: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Bornholm* (1756), og tilsvarende over *Amager* (1756) og *Samsø* (1758). Der tale om flotte og veludstyrede værker med pompøse stik i kvartformat. Bøgerne indeholder beskrivelser af stederne, inkl. landskabet, landbruget og jagten, men fokus er på det antikvariske, og en stor del af værkerne består af optryk af skriftlige kilder og indskrifter.

Blichers topografi tilhører kategorien af ’fysiske-økonomiske’ topografier, som kom frem med inspiration fra Erik Pontoppidans *Norges Naturlige Historie* (1752–53) og Hans Strøms *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Søndmør* (1762). Især sidstnævnte blev forbillede ikke kun for Blicher, men for en hel strøm af topografier, ofte under betegnelsen ’fysisk-økonomisk Beskrivelse’, med tiden dog suppleret med flere

adjektiver og bindestregs-kombinationer: naturlig-, statistisk-, geografisk-, topografisk-, evt også historisk-. Sidst i århundredet vinder betegnelsen ’topografi’ ind bl.a. gennem *Topografiske Journal for Norge* – og det bagvedliggende ’Topografisk Selskab’ fra 1792 og frem. I disse topografier fylder naturhistorien, ressourcerne og muligheden for at ophjælpe de primære erhverv betydelige roller. De fremtræder som tilgængelige og anvendelige bøger, der udpeger konkrete muligheder for forandringer og forbedringer – fra slutningen af 1760’erne og frem i det langt billigere oktavformat (jfr. Horstbøll, 2009).

Men selvom Beyer og Blichers topografier kan siges at repræsentere hver deres tradition, så viser de også, at de to traditioner blandes: For Beyer er den ’oeconomisk-fysiske Beskrivelse’ med tilhørende alfabetiske lister over arterne uomgængelig i beskrivelsen af Bringstrup-Sigersted. Og selvom det ikke for ham bliver hovedsagen, har Blicher på sin side også interesse for oldtidshøje på egnen og har endda selv udgravet én af dem.

I topografierne efter 1750 er naturhistorien således en vigtig del, selvom den behandles med vekslende emfase og dygtighed. Naturhistorien er vigtig, fordi den udgør den grund, som den lokale økonomi hviler på, hvad enten denne mest består af agerbrug, fiskeri, minedrift eller skovbrug. Men naturhistorien handler ikke kun om den økonomiske nytte for lokalsamfundet og fædrelandet i det hele taget. Den er også interessant i sig selv.

... især udførlige Topographier over enhver liden Deel deraf

Kendskabet til fædrelandet er ”næst efter den at kende Gud og sig selv, uden Tvivl den vigtigste” mente topografen Wilse (1767:6), og også Essendrop (1761) så topo-

grafierne som et patriotisk foretagende. Også de mindre lokaliteter havde deres plads, for beskrivelsen af dem kunne med tiden danne baggrund for fuldstændige geografiske beskrivelser af hele landet (Strøm 1784; Essendrop 1761). En vigtig del af dette rationale var at kortlægge udnyttede og uudnyttede ressourcer, fx som når Strøm (1784: upag. fortale) mente, at det ville være gavnligt med større viden om metaller, eller at almuen vidste mere om spiselige planter. At gøre steder om i bogform gjorde det ligefrem muligt at få kendskab til en egn på afstand: ”Man kan ved at løbe slige Skrifter igiennem, midt i Rigernes Hovedstad og uden at forlade Stedet, gjøre et slags indenlandske Rejser”, skriver Strøm (ibid).

Fysiokratismens læresætning, at bondestanden er landets egentlige grundstøtte, hvorpå også andre stænders økonomi hviler, gengives næsten enslydende hos både Essendrop (1761) og Blicher (1795)²: det er bøndernes virke, der er den egentlige rigdomskilde, og topograferne er helt på det rene med, at denne rigdom ikke kun kommer af agerdyrkningen, men i høj grad også af andre næringskilder: fiskeriet, kvægavlen, minedriften, skovbruget osv. Ganske vist er der stor opmærksomhed mod mulighederne for at forbedre agerbruget gennem tekniske og sociale reformer, men endnu større mod mulighederne for at finde endnu uudnyttede ressourcer, og de dansk-norske fysisk-økonomiske beskrivelser har fra starten opmærksomheden rettet mod Norge: der er her de uudnyttede ressourcer først og fremmet har hjemme. Da endelig topografierne over danske lokaliteter i løbet af 1780'erne følger trop, synes der er at være en forkærlighed for den vestligste del af

landet, afsidesliggende øer og andre yderområder. Beyers topografi over Bringstrup-Sigersted udgør undtagelsen – men som nævnt har den også et andet hovedsigte end det ’fysisk-økonomiske’. I almindelighed synes nemlig det agerdyrkende, østdanske land ret uinteressant.

Selvom beskæftigelsen med naturhistorien og affattelsen af beskrivelsen efter flere forfatteres udsagn er forbundet med megen fornøjelse, så synes de også at opfatte det som lidt af en patriotisk pligt. I flere tilfælde blev topografierne da også til på opfordring, f.eks. fra Landhusholdnings-selskabet (Wilse 1779 og Blicher 1795). Men størstedelen af forfatterne synes på egen foranledning at føle en pligt til at bidrage til kendskabet til fædrelandet, slet og ret foranlediget af fremkomsten af andre beskrivelser af sogne og præstegæld. Genren kaldte altså i sig selv på beskrivelser – helst af de lidt afsidesliggende egne, som kunne fremvise noget bemærkelsesværdigt i fysisk-økonomisk henseende.

Den lange række af ’fysisk-økonomiske beskrivelser’, som fremkom i Danmark-Norge i sidste halvdel af århundredet, udgjorde da også et korpus af tekster, som henviser til hinanden på kryds og tværs, både im- og eksplicit; både i forbindelse med, hvordan en topografi bør se ud, og med diskussioner af de enkelte emner. Der synes altså at være en bevidsthed om et genremæssigt og indholdsmæssigt fællesskab (jfr. Eriksen 2007:26). Topografierne fik hurtigt en meget ensartet struktur, og det blev Strøm, der satte normen: Efter en introduktion til topografien i snæver forstand, altså jordoverfladens beskaffenhed i form af bjerge, dale, søer og hav, følger en omhyggelig gennemgang af de tre natur-

2. Essendrop (1761:upag. fortale): ”Agerdyrkningen er den første, ypperste og største Grund-Støtte til et Lands Opkomst og Velstand”, Blicher (1795:88): bønderne er... ”Statens Grundstytte, og ved hvilken vi alle leve”.

riger: stenene, planterne og dyrene, som danner en art afsæt for den omfattende og grundige behandling af indbyggernes økonomi: korn- og kvægavlen, sejladsen og fiskeriet og endelig en behandling af indbyggerne, deres meninger og skikke, legemsbeskaffenhed og levemåde. ”For at gaac ordentlig og tydelig til Verks, har ieg [...] betragtet først de blot naturlige Ting, og siden de Konstige, om jeg saa maa kalde dem” (Strøm 1762: upag. fortale).

Lignende opbygning kan genfindes med mindre variationer i de efterfølgende fysisk-økonomiske beskrivelser. Således kan det variere, hvor meget der gøres ud af vejr og klima, hvor omtalen af kirker og andre offentlige bygninger hører til, ligesom det veksler, hvor meget der gøres ud af indbyggernes levevis og levemåde, men hos de fleste involverer det som hos Strøm en gennemgang af deres karakter, levemåde, klæder og boliger, sprog og talemåder.

Topografierne rummer altså en klar ide om, hvordan sådanne skal disponeres – og denne plan eller orden er en helt essentiel del af topografien. Blicher (1795) fortæller eksempelvis, at han ikke har regnet med, at hans værk kunne komme i betragtning til Landhusholdningsselskabets præmie for den bedste topografi, slet og ret fordi den ikke har en plan, der ville falde i selskabets smag. Han har i stedet måtte skabe ”min egen Plan, og bruge min egen Maneer” og forme sit eget ”Ideal af en pragmatisk Topographie” (s. XI). Beyers topografi (1791) fik en hård medfart af anmelderen, som fandt den fuld af fejl, skødesløs og slet. Ikke blot er de historiske og antikvariske oplysninger upålidelige, og en række af de naturhistoriske oplysninger fejlagtige og artsbestemmelserne usikre. Der hersker også uorden i topografien, idet de

mange antikvariske oplysninger er spredt ud over hele bogen. Kapitelinddelingen er således ikke adækvat, mener recensenten³. Beyer formåede efter dennes udsagn ikke at holde det historiske ude af de øvrige kapitler, og dermed levede hans topografi ikke op til forventningerne – ramte altså slet og ret ikke genren, som fordrede en bestemt og konsistent disponering.

En passende orden og plan var altså essentiel. Topografisk Selskab, som havde til formål at fremme udarbejdelsen af norske topografier, udgav da også i 1792 et sådant ’Schema’, hvorefter beskrivelserne passende kunne udformes. Den præsenteres med følgende bemærkninger, hvori orden, tabel, regel, plan og skema omtrent bliver synonymmer: ”Da det er fornödent, at enhver Arbejdende iagttager en vis Orden, saa forelægges Selskabet medfølgende Tabel ..., der er befundet let og ordentlig, og fortjener at bruges som Regel, hvorefter saadane Beskrivelser indrettes. Dog maae det ogsaa staae enhver frit for at vælge sin egen Plan, eller hvad anden han vil bruge, om nogen bedre, end den her opgive, maatte forefindes”⁴. Ordenen er ikke bare den orden, beskrivelsen skal formidles i, men også det perspektiv, indsamling af materiale skal ske i. ”On pourrait en conclure que la topographie couvra tous les domaines, mais plutôt que par ses objets, il semble plus judicieux de la définir comme une méthode”, skriver den franske geograf Nicolas Verdier i en beskrivelse af det sene 1700-tals topografier⁵. Ordenen udgør i bund og grund den topografiske metode.

En ordentlig natur

Naturhistorien optager en væsentlig plads i de dansk-norske topografier 1750–1820.

3. Anonym i Kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1792, no. 2 s. 113.

4. Topographisk Journal for Norge, 1792-93. vol 1, nr 1-4.

5. <http://www.hypergeo.eu/spip.php?article310>.

Første Deel Pag. 10								
I. Den Mathematisk Deel	indholder Stedets	Topographie	Korterne. 1.	II. Den Oeconomiske Deel	Det Geistlige.	Kirkevaesenet.	Egen Religion. 30.	
		Bognings Raade	i Almindelighed om			Maalet. 2.	Stolevaesenet.	I fremmede 39.
						Maaben og Segl. 3.		Om Secter. 40.
						Lage. 4.		Latinsk Skole. 41.
						Figur og Størrelse. 5.		Dansk og Lybsk. 42.
						Udsigt. 6.		Mødre. 43.
						Grund. 7.		Styrke. 44.
						(Sogne) 8.		Subalternation. 45.
						(Sæder) 8.		Indkomster. 46.
						Bebyggelsen. 9.		I Almindelighed. 47.
Bognings-Raadet.) 10.	I Besonderlighed. 48.							
Højenes Lø.) 10.	Næringen og							
Ansættelse. 11.	Arbejdsberne.							
Geistlige Kirker. 12. 13.	Hænderferne. 49.							
Hospitalet. 14.	Fabrikkerne. 50.							
Skoler. 15.	ic. 51.							
Militaire. 16.	Mølleværkerne. 51.							
Civile. 17.	Handlens Art. 53.							
Festnings Værker. 18.	De handlende. 54.							
og Styrke. 19.	Markeder. 55.							
Døde og Føddr. 20.	Prise. 56.							
Stattende. 21.	Ind- og udgaaende							
Communicerende.) 21.	Wahre. 57.							
Familier ic. 22.	Skyladsen. 58.							
Religioner. 23.	Havnen. 59.							
(Rationer) 24.	Postvaesenet. 60.							
(Stænder.) 24.	Langder. 61.							
Næringen.) 25.	I sær Indquarterin-							
Borgerkab. 26.	gen. 62.							
Øvrigheds Personer.) 26.	Balance i den Bor-							
ic. Betiente) 27.	gerlige Næring. 63.							
Ret. 27.	Indtræder. 64.							
Ven for Rettens Per-	Salarius til Betiente 65							
soner. 28.	Udgifter til Byen. 66.							
Byens Indtægt) 29.	Rytte for Riget. 67.							
ic. Udgift) 29.	Tænkemaade. 68.							
ic. Privilegier. 30.	Levemaaade. 69.							
ic. Jus Asyli. 31.	Højtideligheder. 70.							
Sæder og Legata. 32.	De Reformerte. 71.							
(Sikkerhed og) 33.	Toberne 72.							
Brandværken) 33.	I sær om							
De fattiges Væsen. 34.	Indvaanernes Sæder.							
Byge. 35.	ic. før om							
Fremmede. 36.	ældste Indbyggere.)							
Bequemligheder. 37.	Antiquiteter. 73.							
	Politiske Historie. 74.							
	Krigs-Historie. 75.							
	Korrigte Planer. 76.							
	Korrigte Planer. 77.							
	Forslag til Forbedring 77.							
	I egen Religion. 30.							
	I fremmede 39.							
	Om Secter. 40.							
	Latinsk Skole. 41.							
	Dansk og Lybsk. 42.							
	Mødre. 43.							
	Styrke. 44.							
	Subalternation. 45.							
	Indkomster. 46.							
	I Almindelighed. 47.							
	I Besonderlighed. 48.							
	Næringen og							
	Arbejdsberne.							
	Hænderferne. 49.							
	Fabrikkerne. 50.							
	ic. 51.							
	Mølleværkerne. 51.							
	Handlens Art. 53.							
	De handlende. 54.							
	Markeder. 55.							
	Prise. 56.							
	Ind- og udgaaende							
	Wahre. 57.							
	Skyladsen. 58.							
	Havnen. 59.							
	Postvaesenet. 60.							
	Langder. 61.							
	I sær Indquarterin-							
	gen. 62.							
	Balance i den Bor-							
	gerlige Næring. 63.							
	Indtræder. 64.							
	Salarius til Betiente 65							
	Udgifter til Byen. 66.							
	Rytte for Riget. 67.							
	Tænkemaade. 68.							
	Levemaaade. 69.							
	Højtideligheder. 70.							
	De Reformerte. 71.							
	Toberne 72.							
	I sær om							
	Indvaanernes Sæder.							
	ic. før om							
	ældste Indbyggere.)							
	Antiquiteter. 73.							
	Politiske Historie. 74.							
	Krigs-Historie. 75.							
	Korrigte Planer. 76.							
	Korrigte Planer. 77.							
	Forslag til Forbedring 77.							
	I egen Religion. 30.							
	I fremmede 39.							
	Om Secter. 40.							
	Latinsk Skole. 41.							
	Dansk og Lybsk. 42.							
	Mødre. 43.							
	Styrke. 44.							
	Subalternation. 45.							
	Indkomster. 46.							
	I Almindelighed. 47.							
	I Besonderlighed. 48.							
	Næringen og							
	Arbejdsberne.							
	Hænderferne. 49.							
	Fabrikkerne. 50.							
	ic. 51.							
	Mølleværkerne. 51.							
	Handlens Art. 53.							
	De handlende. 54.							
	Markeder. 55.							
	Prise. 56.							
	Ind- og udgaaende							
	Wahre. 57.							
	Skyladsen. 58.							
	Havnen. 59.							
	Postvaesenet. 60.							
	Langder. 61.							
	I sær Indquarterin-							
	gen. 62.							
	Balance i den Bor-							
	gerlige Næring. 63.							
	Indtræder. 64.							
	Salarius til Betiente 65							
	Udgifter til Byen. 66.							
	Rytte for Riget. 67.							
	Tænkemaade. 68.							
	Levemaaade. 69.							
	Højtideligheder. 70.							
	De Reformerte. 71.							
	Toberne 72.							
	I sær om							
	Indvaanernes Sæder.							
	ic. før om							
	ældste Indbyggere.)							
	Antiquiteter. 73.							
	Politiske Historie. 74.							
	Krigs-Historie. 75.							
	Korrigte Planer. 76.							
	Korrigte Planer. 77.							
	Forslag til Forbedring 77.							

Indholdsfortegnelsen til første del af J.N. Wilses Fuldstændig Beskrivelse af Fredericia (1767) vidner om forfatterens systematiske og ordensskabende fremgangsmåde. Den falder i fire dele; en 'matematisk' (bl.a. befolkningsstatistik); en 'politisk' (byens organisering); en 'økonomisk' (næringsveje) og en 'historisk' (behandler det historiske såvel som indbyggernes leve- og tænkemåde). I bogens anden del behandles naturhistorien og landhusholdningen. Den afbildede indholdsfortegnelse er nærmest et billede på det klassiske epistemens ordensvidenskab.

Den præsenteres næsten altid på en måde, hvor beskrivelsen af beliggenhed, topografi og bebyggelsesstruktur giver afsæt for gennemgangen af de tre naturriger, som altid forløber i en rækkefølge, der havde været i brug siden middelalderen: sten, planter, dyr (jfr. Goldschmidt 2012). I alle tre naturriger består fremstillingen i en identifikation af de tilstedeværende lokale arter.

Hos Blicher hedder kapitel 2s overskrift således 'Stenarter', som uden yderligere bemærkninger gennemgås paragraf for paragraf: kampesten, spadeier (en slags flint), tordensten osv. Planterne bliver præsenteret som lister – oftest alfabetisk ordnet efter dansk, sjældnere efter latinsk navn, og ofte med kortfattede oplysninger om lokalt voksested og almuens brug af dem. Og

endelig er dyreverdenen også udformet som en gennemgang af arterne. Naturhistorien er altså en artsdifferentiering, og dermed består det grundlæggende naturhistoriske arbejde i topografierne af indsamling og artsbestemmelse; at skabe en slags inventarium i et ordnet system.

Topografierne ligner dermed i opbygning, sprog og fremgangsmåde de naturhistoriske introducerende værker, som kommer til i løbet af århundredets sidste del. Her indføres læseren i naturens verden igennem beskrivelser af arterne. Det sker oftest ved en indledende diskussion af de anlagte principper for opdelingen i naturriger og den videre klassifikation af arterne, og derefter gennemgang af de enkelte arter med relativt udførlig beskrivelse, angivelse af levested og levevis, og ofte også med information om den nytte, arten har for mennesker (se fx Büschings *Underviisning i Natur-Historien* (1779), Ruffs *Naturhistorie for børn* (1784) eller Blumenbachs *Haandbog i Naturhistorien* (1793)⁶). Topograferne har da også haft naturhistoriske værker ved deres side under udarbejdelsen – oftest nævnes Linné og forskellige floraer; dvs. bøger, hvor denne artsdifferentiering var særlig fremtrædende, men også andre titler fungerer som referenceværker. De naturhistoriske værker, forfatterne kunne trække på, havde altså samme måde at gå til naturbeskrivelsen. Men i topografierne blev det en knappere form, for arterne skulle ikke beskrives, men kun identificeres, hvilket kom til at understrege karakteren af nøgtern opregning af arter.

Men mere end topografierne synes at trække på naturhistorisk litteratur, florerer

henvisninger til andre topografier i dem. Og her er det især Strøm, der forsyner topograferne med den fornødne viden, men også Pontoppidan, som netop placerer sig i krydsfeltet mellem naturhistorie og topografisk/korografisk beskrivelse, går igen. Dermed bekræftede og gentog de senere forfattere topografiernes opbygning, sprog og fremgangsmåde.

Topografierne fremstår dermed i høj grad som eksponenter for det klassiske episteme, som Foucault ((1970) 1994:ix) beskrev som det, der erstattede renæssancens og løb forud for det moderne. Siden da er ideen om epistemerne blev kritiseret for i for høj grad at være en epoketænkning, at negligere det sammensatte og usamtidige og for ikke i tilstrækkelig grad at kunne indarbejde den praksis, som lå bag vidensformen og teksten. Ikke desto mindre giver begrebet om det klassiske episteme en forståelse af den vidensform, som synes at være på spil. I følge Foucault var viden i det klassiske episteme at skabe systemer af forskel og identitet i en veldefineret orden, og naturhistorien er netop et af de tre områder, Foucault undersøger nærmere i *Ordene og tingene*. Naturhistorien i perioden drejede sig om at se på karakteristiske træk i den enkelte naturgenstand og placere den i forhold til andre lignende. Det var altså taksonomien, der var i centrum, og viden tog form af denne ordensskabelse i et system eller 'tabula', hvor enkelte naturgenstande gennem modstillinger og gruppering efter udvalgte fællestræk kunne placeres efter arter, klasser og ordener i et system (s. 125ff). Det skete på baggrund af synlige variable – for planternes vedkommende i

6. Blumenbachs bog var sammen med V. de Bomares store 8 binds opslagsbog i *Naturhistorie* tilsyneladende blandt de mest udbredte naturhistoriske bøger – at dømme efter nogle igangværende og foreløbige undersøgelser af bogbesiddelser i skifte- og auktionsprotokoller for København og to udvalgte sjællandske herreder (Løve og Ars), samt en lang række trykte kataloger over bogauktioner i Danmark-Norge. Strøms Sundmørsbeskrivelse var også relativt almindelig, mens Linnés *Systema Naturae* og den franske naturhistoriker Buffons flerbindsværk om naturhistorie synes at have været noget mindre udbredt.

bestemte former for rødder, stængler, blade, blomster eller frugt. Det betød, at synet fik næsten fuldstændigt primat (s.133), og den systematiske observation efter fastlagte skelnemærker gjorde, at alle i princippet kunne gøre samme observationer (s.134).

Denne 'ordensvidenskab', hvor klassifikationen er central, kendetegner topografiernes arbejde med naturhistorien, og de vælger alle stort set samme opbygning og rækkefølge i redegørelsen for lokalitetens naturhistorie. Det gælder helt ned i rækkefølgen af de enkelte dyrearter. Klassifikationsvidenskaben betyder opdelingen i naturriger, og der findes mange og konkurrerende systemer herfor, som også eksplicit diskuteres i topografierne. Men når det kommer til dyrene er det anvendelsesaspektet, der bestemmer rækkefølgen⁷ – og dermed videreføres en tradition fra de tidligere topografiers – ganske vist langt mindre grundige – afsnit om lokalitetens dyr og planter. Afsnittet om dyr i Essendrops *Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield* (1761) indledes med de "nyttige og umistelige": hestene. Så følger malkefæt, får, geder, svin, hunde, katte og gæs i en rækkefølge, som bliver mere eller mindre almen for topograferne. "Af vilde Dyr", fortsætter Essendrop i kapitlet om disse, "fortiener Biørnen med Billighed det første Stød" på grund af den skade, dyrene forvolder menneskene. Mere almindeligt hos topograferne er at fortsætte rækken af dyr efter de mest anvendelige; og her kommer hjortene næsten altid først. "Blandt vilde Dyr sættes almindeligen Hjorte og dernæst Hinder øverst paa Listen, men disse haves nu aldeles ikke", skriver Skovgaard (1804: 51) fra Bornholm. Det er hjortenes rolle som vildt, der gør dem nyttigst.

I ganske mange af topografierne opregnes tamme og vilde dyr dog ikke som hos Skovgaard og Essendrop i hvert sit kapitel, men blandt hinanden. Det gælder fx Strøm (1762), som lister alle dyr alfabetisk efter dansk-norsk navn i rækkefølgen: Aftenbakke, Biørn, Bukke og Geder og senere: "Hunde, saavel Stue-Hunde som Bue-Hunde", mens Olavius (1787) i sin opregning af de firfødde dyr, orme og insekter på Skagen bevæger sig gennem punkterne: 1) heste, 2) køer, 3) får, 4) svin, 5) katte, 6) mus, 7) igler, 8) rotter, 9) harer og 10) hunde (af hvilke der bl.a. findes spanske hunde og puddelhunde) og derefter orme og insekter. Klassifikationen har altså tydeligt primat over de sammenhænge, arterne indgår i.

Der kan således være variationer i, om vilde og tamme dyr behandles hver for sig, og i, om forfatterne vælger alfabetiske eller systematiske lister. Men i alle tilfælde vidner topografiernes behandling af naturhistorien om en klassisk ordensvidenskab. Man kan endda hævde, at topografierne i det hele taget er udtryk for denne ordensvidenskab: hele planen, ordenen eller 'tabellen' danner en klassisk-epistemisk metode. Den naturhistoriske ordensvidenskabelige fremgangsmåde er således model for den topografiske beskrivelse i sin helhed, selvom topografierne også udvikler sig til en genre og metode for sig selv. Den naturhistoriske fremgangsmåde kan illustreres af den måde, lokalbefolkningen indgår i topografiernes beskrivelser. De antikvariserende topografier, f.eks. Thurahs forskellige *Omstændelige og tilforladelige Beskrivelse*'s, rummer kapitler om befolkningens naturel, læsning, dialekt mm. Men i topografierne fra midten af 1700-tallet får befolkningen en anden placering.

7. Om nytteperspektivet og den antropocentrisme, der flyder ud af denne, hos Pontoppidan, se Goldschmidt 2012.

I *Norges naturlige Historie* havde Pontoppidan inkluderet to kapitler om "Den Norske Nation", idet han bemærkede, at planen egentlig ikke havde været at skrive om Norges indbyggere, "Men efterdi denne Sag dog ikke kand siges, at gaae uden for den naturlige Histories Grænser" bør man nok ikke "ganske forbigaae Guds Hænders allerædelste Gierninger i samme Land, nemlig dets fornuftige Indbyggerses Naturel og hvad som har Sammenhæng hermed" (II:356). I kapitlerne beskriver Pontoppidan de første indbyggere og nordmændenes naturlige beskaffenhed (velvoksne, stærke, muntre, kløgtige og behændige – noget der kommer af den særligt sunde luft, men også friheden fra hoveri og tvang), deres mad og drikke, i mindre grad også deres dragt og bolig. For Pontoppidan hører den norske nation således naturligt med i naturhistorien.

Indbyggerne er altså en del af det objekt, der kan beskrives naturhistorisk; især da deres fysiske naturel. Hos Blicher kommer kapitlet 'Sognefolkens naturlige Anlæg' umiddelbart efter kapitlet om de firfødede dyr. Det handler da også om befolkningens højde med konkrete og navngivne eksempler på særlig høje eller lave indbyggere i sognene, hvorefter deres sjælsevner og karakter diskuteres i sammenligning med andre landsdele. Det udgør overgangen til næste del af topografien, som handler om økonomien. Også hos Blicher danner indbyggernes legemsbeskaffenhed således overgangen mellem dyreverdenen og den udførlige beskrivelse af levevis og levevilkår. Menneskets fysiske fremtræden er altså genstand for en naturhistorisk tilgang, og derfor fremtræder befolkningen som en af de ressourcer, topograferne kunne være optaget af (jfr. Damsholt 2002).

Strøm er ligesom Blicher en god og omhyggelig folkelivsskildrer. Af gode grunde

gør han meget ud af fiskeriet på Sunnmøre, og det er karakteristisk nok også noget, der kan klassificeres: Overordnet set kan fiskeredskaberne således deles i fire: angel, garn, vod og andre måder. Inden for hver af disse kan igen deles: der er på Sunnmøre således seks måder at angle på, og i visse tilfælde kan man igen udspecificere inden for disse. Der skelnes og sammenlignes, ordnes og klassificeres, men der er et fravær af organiske sammenhænge, fiskeriet kan indgå i. Sammenlignet med senere fremstillinger er den 'ordensvidenskabelige' skildring af folkelivet påfaldende u-eksotisk: Indbyggerne bebøer landskabet ligesom dyr og planter, fartøjer og fiskeredskaber på en måde, der kan systematiseres og klassificeres, men ikke skal sentimentaliseres, eksotiseres eller historiceres.

Naturen i topografierne: fra natur som herlighed til natur som ordentlig og forunderlig

I de fysiske-økonomiske beskrivelser fra 1750–1820 er naturressourcerne og naturhistorien således en fast del. Ganske vist havde sten, dyr og planter også tidligere spillet en rolle. I spørgsmålene fra 1743 indgår dyrehaver, mineralia, naturalia og vildt, og også hos Thurah er spørgsmålet om vildtet vigtigt. Det minder om den måde, disse ressourcer indgår i Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* (1656), som også handler om at skabe et overblik over jordegodsets ressourcer til gavn for administration af godser og rige. Naturressourcerne rummes i begge tilfælde af begrebet 'herlighed', og hos Thurah behandles de ret kortfattet i en omtale af skovene og den mulighed for jagt, disse giver, og de særligt giftige dyr, der optræder. Hvad angår Bornholm er det tydeligt, at Thurah er ganske optaget af øens muligheder for udførsel af forskellige råvarer, som

synes at adskille sig fra de senere topografiers optagethed af de mangeartede lokale ressourcer, som på forskellig måde kan indgå i bøndernes økonomi. Det er en slags merkantilisme i lille format, der står over for de senere topografiers fysiokratisme.

I de topografier, der kommer til mellem 1750 og 1820, er det ikke 'herligheden', der står i centrum, men de uudnyttede ressourcer. Det er ikke godsets eller rigets forvaltning, det handler om, men fædrelandets opkomst. Skildringerne har ikke længere karakter af glørværdige fremstillinger eller hjælpemidler i godsernes administration, men af nøgterne, objektive, økonomiske overblik. "Den nye topografiske litteraturen på 1700-talet markerer eit skifte i skrivemåte. Det høgstemde og ordrike frå barokklitteraturen blei i skriftene avløyst av ein knappare og meir konsis prosatil", konstaterer litteraturforskeren O. Grepstad (1997:294).

Hos Pontoppidan (1752–53) havde naturen været flere ting (jfr. Brenna 2012). Den var (fysiko-teologisk) velordnet og veltilrettelagt: de klimatiske forskelle mellem Øst- og Vestnorge gør det eksempelvis lettere for østlændingene at transportere tømmer om vinteren og for vestlændingene at få udbytte af agerbrug og fiskeri. Og den rummede forunderlige fakta, som læseren kunne forlyste sig med – fx er dyrene klogere, end man skulle tro: egeret bruger halen som sejl, når den skal over elvene, bjørnen kan tage mennesker som gidsler, og lomviens unger kan kende deres egne forældre i koloniens hav af fugle. I naturen kunne læseren endvidere hente moralske forbilleder for menneskesamfundet: gæssene danner læ for hinanden, når de flyver i kiler, hjortene hviler hovederne på hinandens bagkroppe, når de svømmer over en elv.

Den topografiske tradition, som den formede sig fra 1760'erne med dens systematiske ordnen og præcise iagttagelser og bestemmelser, tillod ikke rigtig æstetiske eller etiske vurderinger eller subjektivt sansede og formidlede fakta. Alligevel dukker naturens skønhed og det sansende subjekt ind i mellem frem ligesom hos Pontoppidan og tenderer til at sprænge topografiens rammer.

Naturhistoriske praksisser

Naturen i topografierne er velordnet. Skal man tro Foucault, så har den systematiske, klassificerende tilgang til lokaliteten tendens til at simplificere naturhistorien til bestemte overflader og synlige kendetegn (jfr. også Cooper, 2007:80). Topografiernes karakter af nøgtern beskrivelse, hvor det betragtede subjekt som udgangspunkt ikke er tilstede i teksten, synes bekræftet af den samtidige nærhed og distance, som kom af, at de for en stor del var forfattet af præsten det sted, de nu havde fået embede. Kun et fåtal beskrev derfor deres fødeegn⁸.

Forfatterne kunne ganske vist i fortalerne formulere deres kærlighed til fædrelandet og deres afhængighed og taknemmelighed over for andre topografer eller naturinteresserede og -elskende. Men når det kom til at formidle sig i den topografiske form, havde denne følsomhed og subjektivitet ikke nogen oplagt plads. Alligevel kommer forfatteren ind i mellem til syne, både i forbindelse med, at læseren får oplysninger om betingelserne for udarbejdelsen af topografien, og fordi der åbner sig huller og sprækker i den klassificerende form, som tillader andre repræsentationer af naturen at komme til syne.

De af forfatterne, som virkede som præster, var vant til at lave indberetninger om forhold i deres sogn. Men arbejdet med

8. tilsyneladende i modsætning til svenske forhold: Legné (2004) s. 11ff: hvor interessen også var for den lokale 'fosterbygd'.

topografierne var langt mere omfattende (om end 'frivilligt' modsat indberetningerne (Paludan 1822: ix-x)). Det krævede ikke alene optællinger af folketal (ud fra materiale, som præsterne havde tilgængeligt), men også beskrivelse af egnens fysiske fremtræden, ofte også korttegning⁹, beskrivelse og bestemmelse af jordarter, sten, planter og dyr, hvilket forudsatte forfatterens egne feltarbejder suppleret med samtaler med egnens indbyggere. Den videre beskrivelse af bondens økonomi: driftsformer, dyrehold osv. må man formode forfatterne har skaffet sig ved en kombination af samtaler med sognebørnene og egne iagttagelser. Der er ikke mange spor af det konkrete indsamlingsarbejde i teksterne, og dog dukker det stedvist op i fortaler, referencer, undskyldninger og diskussioner.

Det var de færreste af topografiernes forfattere, der havde egentlig naturhistorisk uddannelse bag sig, og derfor måtte de på egen hånd sætte sig ind i stofområderne, først og fremmest ved hjælp af litteratur. Nogle lånte sig også frem til herbarier eller fik instruktioner af naturkyndige. Det kunne være andre embedsmænd eller lokale naturkyndige. I denne henseende adskiller denne periodes topografier sig også fra de tidligere: topograferne stiller sig ikke længere tilfreds med at sammenstille andres indberetninger, men observerer, ordner og sammenligner. Topografierne er da også fulde af undskyldninger over manglende viden. Selv toldereren på Skagen Olaus Olavius (1787), som ellers havde en omfattende naturvidenskabelig skoling bag sig, lyder som et ekko af andre, når han beklager, at han må være så kortfattet om insekter, som han ikke er så belæst indenfor. Mange af forfatterne klager over manglen på gode biblioteker, som skulle gøre

studierne mulige, selvom ikke andre går så langt som Blicher (1795), som beklager, at han i så henseende bor i en 'ørk'. Af topografierne ses ofte, hvilke referenceværker der kom i anvendelse, fordi det hører til genren at være tydelig med, hvilke systemer arterne er bestemt efter. Schade (1806) nævner eksempelvis, at han har brugt forskellige floraer, Linnes *System* og Wads *Dyrehistorie*, og at han har fået oplysninger fra landinspektøren, byfogeden, provster, sognepræster og proprietærer. En del af forfatterne henviser også til deres egne forsøg med dyrkning af planter el. lignende. Olavius (1787:349ff) beretter om sine forsøg med et jordbor, han havde fået stillet til rådighed til at gøre forsøg med jordarter. I sin beskrivelse af Fredericia (1767) bruger Wilse både et utal skriftlige kilder og mundtlige beretninger og egne iagttagelser. Han går grundigt til værks, ikke mindst med vejrobservationerne, som han har indsamlet og sammenlignet dag for dag med de tilsvarende for Øresund, ligesom han også sammenligner med data fra Thyholm, Gudumlund, Varde og England. Rigtigt på egen boldgade er han, når omtalen af Fredericias skønneste lysthave foranlediger ham til at fortælle om forskellige eksperimenter med formering og beskæring af planter, han selv har foretaget.

Arbejdet med indsamling af materiale til topografierne var således omfattende. Det får da også Strøm til at bedyre, at hans beskrivelse ikke er sket på bekostning af embedspligterne; det har været en bisag. Men typisk nok mener han netop, at den naturhistoriske beskæftigelse kan veje lidt op for den ensomme tilværelse, det kan være at være sognepræst.

Men det er ikke kun i fortalernes beklagelse over manglende redskaber eller

9. Et indtryk af det møjsommelige arbejde, der kunne ligge i det, får man, når Strøm (1762) fortæller, hvordan han på sine rejser medbragte kompas og afpælede strækningerne, så godt han kunne, for at kunne tegne et kort over området.

forkundskaber til at bestemme og beskrive naturgenstandene, eller i redegørelsen for det omfattende arbejde med at skaffe oplysninger, tegne kort osv., at forfatterne glimtvis kommer til syne i topografierne. Det gør de også stedvis i små diskussioner, tvivl og spørgsmål – når de f.eks. bliver usikre på den rette artsbestemmelse eller systematiske klassifikation. Det er i disse små sprækker mellem observationerne, at betingelserne for vidensproduktionen og forfatterens forhandling af topografien kommer til syne. Men der er også sprækker, der lader os ane, hvad naturen også kan være og betyde for forfatterne.

Topografiernes huller og sprækker

Topografierne har altså med en formulering lånt fra J. Butler "huller og sprækker", som på iøjnefaldende måde som bryder med den klassificerende, taksonomiske fremstilling. Hos Butler angiver disse 'huller og sprækker' den konstruktionsproces, hvor citeringen af gældende normer også producerer forskel, eller med andre ord, at den gentagende konstruktionsproces både stabiliserer og forrykker konstruktionen (Butler 1993:10).

Det er i disse huller og sprækker, at forfatterne, deres møjsommelige arbejde og deres tvivl kommer til syne. Men de tillader også en sjælden gang i mellem en skøn natur at ses – på en måde, som ikke tilsiges af den stramme topografiske form, men røber elementer af en følsom holdning til naturen og naturgenstandene. Blandt de mange iagttagelser, Wilse (1767:185) har gjort i Fredericia, hvoraf enkelte lader hans glæde ved naturen skinne igennem, er en "Scarabæus, auratur [en billeart], den uægte spanske Flue [...] ingen Smaragd har prægtigere Farve". Den klassificerende form kan altså ind i mellem alligevel invitere til bemærkninger, hvor et subjekts sansninger og æstetiske følsomhed over for naturen træder

frem. Hos Blicher synes det især at være fuglene, følelserne hæfter sig på, som når han midt i den nøgterne gennemgang af lokalitetens arter pludselig savner nattergalen "Sneefugle [...] flokkes på Agrene mod Snefog. Nattergalen, den lille søde Philomele (motacilla lusciana L.) – ak! den kommer aldrig her. Ville vi høre den, maa vi reise 5 Miile i Sydost", hvorefter han fortsætter artsopregningen: "Thomas i Gjærdet (troglodytes L.) opholder sig gjerne og yngler i Haugerne ..." (1795:93).

Også hos Pontoppidan var naturen tydeligvis skøn, selvom dette aspekt kun lader sig se ind i mellem i teksten. Mest er værket præget af naturhistoriens nøgterne sprog med dets fokus på form, kvantitet, fordeling og relative størrelse (Foucault (1970) 1994), men Pontoppidan elsker også de storslåede udsigter. De norske fjelde er således lystige landskaber, der kan indgive gemytterne "behagelige, høye og muntre Tanker", og fjeldlandskabet er et særegent og farverigt skue med bøndergårdene spredt på adskillige terrasser, brusende bække, rivende elve, små søer, grønne enge, små lunde og bjergtoppe med sne (1752:I: 102–103).

Det sansende subjekts æstetiske vurderinger fremstår ind i mellem som tydeligvis intenderede. Skønne udsigter er således i nogle tilfælde en måde at introducere læseren for egnens topografi. Både Essendrop (1761) og Wilse bruger således aktivt og strategisk prospekter som indledning til deres topografier. I indledningen til Wilses anden del af Fredericia-beskrivelsen (1767) tager han læseren med op på et bestemt punkt på skansen rundt om byen og får dermed også placeret sig selv som naturelskende iagttagere. Herfra ser man både Lillebælt brede sig ud i havet med spredte skibe, øer og strand, "hvis steile Banker hist og her bugne ud ligesom svangre af de skønne Jorarter", længere mod nord marker

med grøn tobak og gulbrun hvede, og længst væk skoven med udsigt til en kirke, dale og krat. Det skønne prospekt giver Wilse anledning til at gennemgå landskabstyperne, som senere – atypisk for topografierne – strukturerer gennemgangen af de naturhistoriske arter. Historien gentager sig i hans beskrivelse af Eidsberg præstegæld (Wilse, 1793), hvor han inviterer læseren med op på klippen Eidsberg ”her næst ved Præstegaarden, som Naturen har prydet med et stort Fyrretræe, [...], og der fra mit lille Lysthuus tage Egnen deromkring i Prospect”. Fra dette sted ser Wilse ikke kun kirken, de røde gårde, markerne, en anseelig bæk og et surrende vandfald, men også ”et af tætte Gran-Pyramider kronet Bjerg”, som omslutter denne store og skønne scene (jfr. også Brenna 2011). Det er altså ikke kun mere eller mindre uforvarende, subjektet og dets naturfølsomhed kommer til syne; det er også en måde at invitere læseren ind i teksten og sognet; at stemme til en følsom naturiagttagelse.

Natur og naturhistorie i dansk-norske topografier 1750–1820

Selvom den topografiske tradition i både Danmark og Norge rækker længere tilbage, så bød årene mellem 1750 og 1820 på særlig mange beskrivelser, og de fik også en særlig udformning. Lokalitetens naturhistorie blev nu genstand for undersøgelse; ikke længere blot som en interesse for de lokale forhold af hensyn til den bedre administration af gods og rige, men som et landskab af udnyttede og uudnyttede naturressourcer, som fædrelandet kunne drage nytte af. Naturhistoriens centrale placering havde dog ikke kun sammenhæng med et rent nytteperspektiv, men knyttede også an til en videnskabelig interesse for naturen i sig selv. Men naturhistorien blev mere end det – den udgjorde også en særlig metode og erkendelsesform,

som prægede topografierne i deres helhed. En særlig, næsten skabelonagtig genre dannede sig, hvor fokus var på identifikation af arter – at skabe en slags inventarium over lokaliteten i en nøjagtig og nøgtern form, i princippet uden æstetiske og etiske vurderinger og uden tydeligt forfattersubjekt. På den ene siden blev et sansende og følsomt subjekt i form af en naturelskende og -iagttagende forfatter forudsat, på den anden side gav genrens form dårligt plads til den. Alligevel dukker følsomheden og dens subjekt frem hist og her i teksterne og lader os se ind i det omfattende arbejde med topografierne, i topografernes tvivl og spørgsmål, deres iagttagelser af natur og i det hele taget de følelser, der opvækkes undervejs. Naturen er ikke blot en nyttig natur, men også en skøn natur.

Litteratur

- Adolfsson, M. 2000. *Fäderneslandets Kännedom. Om svenska ortsbekrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*. Stockholm: Etnologiska Institutionen.
- Berntsen, A. 1656. *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*.
- Beyer, S. M. 1791. *En geographisk-historisk og oeconomisk, fysisk-antiquarisk Beskrivelse over Bringstrup og Sigersted Sogne*. Sorø.
- Blicher, N. (1795) 1978. *Topographie over Vium Præstekald*. <https://dis-danmark.dk/bibliotek/807002.pdf>.
- Blumenbach, J.F. 1793: Haandbog i Naturhistorien.
- Brenna, B. 2011. King of the Road: Describing Norwegian Landscapes in the Eighteenth Century. I: M. Hvattum, J.K. Larsen, B. Brenna og B. Elvebakk: *Routes, Roads and Landscapes*. Farnham: Ashgate, s. 85–96.
- Brenna, B. 2012. Natures, Contexts, and Natural History. *Science, Technology &*

- Human Values*, 37 (4), s. 355–378.
- Butler, J. 1993: *Bodies that matter*. Routledge. New York.
- Büsching, A.F. 1779. Underviisning i Natur-Historien for dem, som enten kun vide lidt, eller slet intet af den.
- Cooper, A. 2007. *Inventing the Indigenous. Local Knowledge and Natural History in Early Modern Europe*. NY: Cambridge University Press.
- Damsholt, T. 2002. Om begrebet 'folk'. I: B. Stoklund, (red.) *Kulturens nationalisering*. København: Museum Tusulanums forlag. 2. udgave, s. 17–47.
- Damsholt, T. (2016). 'At overskue, tilfredsstillende og lyksaliggjøre'. *Kultur Og Klasse*. <https://doi.org/10.7146/kok.v44i121.237> 24, pp. 115–134.
- Eriksen, A. 2007. *Topografenes verden. Fornminner og fortidsforståelse*. Oslo: Pax Forlag.
- Essendrop, J. 1761. *Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield i Aggershuus Stift i Norge*. https://books.google.dk/books?id=0HBKAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=da&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- Foucault, M. (1970) 1994. *The Order of Things*. London: Routledge.
- Goldschmidt, Simone (2012): *Wissensspuren. Generierung, Ordnung und Inszenierung von Wissen in Erik Pontoppidans Norges Naturlige Historie 1752/53*. Basel og Tübingen: Francke Verlag.
- Grepstad, O. 1997. *Det litterære skattkammer. Sakprosaens teori og retorikk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Hellspøng, M. 1989. Sockenbeskrivninger. I: B. Ehn og B. Klein (red.) *Etnologiska beskrivningar*. Stockholm: Carlsson, s. 64–75.
- Henningsen, L.N. 2010. Laurids de Thurah og kilderne til Pontoppidans Danske Atlas. I: P.O. Nielsen og U.L. Hansen (red.) *Oldsagskommissionens tidlige år*. København: Det kongelige Oldskriftselskab. https://www.oldskriftselskabet.dk/CustomData/Files/Folders/4-aarb%C3%B8ger/28_aarboeger2007-01-lh.pdf.
- Horstbøll, H. 2009. In octavo: formater, form og indhold på det populære litterære marked i 1700-tallets Danmark. I: M. Malm, B.S. Sjönell og P. Söderlund (red.) *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi*. Stockholm: Svenske Vitterhetssamfundet, s. 197–223.
- Jardine, N., J.A. Secord og E.C. Spary (red.) 1996. *Cultures of Natural History*. Cambridge U.P.
- Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger, 1792, no. 2
- Legnér, M. 2004. *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-tallets Sverige*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Mellemgaard, S. 2002 "Uanset Rang, Stand eller Kiøn"? Om Konstitueringen af folk og etik gennem naturhistorien i 1700-tallets sidste halvdel. *Tidsskrift for Kulturforskning*. 1, s. 5–21
- Olavius, O. 1787. *Oeconomisk-physisk Beskrivelse over Schagens Kiøbstæd og Sogn*.
- Paludan, J. 1822. *Forsøg til en antiquarisk, historisk, geographisk og statistisk Beskrivelse over Møen*.
- Plot, R. 1686. *The Natural History of Stafford-Shire*. Oxford. https://books.google.dk/books?id=T03JVJkdC9gC&printsec=frontcover&hl=da&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Pontoppidan, E. 1752–53. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie, forestillende dette Kongeriges Luft, Grund, Fielde,*

- Vand, Væxter, Metaller, Mineralier, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvaner og Levemaade. København. <https://www.nb.no/nbsok/nb/34de0f4d96b2dd8914eeb75b5b49d484#0>
- Raff, G.C. 1784. *Naturhistorie for Børn*.
- Secord, A. 1994. Science in the Pub. Artisan Botanists in Early Nineteenth-Century Lancashire. *History of Science* 32, pp 269-315.
- Schade, C. 1806. *Forsøg til Beskrivelse over Mors*. <https://dis-danmark.dk/bibliotek/907559.pdf>
- Skovgaard, P. N. 1804. *Beskrivelse over Bornholm*.
- Steensberg, A. (red.) 1969. *Dagligliv i Danmark i et syttende og attende århundrede*. København: Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck.
- Stoklund, B. 1979–1980. Etnologiske lokalstudier. *Fortid og Nutid*. <https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/73629>, pp. 26-34.
- Stoklund, B. 1979. Europæisk etnologi. I: S. Ellehøj, L. Grane mfl. (red.) *Københavns Universitet 1479–1979*. København s. 87–120.
- Strøm, H. 1762. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge, 1. part*. <https://www.nb.no/nbsok/nb/ce11b4b1f048aebc809c494a0e3e0254?lang=en#0>
- Strøm, H. 1784. *Physisk-oeconomisk Beskrivelse over Eger Præstegield*. <https://books.google.dk/books?id=eZNMAQAAMAAJ&pg=PP5&lpg=PP5&dq=str%C3%B8m+eger+beskrivelse&source=bl&ots=QE2qfTSjRW&sig=ACfU3U3HousO5czyyC5SHWmwbw3iouPxWA&hl=da&sa=X&ved=2ahUKewj22rqntqjoAhXDc-wKHfwRDCcQ6AEwAXoECAkQAQ#v=onepage&q=str%C3%B8m%20eger%20beskrivelse&f=false>
- Topographisk Journal for Norge 1792, vol 1 <https://www.nb.no/items/38bfdfe7bf3bc59d8a82520c9042728?page=9&searchText=topographisk%20journal>.
- Thurah, L. 1756. *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Bornholm*.
- Thurah, L. 1758. *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Amager*.
- Thurah, L. 1758. *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Øen Samsø*.
- Verdier, N., 2005. Topographie (historique de la notion). *Hypergéó*, p. <https://www.hypergeo.eu/spip.php?mot453>.
- Wille, H. J. 1786. *Beskrivelse over Sillejord Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge*.
- Wilse, J.N. 1767. *Beskrivelse af Stabel-Staden Fredericia*.
- Wilse, J.N. 1779. *Oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn*. <http://www5.kb.dk/e-mat/dod/114118007035.pdf>
- Wilse, J.N. 1793. Topografisk Beskrivelse over Edsbergs Præstegæld. *Topografisk Journal for Norge*, vol 1, 2. hft. <https://www.nb.no/items/38bfdfe7bf3bc59d8a82520c9042728?page=135&searchText=topografisk%20journal%20over%20norge>

Den teosofiske losjen

«Klippen»:

Alternativ religiøsitet på Leirvik i Stord på 1920-talet

Richard Johan Natvig

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, UiB

E-post: Richard.Natvig@uib.no

Abstract

In May 1922, a new theosophical lodge was founded in Leirvik, a small town on the west coast of Norway, by local members of the Norwegian Theosophical Society. The lodge was headed by the at the time famous Ole Olvik, natural healer and founder of the equally famous sanatorium Furuly Helseheim. The lodge was to last only a few years. After first suffering the death of Olvik in 1924, and the number of members having dwindled down to four in 1926, the lodge was dealt a final blow when Olvik's successor as head of the lodge, the watchmaker, and communist, Andreas Christian Johansen moved away from Leirvik in 1930. Based on a diversity of sources, this article outlines the history of this lodge and examines how and by whom theosophy was introduced into Leirvik, the lodge's activities, and suggests some reasons why the lodge came to an end so soon after its establishment.

Keywords:

- *theosophy in Norway*
- *local theosophy*
- *theosophical lodge «Klippen»*
- *natural healer Ole Olvik*
- *watchmaker Andreas Christian Johansen*
- *the Order of the Star in the East*

Innleiing

Då sokneprest Andreas Fleischer avslutta si teneste i Stord prestegjeld hausten 1922 heldt Stord indremisjonsforeining avskilsfest for han og familien hans. Ved dette høvet heldt Fleischer ein takketal der han ifølgje avisa Søndhordlands Tidende (29.08.1922) særleg streka under det gode forholdet som hadde vore mellom han og indremisjons- og Kinamisjonsfolket, og han «betegnede forholdet inden menigheten som godt trods det at Stord maatte siges at ligge som et

centrum for alle slags indflydelser og aandsetninger baade paa det sociale og religiøse omraade».

Religiøst sett må Stordsamfunnet på denne tida karakteriserast som nokså einsarta, sentrert omkring kyrkjelege aktivitetar, bedehuset, og misjonsforeiningar. Innslaget av dissentarar var svært lite, berre fire registrerte i folketellinga i 1910. Ein og annan katolikk, og éin jøde som rett nok konverterte til kristendommen, medverka heller ikkje til noko utprega religiøst mangfald.¹ Så

1. Salomon Johannan Isæwitsch fekk trusopplæring av sokneprest Marcus Gjessing, og blei døypt 17. oktober 1909, sjå Stord Sokneprestembete, Ministerialbok B 2 (1878-1913), s. 377, Dagsregister, og s. 326, Indmeldte. For ei kort oppsummering av religiøse tilhøve på Stord i den aktuelle perioden, sjå Skjæveland 2006:62–65.

kva kan Fleischer ha tenkt på med karakteristikken av Stord som «et centrum for alle slags indflydelser og aandstretninger baade paa det sociale og religiøse omraade»? Kan det teosofiske miljøet på Leirvik ha vore med i tankane hans? I alle fall må han og tilhøyrarane hans ha hatt friskt i minnet «teosof-stemnet» som blei avvikla på Leirvik berre tre og ein halv månad før, med offentlege foredrag av tilreisande representantar for Norsk Teosofisk Samfunn. Hendinga fekk mykje merksemd i begge lokalavisene, og resulterte i eit lengre ordskifte i Søndhordlands Tidende om teosofien. Det hadde også gått ein «teosofisk følgjetong» i same avis denne sommaren. I tillegg, og sjølv om ikkje dét blei kunngjort eller omtala i avisene, visste dei nok òg godt at det i høve «teosof-stemnet» i mai hadde blitt stifta ein teosofisk losje på Leirvik, losje «Klippen», med den vidgjetne og respekterte naturlækjaren Ole Olvik som leiar. I teosofiske kretsar blei det uttrykt store forventningar til denne losjen, men særleg lenge skulle ikkje Klippen bestå. Alt i 1935 blei han karakterisert som ein av dei sovande losjane i Norsk Teosofisk Samfunn, og han vakna visst aldri til live igjen.

Det er denne losjens korte historie denne artikkelen handlar om. Blant spørsmåla artikkelen søker svar på er korleis teosofien kom til Leirvik, og fordi dette spørsmålet heng så tydeleg saman med dei to som etter tur blei «losjeordførarar», er det naudsynt med ein presentasjon av høvesvis Ole Olvik og han som tok over som leiar etter at Olvik døydd i 1924, Andreas Christian Johansen. Korleis teosofien blei tatt imot, og kva slags aktivitetar teosofane på Leirvik heldt seg med, er dei neste hovudtema i artikkelen, som avsluttar med

nokre tankar om kvifor losjen Klippen fekk så kort liv.

Teosofi i Noreg var gjenstand for forskning i samband med eit omfattande fellesprosjekt ved Religionsvitenskap, Universitetet i Bergen, på 1990-talet. Det resulterte i fleire hovudfagsoppgåver og boka *Skjult visdom – universelt brorskap: Teosofi i Norge* (Gilhus og Mikaelsson 1998a). Nyare tilskott til denne forskinga er Siv Ellen Krafts oversiktsartikkel «Theosophy in Norway» (2016) og Gilhus og Mikaelssons artikkel «Ordenen Stjernen i Øst og julens budskap» (2017). Denne artikkelen er eit nytt bidrag til denne forskinga, men fokuserer ulikt det meste av tidlegare forskning på historia til éin losje, Klippen, i éin lokalitet, Leirvik.² Men først, ein kort presentasjon av Teosofisk Samfunn.

Teosofisk Samfunn

Teosofisk Samfunn (Theosophical Society, heretter TS) blei grunnlagt i New York i 1875, av mellom andre den russiskfødde Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891), og den amerikanske advokaten og journalisten Henry Steel Olcott (1832–1907). Blavatsky var den som i stor grad utforma læra, medan Olcott var den organisatoriske krafta. I 1882 etablerte Blavatsky og Olcott hovudkvarteret for TS i Adyar i utkanten av Madras (Chennai) i India. Her bygde teosofane opp eit religiøst senter som også i dag er TS sitt hovudkvarter, studiesenter og eit pilgrims-mål for teosofar frå heile verda.

TS hadde (har) inga krav til tru eller praksis for medlemar, ut over tilslutting til Samfunnets treledda føremålsparagraf: Å danna ei kjerne av menneskeslekta sin universelle brorskap, utan skilje mellom rase, tru, kjønn, samfunnsstilling eller farge;

2. I hovudfagsoppgåva «Teosofi i Norge» gir Kirkebø korte presentasjonar av nokre av losjane i denne perioden, og ei noka meir utførleg framstilling av St. Olafslosjen i Trondheim (Kirkebø 1997:111–123).

å oppmuntra til samanliknande studiar i religion, filosofi og vitenskap; å undersøka skjulte naturlover og menneskets løynde krefter. Likevel er det ein del idear som synest å bli delte av dei fleste teosofar, slik som: førestellinga om at all eksistens i siste instans er eitt, at alle ting er uttrykk for den eine verkelegheita, ein tanke som for teosofane fører med seg ikkje berre at alle menneske er likeverdige, men og ei særleg omsorg for alt levande, dyrevelferd, vegetarisme og avstandstaking frå dyreforsøk og liknande. Verdsordninga kjem til uttrykk i syklusar på både det makrokosmiske og det mikrokosmiske plan, inkludert reinkarnasjon av menneskeleg medvit i ei lang rekkje med liv. Denne førestellinga heng saman med førestellinga om årsaksprinsippet kalla karma, om at alle handlingar har ein effekt både fysisk og etisk. Og når all eksistens i siste instans er eitt, blir det å skada ein annan å skada seg sjølv. Å skada eit dyr har den same effekten: ein skader seg sjølv. Å gjera godt mot andre genererer godt for ein sjølv. Utbreidd er også meisterførestellinga; at menneska kan få rettleiing i utviklinga si av ein kategori høgare utvikla vesen, menneske som gjennom gjenfødning etter gjenfødning har komme på eit høgare utviklingsnivå og utgjer eit okkult hierarki i verda. Leiande teosofar som Blavatsky, Olcott og andre kommuniserte, i tråd med denne førestellinga, med namngitte meistrar.

Samfunnet voks fort og spreidde seg, men blei også råka av fleire splittingar. I 1895 skjedde den første, då hovuddelen av USA-medlemmane braut ut og danna eit eige teosofisk selskap. Ei anna splitting som fekk større konsekvensar i Europa, var då store delar av den tyske seksjonen braut ut av TS under leiing av Rudolf Steiner, og danna

Antroposofisk Selskap i 1912. TS var no (sidan 1907) leia av den engelske tidlegare politiske aktivisten og feministen Annie Wood Besant (1847–1933). Saman med Charles Webster Leadbeater (1854–1934), tidlegare prest i den engelske kyrkja, sette ho sitt sterke preg på TS både gjennom forfatterskapet av ei stor mengd teosofisk litteratur, og oppretting av tilknytt organisasjonar som den Liberal-katolske kyrkja, Co-Frimureriet, og «Ordenen Stjernen i Øst». Sistnemnde organisasjon var bygd opp omkring førestellinga om den indiske guten Jiddu Krishnamurti (1895–1986), som Leadbeater hadde «oppdaga», som talsmann for ei ny verdslære. Denne førestellinga fekk etter kvart eit messianistisk preg, inntil Krishnamurti sjølv oppløyste ordenen i 1929. Alle desse organisasjonane var sjølvstendig organiserte, men både medlemskap og leiarskap overlappa i stor grad med TS.³

I 1889 blei ei svensk avdeling av TS stifta, som fekk enkeltstående medlemmar både i Finland, Danmark og Noreg. Den første norske losjen blei stifta i Kristiania i 1893. Splittinga i den internasjonale teosofien i 1895 sette spor også i Skandinavia og Noreg, men dei fleste medlemmane var lojale mot TS, og det var denne retninga som voks både i medlemstal og tal på losjar fram til 1913, då det blei danna ein sjølvstendig norsk seksjon, Norsk Teosofisk Samfunn (heretter Norsk TS). Også splittinga med Rudolf Steiner og hans tilhengjarar sette spor i Noreg, men framleis var det vekst i både medlemmar og losjar ut over i landet. Norsk TS nådde toppen sin i 1921 med 384 medlemmar, og i 1922 var talet på losjar tolv, medrekna den då nyoppretta losje Klippen. Ut over 1920-talet byrja medlemstalet å gå ned, truleg delvis som resultat av kontrovers-

3. For framstillinga over viser eg til Campbell 1980, Algeo 2005, Gilhus og Mikaelsson 1998b og 2017, og Hope 1995.

sar omkring Ordenen Stjernen i Øst og den blant ein del teosofar veksande dyrkinga av Krishnamurti som «Verdslærar». Etter at Krishnamurti i 1929 oppløyste ordenen gjekk medlemstalet i TS bratt nedover og kom seg aldri opp til tidlegare høgder.⁴

Teologar og prestar var stort sett kritiske til denne nye religiøse rørsle. Misjonsprest John Stene i Stavanger, professor i teologi ved Menighetsfakultetet Karl Vold, og professor i teologi ved Universitetet i Kristiania, Christian Ihlen, engasjerte seg alle i teologiske vurderingar av teosofien (Stene 1916; Vold 1918; Ihlen 1920). Sjølv om ein gjerne kunne innrømme eit visst interessefelleskap med teosofars kamp mot ateisme og materialisme, var t.d. teosofanes kristologi ein uoverkommeleg snublestein (sjå Hope 1995: 65–67, og Hopland 1998). Det nemnte ordskiftet i Søndhordlands Tidende i samband med teosof-stemnet på Leirvik i 1922, kan sjåast som eit lokalt ekko av den debatten sentrale teosofar førte med m.a. dei ovannemnte teologane (sjå også lenger nede). Også lokalt engasjerte prestar seg. Til dømes heldt sokneprest Thorstein Gunnarson i Sveio foredrag om teosofien på Sveio lærarlags årsmøte i 1919 (Sunnhordlendingen 15.2. og 1.3.1919). Likeeins heldt sokneprest Marcus Gjessing i Stord foredrag om teosofi i «Seminariets [dvs. Lærarhøgskulens] kristelige Forening» og ved Kretslærarstemnet i Etne, i høvesvis april og august 1916.⁵ Og dermed er vi tilbake i Sunnhordland og til teosofane på Leirvik.

Teosofane markerer seg på Leirvik

2. og 3. mai 1922 hadde dei to avisene Søndhordlands Tidende (heretter ST) og

Sunnhordland (heretter S), kvar sine små notisar om ei «teosofstemna» som skulle haldast på Leirvik i veka etter: «Ei stemna for teosofar vil etter det me fretter, verta halde paa Leirvik i neste vika. Fleire kjende talarar vil vera til stades, og umframt sermøti for dei som fyrr er teosofar, vil det verta halde eit par foredrag for opne dørar, for kven som vil lyda paa» (S 3.5.1922). Ei veke etter blei foredraga annonserte i både ST (9.5.1922) og S (8.5.1922), og begge avisene hadde omtalar av foredraga dei følgjande dagane.

«Stemnet» gjekk over tre dagar: Torsdag 11. mai heldt generalsekretæren i Norsk Teosofisk Samfunn Agnes Martens Sparre foredrag over emnet «Teosofiens oppgave i vor tid», og fredagen var tittelen på foredraget hennar «Har vi levet før?». Begge desse foredraga blei haldne i Ungdomshallen. Laurdag 13. heldt litteraturforskarer Lilly Heber, som var teosof og nasjonalrepresentant for Ordenen Stjernen i Øst og redaktør for denne organisasjonens tidsskrift, foredrag på Furuly Helseheim for kurgjestene og andre interesserte om «Verdensbrorskapsbevegelsen». Ho var på foredragsturne og hadde besøkt byane Trondheim, Kristiansund, Bergen, Haugesund og Stavanger (alle byar med teosofilosjar), før ho kom til Stord. Også dette foredraget var godt kunngjort. ST trykte på førehand ein positiv omtale av foredraget frå då ho heldt det i Bergen, og ein presentasjon av foredraget hennar i Stavanger signert Per Boye, ein av dei leiande teosofane der, saksa frå avisa Stavangeren. Avisa trykte også i same nummer (9.5.1922) ein presentasjon av teosofien.

Begge lokalavisene følgde opp. Om det første foredraget til Agnes Martens Sparre

4. For utviklinga i Noreg viser eg til Kirkebø 1997 og Hope 1995. Detaljar om medlems- og losjeutvikling i Norsk TS, sjå Kirkebø 1997, og Kraft 2016.

5. Stord Sokneprestembete, Ministerialbok B3, 1913–1925, s. 517 og 519, Dagsregister, 9. april, og 16.–18. august 1916. Også: Bergens Tidende 1.9.1916.

skreiv ST (12.5.1922) under tittelen «Verdensbroderskapet. Teosofiens oppgave»:

Generalsekretær fru Agnes Martens Sparres teosofiske foredrag i gaarkveld i ungdomshallen hadde samlet fuldt hus. Naturlæge Olvik, aapnede møtet. Hr. Olvik syntes det var gildt at se at folk hadde møtt saa præcis frem. Om folk var kommet sammen av videlyst, kritiksyke eller av andre bevæggrunde fik bli enhvers personlige sak, men han haapede, at foredraget vilde ha varigt utbytte for en og anden personlig.

Resten av artikkelen er eit kommentarfrøitt referat av Sparres foredrag. Avisen S tykte at foredraget til Sparre var både «velforma og forvitnelegt», og trudde det neste ville bli endå meir interessant (12.5.1922). I omtalen av det neste foredraget, under tittelen «Teosofstemna», kjem det likevel fram at skrivaren var noko reservert i høve til teosofien:

Ogso fru Sparres foredrag fredag kveld yver emnet: «Hev me livt fyrr,» hadde samla fullt hus. Ogso dette foredrag baud paa ymse forvitneleg, for dei som ikkje fyrr hev havt høve eller brydd seg um aa setja seg nemare inn i den teosofiske læra. Mangt av det teosofarne lære, kann vera bra nok som moralske almen setningar; men stort set verkar læren deira for mykje kunsteg oppkonstruert. Me trur daa likevel, at mange av dei meir enn vanleg religiøse, kunde havt godt av aa høyrte desse foredrag; for femner teosofarne for vidt i si gudstru, so gjer dei andre himmelen alt for trong og myrk, so dei tykkjast sjaa den vonde grina fram or alle krær.

Vidare i artikkelen er skrivaren meir oppteken av å fremja eigne synspunkt og å åtvara

mot dømmesjuka enn sjølv foredraget (15.5.1922). Meir sans hadde skrivaren tydelegvis for Lilly Hebers foredrag på Furuly Helseheim laurdagen: «eit framifrå greidt og livfullt foredrag», og avisa trykte eit grundig referat ei veke seinare (S 22.5.1922). Tematikken var jo her heller ikkje direkte teosofi, men arbeidet for å danna ei norsk grein av The World Brotherhood Federation, ein internasjonal organisasjon som arbeidde for fred mellom nasjonane.

Slik fekk det tre dagar lange «teosofstemnet» mykje merksemd både på førehand og undervegs, og fulle hus ved alle dei offentlege foredraga. Ifølgje Sparre sin årsrapport var det dessutan «ved alle disse anledninger møtt frem mange av de unge lærerkandidater fra det nærliggende Stord Seminar [Lærarhøgskulen]» Norsk teosofisk tidsskrift 1922:313–14. Og det stogga ikkje med dette, for Agnes Martens Sparres andre foredrag «Har vi levet før?» resulterte i ei seks veker lang meiningsutveksling i Søndhordlands Tidende i form av åtte lesarbrev; meir om denne debatten om litt.

Losje Klippen blir stifta

Teosofstemnet var nok meint både å gi inspirasjon og styrke til dei lokale teosofane, og å propagera for teosofien. Det er truleg at teosofane ønskte å nytta høvet til å skapa blest omkring teosofien, sikkert med håp om å rekruttera fleire medlemar. Det første lykttest dei godt med, det andre er vel meir usikkert. Samtidig var det «sermøti for dei som fyrr er teosofar», som Sunnhordland skreiv, og slik blei all den offisielle aktiviteten knytta til «teosofstemna» ei høveleg ramme omkring stiftinga av ein ny losje av Norsk Teosofisk Samfunn, losje Klippen. Denne meir interne delen av programmet blei ikkje kunngjort eller omtala i avisene, korkje før eller etter, men i generalsekretæ-

ren Agnes Martens Sparre si årsmelding til årsmøtet 4.–5. juni 1922, trykt i Norsk teosofisk tidsskrift (heretter NTT), kan vi lesa:

Paa Leirvik i Stord avholdtes to foredrag av generalsekretæren over emnerne: «Teosofiens opgaver i vor tid» og «Har vi levet før?» Foredragene var meget godt besøkt av et interessert og opmerksomt publikum. Samtidig stiftedes en ny loge paa Leirvik med navnet «Klippen» og med den kjendte naturlæge hr. O. Olvik som formand (NTT 1922 s. 313–314).

Samtidig med grunnlegginga av losje Klippen skjedde også opprettinga av eit «Stjernecenter». Når Lilly Heber, Nasjonalrepresentant for Ordenen Stjernen i Øst, reiste langs kysten frå by til by var det ikkje berre for å halda offentlege foredrag, men også for å besøka eksisterande lokalgrupper eller «Stjernecentre» av Ordenen Stjernen i Øst, i Trondheim, Kristiansund, Bergen og Stavanger. Og både i Haugesund og i Stord blei det no oppretta nye Stjernesentre under hennar besøk der. På Leirvik var det kona til Olvik, Margit Olvik, som tok på seg arbeidet som lokal sekretær (Stjernen 1922:85).

Kor og korleis sjølve stiftinga av losje Klippen 13. mai skjedde har vi ingen opplysningar om. Losjerapportane som årleg skulle sendast inn til generalsekretæren i Kristiania og som danna grunnlaget for dei nasjonale årsrapportane som blei sende til TS sentralt, ser ikkje ut til å ha blitt tatt vare på, korkje for Klippen eller for andre losjar. Dersom det eksisterte ein losjeprotokoll for Klippen, som for i alle fall nokre andre losjar, så har også denne truleg gått tapt. Både generalsekretæren Sparre og Lilly

Heber var nok med på høgtida, saman med dei lokale medlemne av Norsk TS som utgjorde den nye losjen.

Truleg har det vore store variasjonar mellom dei ulike losjane når det gjeld korleis møta blei avvikla. Igjen er vi avhengige av at slike program ikkje berre blei innrapporterte til samfunnet sentralt, men også blei gjengitt i samfunnets tidsskrift. Eit slikt program er frå Haugesundslosjen Vesta sitt stiftingsmøte i april 1919:

1. Wagner; Pilgrimssangen av «Tannhauser». Ordførerens tale i anledning logestiftelsen.
2. Oplæsning av generalsekretærens hilsen til «Vesta».
3. Meditation.
4. Wagner: Riddersvendenes morgenbøn ved Gralsburg av «Parsifal».
5. Jinarajadas: Herrens arbeide for internasjonalt liv.⁶
6. Meditation.

Medlemsblad hefte 7–8, sept.–okt. 1919:28–29. Utvilsamt sette både medlemssamansetninga, men kanskje endå meir losjeordførarane sitt preg på møta. I Vestas tilfelle var losjeordføraren Anna Paaske, songpedagog og tidlegare operasongarinne med internasjonal karriere. Losje Klippens leiar Olvik var også song- og musikkinteressert, og adoptivdottera Gunvor (sjå lenger nede) blei etter kvart nasjonalt kjend som songar. Det kan tenkast at losje Klippens stiftingsmøte var bygt opp på liknande vis, og kanskje engasjerte Olvik adoptivdottera til songinnslag.

Kven var teosofane på Stord?

Teosofisk Samfunns statuttar kravde eit minimumstal på sju medlemar for at ein skulle kunna danna ein losje, og det må derfor no ha eksistert ei teosofisk gruppe med minst så mange medlemar på Stord. To

6. C. Jinarajadasas bok *The Lord's Work* (1917) kom i dansk omsetning i 1918, på norsk (*Herrens arbeide*) i 1919. Jinarajadasa var visepresident i TS frå 1921 til 1928.

av desse var Ole Olvik og Andreas Christian Johansen.

Ole Olvik var fødd av husmannsfolk i Bjørnør i Trøndelag i 1858. Etter fullført Underoffisersskule i Trondheim i 1882 slo han seg inn på fotografiyrket, og busette seg i Stjørdal, seinast frå hausten 1885, og reiste rundt som fotograf. I juli 1892 var han på plass i Haugesund med sitt eige atelier som han no averterte for jamleg. I 1896 gifta han seg med Magnhild Richter, fødd i Fosnes i Trøndelag i 1864, nemnt som fotograf i folketellinga 1891. Sjølv om Olvik blei ein høgt akta fotograf er han likevel mest kjend som naturlækjar, ei verksemd han starta med i Haugesund før århundreskiftet etter eit vellukka kuropphald ved Sebastian Kneipps kurstad i Wörishofen i Tyskland midt på 1890-talet. I 1908 grunnla han så Furuly Helseheim på Stord, som han dreiv etter «naturlækjarmetoden» fram til han døydde i 1924. Han gav ut mange småhefte og bøker med kurar og helseråd, råd om kosthald og matoppskrifter. Særleg populære blei *Naturlægens kokebok* og *Min hjemmekur efter naturlægemetoden*, som begge kom ut i mange og stadig utvida utgåver, og fekk stor spreiding over heile landet. Frå 1908 gav han også ut tidsskriftet *Naturlægen*. Kona Magnhild døydde i 1915, og han gifta seg på nytt i 1922 med Margit Dahle (frå Stavanger, 1891–1974) som var ein tidlegare pasient. Til familien høyrde også den nemnte adoptivdottera Gunvor Olvik (1902–1979), ei søsterdotter til den første kona.

Når og korleis Olvik blei kjend med teosofien veit vi ikkje. St. Olafslosjen i Trondheim blei stifta i 1911, 20 år etter at Olvik hadde reist frå Trøndelag. Haugesunds losje «Vesta» kom ikkje til før i 1919, elleve år etter at Olvik hadde flytta frå byen, men det eksisterte ei studiegruppe før dette. Haugesund stod også på kartet når teosofar reiste på foredragsturnear, t.d. fleire gonger i

1910 ved høvesvis Fredrik H. Arentz og Hanna Castberg von der Lippe frå Bergenslosjen, og Richard Eriksen frå Kristiania-losjen i både 1910 og 1909, og i 1908 då generalsekretæren i Norsk TS, Eva Blytt, vitja byen i januar med foredraget «Teosofien og det teosofiske samfund». Dèt foredraget kan Olvik godt ha fått med seg etter som det først var i september det året han flytta til Stord. Samtidig hadde han mange vener og støttespelarar i Haugesund som han stadig heldt kontakt med, og besøkte, dermed kan han også ha halde kontakten med det teosofiske miljøet i byen. Likevel må han ha blitt kjend med teosofien på anna vis og lenge før dette.

Det er mogleg at han kan ha blitt tiltrekt av teosofien gjennom spiritismen, eller om han ikkje sjølv var spiritist, gjennom det spiritistiske tidsskriftet *Morgendæmringen*, redigert av Bernt Torstenson. I 1903 hadde han sitt første lesarbrev trykt i tidsskriftet, ikkje om teosofi, men om viviseksjon, som det allereie hadde vore fleire artiklar om i *Morgendæmringen*. Tidsskriftet hadde også jamleg artiklar om spiritisme, teosofi, heiling ved magnetisme, handspålegging, anti-vaksinasjon, reinkarnasjon osv., alt saman tema som Olvik var opptatt av. I dei kommande årgangane av tidsskriftet kom det andre bidrag frå Olviks penn, og tidsskriftet gav positive meldingar om boka *Naturens Mediciner mod Blodforgiftning, Bylder og Saar m.m.* som Olvik gav ut i 1905, og om tidsskriftet hans, *Naturlægen*, då det starta i 1908, og kunngjorde når nye nummer av tidsskriftet kom ut. I 1905 fekk han trykt i Haugesunds Avis (30.9.) eit dikt av Laura Torstenson, kona til redaktøren, med tittelen «Vivisektion», det hadde først stått i *Morgendæmringen* same år.

Det er implisitte spor av teosofisk eller teosofi-nært tankegods alt i dei første sjølvstendige publikasjonane frå Olviks hand i

1905. Det året gav han ut den alt nemnte boka *Naturens mediciner mod blodforgiftning*, og *Mediciner fra Naturens Apothek*. Hans oppfatning er at menneskeheita sine sjukdommar har oppstått som ei følgje av lova om årsak og verknad, eller «rettferdighetens lov», som Olvik kalla ho. Det er uriktig levemåte, ikkje bakteriar, som er årsak til sjukdommar.

Ettersom medlemslister ikkje ser ut til å vera bevarte let det seg vanskeleg gjera å finna ut når Olvik blei medlem av Norsk TS. Første gong namnet hans blir nemnt i teosofane sine medlemsorgan er i novemberheftet 1914 av Norsk Teosofisk Journal, der tidsskriftet hans Naturlægen er med i ei liste over tilsende bøker og tidsskrift. Namnet hans dukkar også opp i 1916-årgangen av Stjernebladet, Herold for Østens Stjerne i Norden. Vi finn her ein redaksjonell notis illustrert med tidsskriftet Naturlægens vignett, om betydninga av ei sunn sjel i ein sunn lekam, etterfølgd av ein artikkel om helseheimar, signert «O. Olvik». Vi finn også dei to meir eksplisitte teosofiske artiklane «At elske Gud» og «Et streifblik gjennom menneskehistoriens blade» av Olvik. Nettopp frå 1916 og frametter tek han i bruk oftare og meir eksplisitt enn før, teosofiske omgrep og forklaringsmodellar, sjølv om han ikkje nyttar ordet «teosofi». Det er kanskje ein samanheng mellom denne auken i teosofisk aktivitet og den livkrisa Olvik må ha gått gjennom då kona døyde i februar 1915 (Natvig 1998:147–148).

Ole Olvik hadde altså gitt uttrykk for teosofiske førestellingar og truleg vore medlem av Norsk TS i mange år, då han helste velkommen til og introduserte dei teosofiske foredraga på Leirvik i mai i 1922. Han kan ha vore den drivande krafta bak tiltaket, men var neppe åleine om initiativet. Saman med han sto truleg Andreas Christian Johansen.

Andreas Christian Johansen var fødd i 1863 i Buksnes, Nordland, også han i små kår, faren var fiskar, seinare dagarbeidar i Bodø. I 1875 er familien busett i Bodø, i 1885 og 1891 er han høvesvis urmakarlærling og -svein, og når han gifter seg i 1892 med Marit Sivertsdotter Gorseth er han urmakar. Med unntak av eit par år (1899–1901) i Soknedal og Oppdal i Trøndelag, budde familien i Bodø til 1912, deretter i Stavanger i fire år der han hadde arbeid i ein hermetikkfabrikk (Stavanger byarkiv, kommunale folketellingar åra 1912–1916). I juli 1916 trykte Haugesunds Avis ein lengre hyllingsartikkel om Stord. Ifølgje artikkelforfattaren, stordbuen Mikkjell Lønning, var det einaste ein sakna der av handverkarar, «ein reideleg faglært urmakar» (Haugesunds Avis 17.7.1916, med framhald 19. og 22.7.) Kanskje var det kjennskap til denne mangelen som gjorde at familien flytta til Leirvik denne hausten, der Johansen opna urmakarforretning 14. november, ifølgje annonse i ST 15.11.1916. I 1919 dreiv familien også «A. C. Johansens Privat Hotel», med kafé og «Utvalg av aviser» (avisannonsar i ST, t.d. 23.5. og 12.9.), og i 1925 finn vi ein annonse for heimelaga mat, til sals hjå Marit Johansen (ST 4.9.1925).

I heile sitt vaksne liv var Andreas Johansen samfunns- og politisk engasjert. I Bodø var han i kretsen som omkring århundreskiftet dreiv diskusjonsforeinga «Kringsjaa», der «alle meninger var representert, men særleg de radikale» (Coldevin 1966:325). Kringsjaa utgav eit tidsskrift med den programmatisk tittelen Tænk selv (berre eitt nummer kom ut, i mars 1903).

Som det fremgaar af Bladets Namn, tog man straks Sigte paa at vække Sansen for en øget Selvtænkning – aandelig som materielt – for derigjennem lidt etter lidt

at vække Interesse for en klar Forstaaelse af, at Selvets Jeg maa hæves og frigjøres ved Selvarbeide, dersom den Enkelte ogsaa blant det almene Folk kan vente bedre Dage (Tænk selv:[2]).

Johansen var ifølge Coldevin ein av tre som utgjorde grunnstamma i den sosialdemokratiske rørsla i byen (Coldevin 1966:325). I 1908 blei han vald inn i styret i Bodø sosialdemokratiske foreining (Ofotens Tidende 3.2.1908), og i 1910 blei han som den eine av to arbeidartirepresentantar vald inn i bystyret (Coldevin 1966:327).

Også i Stord var han politisk aktiv, og blei der vald inn i kommunestyret på Arbeidarpartiets liste i 1922 og attvald i 1925. Tre år seinare blei han vald på lista til Stord kommunistiske Arbeidarparti og kom også då med i formannskapet (Bjørnson 1991:195). Johansen var første bladstyrar av Sunnhordlands Kommunistblad, som starta 6. januar 1927 (Myklebust 1983:73). I 1930 flytta familien til Odda, der Johansen dreiv urmakarforretning til han måtte selja forretninga si etter eitt år på grunn av sjukdom, og han døydde 21. mars 1931. I nekrologen skreiv avisa Sunnhordland m.a. at kommunistar kunne seiast å ikkje vera særleg religiøst innstilte, men at Johansen i alle dagar hadde vore ein religiøs natur, og ut frå dette religiøse synet hadde han alltid følt seg kalla til å ta parti for dei svake i samfunnet (23.3.1931). Det var teosof han var, sjølv om ikkje avisa nemnte det. Frå 1924 til familien flytta frå Stord i 1930, var det han som var formann i losjen Klippen.⁷

Som med Ole Olvik, veit vi ikkje kor lenge Johansen hadde vore opptatt av teosofi eller når han blei teosof. I Nordland og Bodø der familien sist budde før dei flytta

sørover, var det ingen losjar, sjølv om teosofiske og spiritistiske idear sikkert var representerte der også. I alle fall hadde avisa Vesteraalens Avis (15.5.1903) moro av å harselera over spiritistiske seansar som hadde blitt haldne i Breivik i Hadsel den siste vinteren. Men i Stavanger som familien flytta til i midten av 1912 og der dei budde til hausten 1916 då dei flytta til Leirvik, hadde han i alle fall høve til å møta på eit større og aktivt teosofisk miljø. Stavangerlosjen blei stifta 1. januar 1911, som den andre losjen i landet utanfor Kristiania (etter Bergenslosjen, 1909, og berre ei veke før St. Olafslosjen i Trondheim). Av dei to som veksla mellom å ha verva som formann og viseformann i losjen i desse åra, Erikka Berle og Per Boye (begge var også medlemar av Stjerneordenen), var sistnemnde også med i redaksjonen av Norsk teosofisk Journal og ein aktiv skribent om teosofiske tema, både i tidsskriftet og i dagspressa (Kirkebø 1997:113), og i Lotus-Bladet, eit Ordenen Stjernen i Øst-relatert tidsskrift retta mot born og ungdom. Losjen hadde sine regelmessige møte, deltok med utsendingar på årsmøta i Kristiania, og arrangerte offentlege foredrag av m.a. dåverande generalsekretær Eva Blytt. Ei anna tilreisande foredragshaldar medan Johansen-familien budde i Stavanger, var før omtalte Agnes Martens Sparre, generalsekretær frå 1919 (Stavanger Aftenblad 2.5.1913).

Då Johansen og familien flytta til Leirvik hausten 1916 hadde Olvik som vi har sett blitt meir eksplisitt teosof. Kanskje eksisterte det allereie no ei teosofisk gruppe her, eller kanskje var det møtet mellom Johansen og Olvik som førte til at ei slik gruppe blei starta, med det potensiale som følgjer for gjensidig inspirasjon og opp-

7. Dette blir ikkje omtalt spesifikt, men går fram av oversikter over losjar og deira ordførarar omkring i landet, frå og med NTT nr. 2, 1924.

muntring til å dela teosofien med andre. I oktober 1920 heldt Johansen foredraget «Er menneskenes skjæbne forutbestemt» i Stord ungdomslag. Det var ifølgje avisa Sunnhordland eit «greitt og forvitneleg» foredrag som han «vart væl fagna for» (25.10.1920). Tanken om at menneskets lagnad i dette livet er bestemt av livet mennesket har ført i tidlegare eksistensar er eit klassisk teosofisk tema som også Olvik var oppteken av og skreiv om.

Året etter, også i oktober, heldt Johansen eit nytt foredrag, no i Lillebø kommunistiske ungdomslag (LKU), med tittelen «Om tanken og tankens makt», også eit populært teosofisk tema:

Urmakar Johansen fortalde mellom anna om ein fransk vitskapsmann som hadde «opfundet nogle straal, hvormed han kunde fotografere de forskjellige bølger som utstraaler fra det menneskelige legeme og hvordan de hadde fundet at tanken er en række svingninger i flere farver og med sterkere og svakere konturer. Hvis vi var i stand til at se tanken, vilde vi se at ikke alle tanker har like farver og konturer. Tankens farve viser om tanken har med hat eller kjærlighet at gjøre.» Det «høist» interessante emnet vart framlagt på ein klår og lettfatteleg måte og hausta kraftig bifall [...] (referat frå LKUs protokoll, gjengitt og sitert i Bjørnson 1991:195).

Det er sannsynleg at den franske forskaren han tala om var fysikaren og parapsykologen Hippolyte Ferdinand Baraduc (1850–1909)

som meinte å kunna fotografera ikkje berre tankar men også sjela som forlèt legemet ved dødsfall. Han publiserte fleire bøker om eksperimenta sine, som m.a. teosofar fann interessante og sette inn i ei teosofisk forståingsramme, t.d. i boka *Thought-Forms*, først utgitt 1901 av Annie Besant og C. W. Leadbeater. Baraduc idéar blei også formidla til norske lesarar gjennom det spiritistiske tidsskriftet *Morgendæmringen* (1903, hefte 10, s. 76–7). Baraduc heldt foredrag om eksperimenta sine i ein teosofilosje i London (Blavatskylosjen) i 1908, referert i teosofiske tidsskrift, også dette blei vidareformidla til skandinaviske (og norske) teosofar, i det skandinaviske *Teosofisk Tidsskrift* (september 1908:215–217).⁸

Johansen heldt eit nytt foredrag over eit klassisk teosofi-tema, «Om reinkarnasjon», i Lillebø kommunistiske ungdomslag i april året etter, berre litt over ein månad før losje Klippen blei stifta. I referatet i LKUs protokoll blei foredraget kalla «meget interessant og fengslende» (Bjørnson 1991: 195).

Olvik på si side heldt fram med og intensiverte si teosofisk inspirerte skriving i *Naturlægen*, i det han nytta den teosofiske verdsforståinga si som forklaringsmodell for korleis sjukdommar oppstår og utviklar seg, og korleis sjukdommar kan heilast. Ein artikkel kalla «Fragmenter av supernormal pathologi» (*Naturlægen* nr. 12, 1918, nr. 1, 2 og 6, 1919), skapte tydelegvis så sterke reaksjonar at han måtte skriva «En liten undskyldning» (*Naturlægen* nr. 3, 1919): artikkelen var blitt oppfatta som «kjætterisk og ukristelig». Det han ba om orsaking for var likevel ikkje

8. Fotografen Ole Olvik har sikkert delt Johansens interesse for desse fotografiske eksperimenta. Visstnok tilfeldig skal han fått fotografert ikkje berre seg sjølv og kona i ekteparets private matstove, men også konas avdøde foreldre, i eitt og same fotografi (artikkelen «Aandefotografi». Kan vi fotografere vore døde?, i *Nationen* 7.6.1919, med reproduksjon av fotografiet). Kona det her er snakk om må vera Magnhild Olvik, og altså er det hennar foreldre (Elise Marie, 1836–1902 og Einar Andreas Richter, 1837–1907) som i følgje avisartikkelen skal visa seg i fotografiet, mellom ho og Ole Olvik.

innhaldet i serien, men at han ikkje hadde lukkast i å formidla tankane sine i ord som kunne akseptertast av lesarane. Han fritok likevel ikkje lesarane for ansvar, for: «dernæst ligger skylden hos læserne selv».

Vidare kunne han støtta seg på mystikaren, alkymisten og legen Paracelsus (1493–1591) gjennom legen Franz Hartmanns (1838–1912) lesing av Paracelsus, i ein artikkel om «Sand lægekunst» (Naturlægen nr. 1, 1922:11–13). At Hartmann også var ein av dei fremste tyske teosofane, som samarbeidde med Blavatsky og Olcott, og som grunnla Die Internationale Theosophische Verbrüderung i Tyskland i 1897, nemnte han ikkje. I ein annan artikkel i det same nummeret åtvåra han mot religiøst grubleri og angst for evig fordøming. Her viste han til og siterte Bhagavadgita, den mest kjende hinduiske heilage skrifter, som også hørte til blant tilrådd litteratur for teosofiske lesegrupper, saman med m.a. Blavatskys *The Key to Theosophy* (Kirkebø 1997:118–119). Olvik oppgav ikkje kva for omsetjing han brukte (noka norsk omsetjing av Bhagavadgita kom ikkje før i 1982), men det viser seg at førelegget hans, som han tilpassa både norsk språkdrakt og sine eigne teosofiske oppfatningar, må ha vore den finske diktaren og omsetjaren Nino Runebergs omsetjing til svensk (Runeberg 1910). Runeberg (1874–1934) var sjølv teosof, og omsetjinga hans bygde på annan teosofisk litteratur.⁹ Slik bidrog Olvik til spreining av teosofisk tankegods for så vidt over heile landet gjennom tidsskriftet sitt, men sikkert også gjennom foredrag om naturlækjarmetoden, både lokalt og på reiser andre stader, og Johansen lokalt gjennom foredrag særleg retta mot ungdom.

Kven dei andre medlemmene i ei eventuell studiegruppe og frå 1922 losje Klippen kan ha vore er ikkje godt å ha sikker formei-ning om. Det er likevel god grunn til å tru at ei av desse må ha vore Margit Olvik, kona til Ole Olvik. Det var eit sterkt hopehav mellom teosofane og Stjerneordenen både sentralt, men også rundt om i landet, med overlapping i både medlemskap og leiarskap. Olvik hadde bidratt med teosofiske artiklar til tidsskriftet Stjernebladet, og tok inn artiklar frå Lotus-Bladet i Naturlægen. Johansen fekk trykt ein artikkel henta frå Stjernebladet om Ordenen Stjernen i Øst, i Søndhordlands Tidende sommaren 1922 (sjå lenger nede). På bakgrunn av dette er det grunn til å tru at Margit Olvik ikkje berre var lokal sekretær for Stjernesenteret, men også medlem av den teosofiske losjen Klippen.

Har vi levet før? Avisdebatten

For teosofane var det dei kalla propagandaarbeid ein sentral del av verksemda. Ein losje hadde to oppgåver: først arbeid for den enkelte medlemens utvikling, og deretter arbeid for å spreia dei teosofiske ideane til eit større publikum. Til det siste var pressa og deltaking i debattar eit av fleire middel, og nytta av mange skriveføre norske teosofar.

For losje Klippen blei debatten som Agnes Martens Sparres foredrag «Har vi levet før?» førte med seg, ein rask start på dette propagandaarbeidet, der også Ole Olvik deltok. Som sitert over frå avisa Søndhordlands Tidende var det han som ønskte velkommen til foredraget den 13. mai, og formuleringane han er referert på å ha brukt kan tyda på at han var budd på

9. M.a. både Annie Besants og Bhagavan Das' utgåve med omsetjing til engelsk, Franz Hartmanns omsetjing til tysk, og William Q. Judges tolkning (*Essays on the Gita*), og med referansar til både *The Key to Theosophy* og *The Secret Doctrine* av Blavatsky. Runeberg hadde også i sitt arbeid med utgivinga i tankane at omsetjinga hans skulle kunna nyttast i teosofiske studiar og meditasjon i ein losje.

reaksjonar, kan hende idet han såg kven som var i salen: «Om folk var kommet sammen av videlyst, kritiksyke eller av andre bevæggrunde fik bli enhvers personlige sak». Den kanskje venta reaksjonen kom svært raskt, berre tre dagar etter foredraget.

Det starta med eit innlegg frå ein som kalla seg «Tilhører»,¹⁰ som var kontant avvissande til Sparres påstand om at reinkarnasjonslæra retteleg høyrer heime i kristen lære. (Pussig nok skreiv «Tilhører» konsekvent «inkarnasjonen» i dette første innlegget. Det kan sjølvstakt skuldast ein feil frå avis-settaren si side.) Tønen i innlegget var både sarkastisk og insinuerande, og forfattaren brydde seg ikkje om å prøva å bortforklara «sludret om inkarnasjonen; for det har fruon selv gjort ved sine selvmotigelser og ved å snu skriftens ord paa hodet.» I staden valde «Tilhører» å peika på det som han meinte var feilsitering og vranglesing av Bibelen. Sarkastisk avslutta «Tilhører»: «Men vi er selvfølgelig ikke paa et saa høit utviklingstrinn at vi kan fatte det!» (ST 16.5.1922).

Ti dagar etter trykte avisa lesarbrøv frå både Agnes Martens Sparre og Ole Olvik. Sparre svarte mellom anna med å sitera den aktuelle delen av foredragsmanuskriptet sitt, og avviste skuldinga om feilsitat, men vedgjekk at ho kunne ha forsnakka seg. Påstanden om vranglesing av Bibelen gav henne høve til å greia litt ut om teosofisk tolking av skriftera, og til å minna om det tolkingsmangfaldet som eksisterer innafor kristendommen. Burde ikkje det føra til ei erkjenning av at ingen kjenner den heile sanninga, berre ein del av den? «Maaske har teosofi den mission for vor tid at hjelpe den til at finde endnu en del av sandheten!» (ST 26.5.1922).

Olvik på si side kunne ikkje hugsa om Sparre hadde feilsitert eller ikkje, men om så var rekna han med at det handla om ei forsnakking. Meir opptatt var han av å argumentera for reinkarnasjonslæra sin plass i kristendommen. Ei rekkje bibelvers var vektige prov, meinte han, og konkluderte:

Jeg for min del kan ikke faa noget andet ut av dette og de øvrige her siterte bibelsteder, end at baade disciplerne og jødefolket paa Kristi tid trodde paa reinkarnasjonslæren som noget aldeles selvfølgelig. Bibelens egne ord beviser jo dette. Vover «tilhører» at kalde disse bibelens ord og beviser «sludder?» (ST 26.5.1922).

«Tilhører» sitt tilsvaer kom få dagar etter, men igjen var han uinteressert i å diskutera teosofien, det var berre «foredragets form og ulogiske fremstilling» (og no form og argumentasjon i Sparres tilsvaer, tydelegvis,) han ville kritisera, for: «Den opkonstruerte teosofiske lære er neppe værd en diskusjon. [...] læren er opkonstruert uten fast og bevislig grunnlag, en fantasireligion, moderne hedenskap», og: «Jeg dømmer ikke læren, den dømmer sig selv.» (ST 30.5.1922). Olviks innlegg lét han derimot stå ukommentert, kanskje fordi Olvik var så høgt respektert i Leirviksamfunnet at det var vanskeleg å bruka same debatteknikk på han.

Etter eit par veker kom det eit nytt, noko resignert, innlegg frå Sparre (ST 16.6.1922), som i sin tur førte til eit kjapt svar frå «Tilhører», som innleiingsvis slo fast at «det er ingen religion som har et saa sikkert grunnlag aa bygge paa som kristendommen. Og hvorfor? Jo, for vi har beviser

10. Vi kan sjølvstakt ikkje utelukka at «Tilhører» kan ha vore ei kvinne, sjølv om dei fleste som ytra seg i sunnhordlandsavisene (og andre aviser på den tida) nok oftare var menn enn kvinner.

for dens sannhet, og det er Kristus som har gitt oss bevisene.» (ST (23.6.1922)). Ut over det var innlegget prega av den same tonen og argumentasjonsteknikken som dei tidlegare innlegga var.

Endå ein avislesar blanda seg no inn i saka. «Ogsaa en tilhører» hadde vore til stades på begge foredraga til Sparre, og hadde funne dei både interessante og tankevekkande, og Sparre hadde uttalt seg tolerant og omsynsfullt mot alle som var til stades, utan noka form for spydige utsegner. «Ogsaa en tilhører» hadde tydelegvis fått nok av «Tilhører»s polemikk og oppmoda han til sakleg debatt (ST 27.6.1923). Ikkje lenger overraskande kom «Tilhører» med eit raskt tilsvar også på dette, og skreiv mellom anna at han hadde «virkelig medlidenhet med Dem og andre som mener å finne noget [sic!] i teosofien som kan kalles «belærende» [dvs. lærerikt]» (ST 30.6.1922).

Sjølv om debatten med «Tilhører» ikkje blei noka god meiningsutveksling, der «Tilhører» i røynda ikkje var det minste viljug til å diskutera saka, men heller vrei og vende på Agnes Martens Sparres ord, og kom med lite flatterande karakteristikkar, så blei dette likevel eit høve som Sparre og Olvik kunne nytta til å gjera teosofiske idear meir kjende ut over ein snever krets, i deira tilsvaer. Det var neppe eigna til å overtyda nokon av dei lesarane som på førehand hadde same meinung om teosofien som «Tilhører», men andre kan ha lese Sparres og Olviks utgreiung om teosofisk tilnærming til «sanninga» og til reinkarnasjonslæra med interesse. Dermed blei «Tilhører» utilsikta ein tenar for marknadsføringa av teosofiske idear.

Losjearbeidet 1922–1926

Leiinga i Norsk Teosofisk Samfunn må ha hatt store forventningar til den nye losjen og losjeformannen Olvik. I årsmeldinga for

1922 til Teosofisk Samfunn sentralt skreiv generalsekretæren:

One new Lodge «Klippen» has been formed at Leirvik. The President of this lodge is Mr. O. Olvik, a most prominent member of the T.S. and also of great reputation as founder and proprietor of the first Vegetarian Sanatorium in Norway and himself a great, very skilled Natural Healer and Homeopath (Sparre 1923:123).

Den nye losjen viste stor arbeidsvilje. Til det før nemnte årsmøtet i Norsk TS i Kristiania 4.–5. juni 1922, berre tre veker etter losjestiftinga, kom det eit helsingstelegram frå «den nye loge 'Klippen' paa Stord med anmodning om at næste aarsmøte maatte bli henlagt til Vestlandet» (NTT 1922:282). Årsmøtet gjorde vedtaket: «Næste aarsmøte besluttedes henlagt til Vestlandet, avholdt i pinsen 1923 paa Leirvik paa Stord. Loge Klippen og losje Vesta har erklæret sig villige til at paata sig det nødvendige arrangement» (NTT 1922:284). Årsmøtet kom likevel aldri til Stord, neste årsmøte blei halde i Kristiania i slutten av august 1923. Korkje på dette eller seinare årsmøte hadde losje Klippen eigen utsending, men det var ikkje så sermerkt for dei mindre losjane rundt om i landet, der reisa til Oslo ville vera både tidkrevjande og dyr.

Sommaren det same året trykte Søndhordlands Tidende ein artikkel av den anglikanske presten C. W. Scott-Moncrieff, «Etter «Stjernebladet», organet til Ordenen Stjernen i Øst. Artikkelen med tittelen «Vor tids store forventning» kom i sju delar i løpet av juli og august (18., 21., 25. og 28.7, og 4., 8. og 11.8). Forfattaren blei presentert som prest i den engelske statskyrkja men han var også teosof. I artikkelen, opphavleg eit foredrag Scott-Moncrieff heldt for ei

gruppe med prestar i London i 1911, gjekk han god for teosofien og for den utbreidde forventninga blant mange teosofar, uttrykt gjennom Ordenen Stjernen i Øst, om ein snart kommande ny Kristus eller verdslærer (som mange meinte ville vera den tidlegare nemnte Jiddu Krishnamurti). Ifølgje Stjernen var det Andreas Christian Johansen som hadde sørgt for at dette kom inn i avisa (Stjernen 1922:119), og det blei lovorda som eit eksemplarisk arbeid i propagandatenesta. Om det var han eller avisredaksjonen som endra tittelen er uvisst; det kan uansett henda at den opphavlege tittelen blei vurdert å vera for provoserande: «Den kommende Kristus og Ordenen Stjernen i Øst».

I september same året var generalsekretæren Agnes Martens Sparre tilbake på Leirvik. I begge lokalavisene var det rykt inn annonsar for foredraget ho skulle halda i kommunelokalet laurdag 23.: «Di[s]cipelskabets vei» (ST og S 22.9.1922). Det er all grunn til å tru at besøket inkluderte møte med dei lokale teosofane og Stjernemedlemene, og deltaking i losjemøte i Klippen. Også dette var del av ei rundreise til ulike losjar på Vestlandet; offentlege foredrag heldt ho både i Stavanger og Bergen.¹¹ Leirvik var no kommen inn som ein fast stoppestad på reiseruta til utsendingar frå Kristiania.

Nokre månader etter, i februar 1923, er det losje Klippen sjølv som står for eit offentleg foredrag på Leirvik, «om teosofiens grunnprinsipper» ved Olvik, kunngjort i både Sunnhordland og Søndhordlands Tidende (9.2.). I NTT 1922–1923 hadde det gått ein føljetong med tittelen «Teosofiens grunnprinsipper» av visepresidenten i det internasjonale TS, C. Jinarajadasa. Det er rimeleg å tru at Olviks

foredrag var bygt på eller inspirert av Jinarajadasas tekst.

Som nemnt over var det meininga at Norsk Teosofisk Samfunns årsmøte 1923 skulle avviklast på Leirvik i pinsen. Allereie i desember 1922 kom meldinga om at årsmøtet inntil vidare var utsett til hausten 1923 (NTT 1922:384), og seinare at det ville bli halde i Kristiania i samband med visepresidenten Jinarajadasa sitt besøk i august (NTT 1923:48). Årsmøtet blei så avvikla 29.–30. august 1923. Til årsmøtet hadde losje Klippen sendt inn sin årsrapport (NTT 1923:124–125), men korkje Vesta eller Klippen deltok med utsendingar.

I januar, februar og mars 1924 var det nye besøk frå Norsk TS sentralt i vestlandslosjane, i Stavanger, Haugesund, Leirvik og Bergen, denne gongen ved Brynjolf Bjørset som representerte generalsekretæren som ikkje kunne reisa dette året pga. sjukdom (NTT 1924:116).

Han starta i Bergen 1.–2. januar med deltaking i lukka stjernemøte og eit teosofisk møte ope for utanforståande. Det same gjentok seg i Haugesund og Stavanger (5.–6. og 7.–8.), medan det på Leirvik (3.–4.) berre blei til å helsa på alle teosofar og stjernemedlemar utan noko møte, fordi «Logeordføreren hadde ikkje anledning til at sammenkalde møte da» (NTT 1924:63–64). Kanskje hadde det samanheng med at Olvik denne vinteren var mykje plaga av den dårlege helsa si (Skeidsvoll 1957:127).

I februar og mars var Brynjolf Bjørset tilbake til dei same stadene på Vestlandet med eit offentleg foredrag, som han sjølv skildra slik i rapporten til generalsekretæren: «delvis som 'Indisk tankeliv' og delvis under navn av teosofi, blev her git en oversikt over den teosofiske opfatning, livet i Adyar [TS

11. «Teosofiens opgaver i vor tid», var foredragstittelen i Bergen og Stavanger; Stavanger Aftenblad 18. og 19.9. Bergens Tidende 26. og 27.9. Kanskje var ho også innoom Haugesund, utan at det blei halde offentleg foredrag der.

sitt hovudkvarter i India] og andre sentrer, Ordenen Stjernen i Øst etc.». Alle stadene blei besøket kombinert med møte eller uformelle samvere med teosofar på staden (NTT 1924:63–64). På Leirvik heldt han foredraget sitt i Ungdomshallen 16. mars, avertert med annonsar og likelydande førehandsomtale i Sunnhordland og Søndhordlands Tidende. Foredraget samla fullt hus ifølgje Søndhordlands Tidende, som omtalte foredraget m.a. slik: «Mest indgaaende skildrede han den gamle hinduistiske livsbetragtning, som i store træk faldt sammen med den livsbetragtning, som vi kjender fra theosofien i vore dage» (18.3. 1924).¹²

På denne tida hadde helsetilstanden til Ole Olvik forverra seg, men dødsfallet hans 18. april 1924 var likevel uventa. I dei mange nekrologane var det helst som naturlækjar og grunnleggar av Furuly Helseheim han blei mint, men Søndhordlands Tidende minte om det teosofiske livssynet hans (ST 22.4.1924), og blant dei mange kransane som blei lagt ned i hans minne var ein frå «Stord Teosofiske forening», ved Andreas Christian Johansen, den nye losjeordføraren. Norsk TS var også representert i gravferda ved Trygve Colban Buchholdt, medlem av St. Olafslosjen i Trondheim. I nekrologen i NTT blei det poengtert: «For vaart norske T. S. er det et følelig tap at miste vaar gode og trofaste bror og medarbeider» (NTT 1924:1997).

Det neste, og siste, *avis*sporet etter teosofisk verksemd på Leirvik kjem ikkje før i mai 1926. Då var generalsekretæren Sparre tilbake på Leirvik med eit offentleg foredrag, som blei annonsert og fekk god førehandsomtale i avisene (S 4. mai; ST 4. mai, annonse 7. mai). Foredraget ho heldt, 8. mai i Ungdomshallen, var det eine av to ho også

heldt i Stavanger 3. og 5. mai: «Som du sår skal du høste». Generalsekretæren hadde nok også møte med medlemne i losje Klippen, og blei oppdatert på situasjonen. Losjen sendte rapport til Norsk TS-årsmøtet i Trondheim i september, men deltok ikkje med representant (NTT 8 1927:42).

I rapporten om losjearbeidet 1925–26 blei det slått fast: «Losje Klippen på Stord led et uerstattelig tap ved O. Olviks død». Ein del medlemar hadde flytta frå staden eller meldt seg ut, slik at det no berre var fire att. Losjen var likevel aktiv. På møta sine hadde dei gjennomgått sentral teosofisk litteratur: *Ved Mesterens føtter* av Krishnamurti, *Mestrene og Veien* av Leadbeater, og *Den uråldriga Visdomen* av Besant, og losjen hadde også lånt ut bøker til interesserte. Losjen hadde gratis fått nytta lokale hjå Ungdomslaget (NTT 8 1927:55). Dette er det siste livsteiknet frå losje Klippen.

Losje Klippens daude

Då det i påsken 1927 skulle avviklast eit teosofisk vestlandsstemne i Bergen, var losje Klippen forventet representert (Bergens Tidende 12.4.1927), men stilte verken på dette eller på eit tilsvarende vestlandsstemne året etter i Stavanger (NTT 1927:2 og 99–100; NTT 1928:25). Ifølgje generalsekretærens rapport for 1928 hadde ho besøkt alle losjane det året, med unntak av Haugesund og Tromsø (NTT 1929:23), men det er ingen spor etter besøket på Leirvik i aviser, truleg fordi det ikkje blei halde noko offentleg foredrag der denne gongen. I referatet frå årsmøtet i Oslo 14.–16. september 1929 blir det påpeikt at m.a. «Stordlosjen» ikkje hadde sendt noka melding (NTT 1929: 128).

Dersom losjen heldt fram med dei få medlemne og Andreas C. Johansen som

12. Når Bjørset hadde høve til å besøka vestlandslosjane to gonger på så kort tid var det sikkert fordi han i det då inneverande skuleåret var vikarlærer i Skudeneshavn på Karmøy (*Skole for ungdom på Sør-Karmøy i 50 år* 1994:13).

losjeordførar, må i alle tilfelle losjen ha fått eit nytt slag, kanskje det endelege, då sistnemnde med kona og framleis heimebuande born flytta til Odda i januar 1930, der han døydde i mars året etter. Margit Olvik hadde antakeleg flytta frå Leirvik til Stavanger alt i 1928, der det ser ut til at ho fann sin plass i kyrkjelyds- og misjonsarbeid; ingenting tyder på at ho der engasjerte seg i teosofien eller Stjerneordenen, som kor som er blei oppløyst i 1929.

I 1935 blei losje Klippen rekna som ein av dei sovande losjane i Norsk TS. Under tittelen «Et åpent brev til våre hvilende losjer», skreiv den dåverande generalsekretæren Erling Havrevold:

Og så *Stord*. Losje *Klippen*. For et sterkt navn! Klippen, fjell som holder stand mot tid og slit. I hr. Olviks tid hadde losje Klippen sin glanstid, hr. Olviks *Helseheim* var som et teosofisk Centrum på Vestlandet, og mange er de medlemmer som kom til ham og søkte helsebot. Nu har det lenge vært stilt om losje Klippen. Men navnet forteller at den ennå er til. (NTT 1935:25).

Enno i 1936 håpa Norsk TS sentralt at losjen skulle gjenoppstå: «Dessverre har vi fremdeles enkelte passive losjer, hvis fremtidsskjebne det ikke er godt å ha noen formening om. Tromsø, Kristiansund, Stord, Rjukan. Skal de definitivt gå over i vår historie som fortidsminner, eller har de ennå rotkraft til å avgi nye skudd? Man får i det lengste håpe på nytt liv.» (NTT 1936: 82). Historien viser at det var eit fåfengt håp.

Konklusjon

All merksemda som teosofien fekk i lokalavisene omkring opprettinga av losje Klippen i 1922 og seinare, kunne sikkert gi

inntrykk av at teosofien då var på frammarsj på Leirvik. Likevel er det ingenting som tyder på at Klippen på noko tidspunkt kan ha hatt særleg fleire medlemmar enn dei sju som kravdest for å oppretta ein losje. Trass i at Stord- og særleg Leirviksamfunnet frå 1900 til 1920-talet hadde vore gjennom og stadig var i ei rivande utviklinga og vekst (Skjæveland 2006:30–43), så var det religiøse mangfaldet framleis begrensa, med lite rom for ei så pass alternativ religiøs rørsle som teosofien. Det at teosofien med sine idear om reinkarnasjon og karma raskt blei assosiert med hinduisme er ei side av saka. Førestellinga om ein kommande ny Kristus, ein ny verdslærer i skapnad av den unge indaren Krishnamurti, var antakeleg heller ikkje lett å selja.

Når teosofien fekk så mykje merksemd dei første par åra skuldast det utan tvil Ole Olvik, som hadde høg status i Leirvik og Stordsamfunnet pga. si verksemd som grunnleggjar og drivar av Furuly Helseheim og sitt rykte som ein vellukka naturlækjar. Men også han kunne bli skulda for å uttrykka «kjetteriske og ukristelige» tankar. Arvtakaren etter han, Andreas Christian Johansen, hadde ikkje den same statusen, og om han etter alt å dømme var respektert i samfunnet, så var han også kommunist, og, ser det ut til, svært frittalande som når han i eitt tilfelle skal ha omtalt Leirvik som «et av de mest aandforlatte steder» (Morgenavisen 12.3.1929). Dette var to sider ved han som kan ha ført med seg ein viss skepsis og redusert sjansen for nyrekruttering til losjen. Når så den allereie kraftig reduserte losjen mista sin andre losjeførar i 1930, er aktiviteten blant medlemmane blitt så liten at det ikkje lenger er noko reelt håp for at han skal leva vidare. Losje Klippen på Leirvik blei dermed til lite anna enn eit religiøst mellomspel i det religiøse landskapet i Stord på 1920-talet.

Kjelder

Stavanger byarkiv, Kommunale folketellinger åra 1912-1916 (<https://stavangerbyarkiv.no/2018/01/23/folketellinger-1903-1916/>)

Stord Sokneprestembete, Ministerialbok B 2, 1878–1913, «Dagsregister» og «Indmeldte» 1909.

Stord Sokneprestembete, Ministerialbok B3, 1913–1925, «Dagsregister» 1916.

Bergens Tidende, 1.9.1916; 26. og 27.9.1922; 12.4.1927.

Haugesunds Avis, 30.9.1905; 17.7., 19.7., og 22.7.1916.

Lotus-Bladet. Organ for tænkende ungdom, 1916–1922.

Medlemsblad. Utgit av den Norske Sektion av det Teosofiske Samfund, 1919.

Morgenavisen, 12.3.1929.

Morgendæmringen. Tidsskrift for spiritistiske Studier, 1903, 1905.

Nationen, 7.6.1919.

Naturlægen. Tidsskrift for et naturlig levevis og naturlig lægedom og mot rusdrik og dyrplageri, 1918–1919, 1922.

Norsk Teosofisk Journal. Officielt organ for Det Teosofiske Samfund i Norge, 1914.

Norsk Teosofisk Tidsskrift. Det officielle organ for Det teosofiske Samfund i Norge, 1922–1924, 1927–1929, 1935–1936.

Ofotens Tidende, 3.2.1908.

Stavanger Aftenblad, 2.5.1913; 18. og 19.9.1922.

Stjernebladet. Herold for Østens Stjerne i Norden, 1916.

Stjernen, 1922.

Sunnhordland, 25.10.1920; 2.5., 3.5., 8.5., 12.5., 15.5., 22.5., og 22.9.1922; 9.2.1923; 4.5.1926; 23.3.1931.

Sunnhordlendingen, 15.2. og 1.3.1919.

Søndhordlands Tidende, 15.11.1916; 23.5. og 12.9. 1919, 2.5., 3.5., 9.5., 12.5., 16.5., 26.5., 30.5., 16.6., 23.6., 27.6.,

30.6., 18.7., 21.7., 25.7., 28.7., 4.8., 8.8., 11.8., og 22.9.1922; 9.2.1923; 18.3. og 22.4.1924; 24.5. og 7.5.1926.

Teosofisk Tidskrift för Skandinavien. Organ för Teosofiska samfundets Skandinaviska Sektion, 1908.

Tænk selv. Organ for Foreningen Kringsjaa, 1903.

Vesteraalens Avis, 15.5.1903.

Litteratur

Algeo, John 2005. Theosophical Society. I Jones, L. (red.). *Encyclopedia of Religion*. Detroit, MacMillan Reference, band 13, s. 9142–9144.

Bjørnson, Øyvind 1991. *Gruva. Litlabøsamfunnet gjennom 100 år*. Stord, Stord kommune.

Campbell, Bruce F. 1980. *Ancient Wisdom Revived. A History of the Theosophical Movement*. Berkely, Los Angeles, London University of California Press.

Coldevin, Axel 1966. *Bodø by 1816–1966*. Bodø, Bodø kommune.

Gilhus, Ingvild Sælid og Lisbeth Mikaelsson (red.) 1998a. *Skjult visdom – universelt brorskap. Teosofi i Norge*. Oslo, Emilia.

Gilhus, Ingvild Sælid og Lisbeth Mikaelsson 1998b. *Kulturens refortrylling. Nyreligiositet i moderne samfunn*. Oslo, Universitetsforlaget.

Gilhus, Ingvild Sælid og Lisbeth Mikaelsson 2017. Ordenen Stjernen i Øst og julens budskap. En analyse av *Stjernebladets* julenumre. *Tidsskrift for kulturforskning*, vol. 16, s. 41–54.

Hope, Ingvild 1995. Teosofi i Norge. En historisk analyse av Ordenen Stjernen i Øst. Hovudoppgåve i religionsvitenskap, Universitetet i Bergen.

Hopland, Karstein 1998. Teosofi og teologisk kristendom – en strid mellom åndsfrænder. I Gilhus og Mikaelsson (red.) 1998a, s. 156–169.

- Høyland, Ola 1972. *Stord bygdebok. Stord i gamal og ny tid*, band 1. Stord, Stord herad.
- Ihlen, Cristian 1920. *Teosofi og kristendom. En populærvidenskabelig fremstilling*. Kristiania, Aschehoug.
- Kirkebø, Synnøve 1997. Teosofi i Norge. Norsk Teosofisk Samfunn 1893–1940. Hovudoppgåve i religionsvitenskap, Universitetet i Bergen.
- Kraft, Siv Ellen 2016. Theosophy in Norway. I Bogdan, Henrik og Olav Hammer (red.). *Western Esotericism in Scandinavia*. Leiden, Brill, s. 570–577.
- Myklebust, Alf Terje 1983. Sunnhordlands-aviser frå første halvdel av 1900-talet. *Sunnhordland Årbok*, vol. 64, s. 57–79.
- Natvig, Richard 1998. Teosofen og naturlegen Ole Olvik (1858–1924): «Den lykkeligste gjerning jeg har utført i mit liv var den handling at træ ind i teosofisk samfund». I Gilhus og Mikaelsson (red.) 1998a, s. 125–155.
- Runeberg, Nino 1910. *Bhagavad-Gita. Herrens sång*. Helsingfors, G.W. Edlunds Förlagsaktiebolag.
- Stene, John 1916. *Teosofien og evangeliet. En liten hjelp til orientering*. Stavanger, K. Opsanger.
- Skeidsvoll, Agnar 1957. *Naturlækjaren O. Olvik*. Andre utgåve. Bergen, Lunde & Co. (Førsteutgåve 1929).
- Skjæveland, Yngve 2006. *Stord frå steinalder til oljealder*, band 3: 1900–2000. Stord, Stord kommune.
- Skole for ungdom på Sør-Karmøy i 50 år. Realskole-Framhaldsskole-Ungdomsskole*. 1994. Skudenes, Skudenes ungdomsskole.
- Sparre, Agnes Martens 1923. T.S. in Norway. I *General Report of the Forty-Seventh Anniversary and Convention of the Theosophical Society Held at Adyar December 25th to 28th, 1922*. Adyar, Madras, India, Theosophical Publishing House, s. 123–124.
- Tillett, Gregory John 1986. Charles Webster Leadbeater 1854–1934: A Biographical Study. PhD-avhandling, University of Sydney.
- Vold, Karl 1918. *Moderne religiøsitet og religionsdannelser. Et tidsbillede*. Kristiania, Lutherstiftelsen.

Presentasjoner av dr.avhandlinger

Forfattermuseumsfunksjonene. Musealiserte relasjoner mellom liv og litteratur. En studie av Hamsunsenteret, Bjerkebæk – Sigrid Undsets hjem og Hauge-senteret.

Det humanistiske fakultet, Universitetet i
Oslo/ Høgskulen på Vestlandet avd.
Sogndal.
Disputas: 24. januar 2020

Thea Aarbakke
Thea.aarbakke@annomuseum.no

I avhandlingen *Forfattermuseumsfunksjonene. Musealiserte relasjoner mellom liv og litteratur* (2019) har jeg forsket på tre unge institusjoner viet til hvert sitt etablerte forfatter-
skap. De stiller ut tre norske forfattere som
markerte seg i det 20. århundret, nemlig
Knut Hamsun (1859–1952), Sigrid Undset
(1882–1949) og Olav H. Hauge (1908–
1994). Institusjonene det dreier seg om er
Hamsunsenteret som åpnet i 2009, *Bjerkebæk
– Sigrid Undsets hjem* som åpnet i 2007 og
Hauge-senteret som åpnet i 2014.

Det overordnede forskningsspørsmålet
mitt har vært: *Hvordan stiller forfattermuseer
og litteratursentre ut forfatterskap og forfatter-
biografi?* Det er fullt mulig å lese Undsets
roman *Jenny* uten å ha kunnskap om
forfatterens liv. Det er også fullt mulig å lese
biografien *Mitt liv var draum. Ein biografi
om Olav H. Hauge*, uten å ha kjennskap til
Hauges diktning. På museum, i utstillings-

rommet, formidles både historier om
forfatterens biografiske liv og deres litteratur.
Presentasjoner av forfattersubjektet og fortel-
linger om det de skrev krysser og møtes,
fordi liv og verk stilles ut, side om side. Jeg
har vært interessert i å undersøke utstillings-
rommene som en alternativ inngang til
resepsjonen av forfatterne.

Hvem får oppkalt et museum etter seg?
Utvalget i avhandlingen viser tre etablerte
forfattere som hadde stor suksess i sin egen
samtid. I tillegg har Hamsun, Undset og
Hauge levd deler av livene sine på stedet
eller i bygningen der det i dag står et mu-
seum med deres navn på. Hamsuns barn-
dom ble tilbrakt på Hamarøy, der Hamsun-
senteret ble bygget og står plassert. Bjerke-
bæk er navnet Undset ga huset sitt på
Lillehammer da hun flyttet inn i 1919. I dag
er dikterhjemmet blitt til et museum.
Hauge-senteret har lokaler i det gamle
kommunehuset i Ulvik, som er Hauges
hjembygd. Byggenes plassering gir institu-
sjonene muligheten til å bruke deres omgiv-
elser i formidlingen av forfatterne, noe
sentrene og museet i flere tilfeller også gjør.

Utstillingsanalysen er delt opp i tre
kapitler og er avgrenset til tre samlings-
punkter i utstillingene der forfatterskap og
forfatterbiografi tydelig møtes. I det første
analysekapittelet dreier det seg om bruken
av utstillingsrommenes vinduer som middel
til å tydeliggjøre stedet hvor utstillingen er
situert. I det andre analysekapittelet
analyserer jeg installasjoner av skrivebordet

som utstillingsgjenstander, og hvordan skrivebordet brukes til å formidle stedet der verkene er blitt til. I det tredje, og siste analysekapittelet utforsker jeg bruken av boksamlinger i utstillingene, som grep for å binde sammen forfatter, verk og den litteraturen som forfatteren selv var inspirert og omgitt av. I avhandlingens analytiske hoveddel undersøkes disse tre utstillings-grepene – vinduer, skrivebord og boksamlinger – på tvers av de tre institusjonene.

Det er først og fremst litteraturvitere som har forsket på dikterhjem og forfattermuseene. Min interesse for forfattermuseer som fenomen har først og fremst vært av museologisk karakter. Ved å fokusere på museenes egne kommunikasjonsmidler: glassmontre, tidslinjer, museumsgjenstander, rekvisitter, installasjoner og utstillingstekster har jeg undersøkt hvordan museene bruker utstillingsteknologiene til å fortelle historier om forfatterne, og hvordan museenes særegne kommunikasjonsmidler har en effekt på hvordan disse historiene ble fortalt. Utstillingsteknologier har tildelte funksjoner: Tidslinjen visualiserer en bestemt tidsforståelse og glassmontrene beskytter verdifulle gjenstander. I tillegg så jeg hvordan utstillingsteknologienes design og utforming hadde en effekt som museene kunne bruke, og som de i flere tilfeller gjorde. I avhandlingen argumenterer jeg for at dette har en betydning for hvordan forfatternes liv og litteratur kommuniseres i utstillingene.

Det finnes ikke mye museologisk forskning på forfattermuseer, hvis vi avgrenser til den engelskspråklige og skandinaviske litteraturen. Ifølge kulturviteren Hans Dam Christensen kan det manglende museologiske forskningsbidraget på enkeltpersonmuseer være en konsekvens av at en stor del av museologiske publikasjoner kommer fra forskere i USA, der det finnes få enkeltpersonmuseer å forske på (2001). En annen grunn

kan være at representasjonskritiske studier lenge har vært dominerende innen museologisk forskning. De små enkeltpersonmuseene har ikke hatt like stor gjennomslagskraft i diskusjoner om museenes maktstrukturer og koloniale arv, temaer som mange museumsforskere har vært opptatt av siden 1990-tallet. I begynnelsen av det 20. århundret ble mange av forfattermuseene opprettet takket være private initiativ fra forfatteres slektninger og fans. Derfor har ikke musealiserte dikterhjem blitt anerkjent som seriøse aktører i museologiske studier i like stor grad som de nasjonale kunst-, kulturhistoriske- og naturhistoriske museene. I min avhandling løfter jeg frem tre unge institusjoner innenfor en museumssjanger som i dag er i vekst. Hamsunsenteret, Bjerkebæk og Hauge-senteret er valgt ut for å vise en bredde i hva forfattermuseer og -sentre i dag er, og for å utvide forskningen på forfattermuseer til mer enn musealiserte dikterhjem.

Tilsammen har jeg utført åtte feltarbeid på tre institusjoner over en to-årsperiode, mellom 2016 og 2018. Jeg har dokumentert utstillingene i form av foto. I tillegg har jeg vært i kontakt med de ansatte som har gitt meg tilgang til magasiner, arkiv, utstillingsplaner og andre relevante dokumenter. Først og fremst har metoden vært å gå gjennom det materielle. Det betyr at jeg har undersøkt hvordan kuraterte rom, gjenstander og installasjoner påvirker resepsjonen av forfatternes liv og litteratur i utstillingene. For å få det materielle til å komme til syne i analysene, og selv se det, har jeg lest aktørnettverksteori, fordi aktør-nettverksteori (heretter ANT) også er en metode som gir oppmerksomhet til tingene, materialiteten og relasjoner mellom både menneskelige og ikke-menneskelige aktører. Særlig har jeg brukt Latours bok *Reassembling the Social* (2005) og Laws tekst *After ANT: complexity, naming and topology* (1999).

I ANT fant jeg de analytiske verktøyene jeg trengte for å gjøre en utstillingsanalyse der relasjonene mellom gjenstandene blir viktigere enn gjenstandene i seg selv. Ordet 'aktør-nettverk' er et såkalt oksymoron, et konsentrert paradoks i sammensetningen av to ord som skaper en spenning. Oksymoronet får frem at «ingenting hviler i seg selv», og at ingen gjenstander er suverene, men at de må forstås i forhold til hverandre – som en del av et større nettverk. Jeg har vært opptatt av hvem eller hva som handler slik at utstillingene virker på forskjellige måter.

Analysene mine viser hvordan tingene i utstillingene ikke er statiske, objektive gjenstander. De rommer og har et potensial til å romme flere historier enn de som blir vektlagt i et bestemt utstillingsgrep og som gjenstandene blir valgt til å representere. De forbindelsene jeg har valgt å følge, er heller ikke uttømmende. Det finnes mange flere, og mine analyser av dem er én av mange. Dette er også styrken med en ANT-analyse av utstillingene, fordi analysen åpner utstillingene opp, og blir en metode til å tenke nytt om etablerte kuratoriske praksiser. ANT blir et verktøy for å se utstillingene med et nytt blikk.

Fordi museer er og virker forskjellig på ulike steder og til ulike tider, er det viktig å undersøke hvordan de faktisk virker på spesifikke steder. Avhandlingen demon-

strerer hvordan utstillingene binder sammen forfatter, verk og litteraturen som forfatteren selv var inspirert av eller omga seg med. I analysene viser jeg hvordan utstillingsgrep kan underbygge forfattermyten, men at utstillingsteknologier også kan bidra til å løse opp forestillingen om den enestående forfatteren.

Forskningslitteraturen om forfattermuseer har ikke i tilstrekkelig grad sammenlignet ulike måter å stille ut forfatterskap på. I toneangivende forskningspublikasjoner om forfattermuseer er musealiserte dikterhjem blitt behandlet som noe annet enn de nye sentrene, hvilket de også er, avhengig av hvilke spørsmål man som forsker er opptatt av å besvare. Min ambisjon har vært å utvide forskningen på forfattermuseer til mer enn musealiserte dikterhjem. Private hjem var lenge et utgangspunkt i etableringen av offentlige museer viet forfatterskap. I min avhandling viser jeg at det ikke nødvendigvis lenger er tilfelle. I dag utgjør forfattermuseene en betydelig del av det norske museumstilbudet. Hvis vi velger å se på dikterhjem og sentre under ett, er forfattermuseet en museumssjanger som har klart å fornye seg og finne nye saker å bry seg om i en postmoderne verden.

Assembling the Anthropocene: How do museums engage with the global environmental crisis through objects, exhibitions and museum work?

Faculty of Humanities, University of Oslo
Public Defense: 22 November 2019

Bergsveinn Þórsson
Bergsveinn.thorsson@ikos.uio.no

Human impact

The Anthropocene is a geological concept proposing that Earth has entered a new geological epoch, a period driven by the impact of human activity on the planet. The decisive influences humans have had on the planet are uncontested: growing concentration of carbon dioxide in the atmosphere, accumulation of trash and pollution, unsustainable natural resource extraction, urbanisation and intensive agricultural activity are among the impacts that will undoubtedly leave a permanent mark in the geological record for unforeseeable future.

The vast human impact on the planet has complex and diverse ramifications not only for the environment, as they also have economic, political, cultural and social implications. People and communities are disproportionately affected by the global environmental crisis, hurting them the most that have contributed least to the crisis.

In recent years, museums have increasingly committed research, exhibition and educational resources to engage with the complexity of the environmental crisis. Museums approach these concerns in a wide variety of ways, from fostering knowledge and evidence-based understanding of climate change, collaborating with communities to stimulate public engagement, amplifying research and preservation efforts for biodiversity, and emphasising sustainable

futures, to contemplating the local implications of a changing climate and reflecting the interconnectedness of nature and culture. In my doctoral thesis I examined how the concept of the Anthropocene has emerged in museums as a framework to engage with these concerns. The concept has been enacted to think and act cohesively regarding the multifarious impact of human activity on the planet and to highlight the interconnectedness of nature and culture.

Assembling the Anthropocene

What kind of a framework is the Anthropocene for museums? Instead of looking at the Anthropocene as a readymade framework for museums to adapt their work to, my intention was to analyse how museums bring together different elements of museum work to assemble the Anthropocene in specific situated forms. For the thesis the overall question was how different museum practices, techniques, and methods contribute to assembling the Anthropocene? To account for the wide variety of practices, expertise, methods and techniques that contribute to how museums function, the theoretical framework drew inspiration from assemblage theory. Philosopher Manuel DeLanda developed this theory as a tool for social analysis in his book *A new philosophy of society: Assemblage theory and social complexity* (2006). Based on the fragmented thoughts and writings of Gilles Deleuze and Felix Guattari on assemblages, DeLanda argues that analysing social entities as assemblages draws attention to the complexity of the social, and the contingency and malleability of how heterogeneous elements gather together to make wholes, therefore challenging essentialist arguments and analysis of intrinsic qualities of social forms. Museologist Sharon Macdonald has argued for the same

approaches toward complexity in heritage and museum studies. In her book *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* (2013) she argues that museums as social forms are made up of diverse constituent practices, affects and materialisations.

In my research I analysed the concept of the Anthropocene as an assemblage rather than a predefined framework. I did so by looking at the diverse practices, expertise, objects and people that are involved in the process of assembling the concept. The findings were presented in three separate articles, each presenting specific cases on three different scales of analysis: two museum objects, an exhibition and a museum as an organisation. Together the analyses give an overview of how the Anthropocene emerges in particular ways, and highlights how museums actively materialise the concept instead of passively receiving it.

Anthropocenic objects

The first article highlighted the significance of the histories and agencies of diverse materials that come together in two museum objects, a plastiglomerate from Museon in The Hague and a fatberg at the Museum of London. The analysis examined the two objects as ‘anthropocenic objects’ to emphasise the vitality of living and nonliving matter. The objects are unintended consequences of consumer culture, assemblages of discarded matter that are made up of disposable goods, human waste, plastics, organic, and inorganic materials. Plastiglomerate is a conglomerate of melted plastic, beach sediment, basaltic lava fragments and organic debris, highlighting the presence of plastic waste in the environment and how it refuses to simply go away when disposed of by humans. At the exhibition

One planet at the MuseOn in the Netherlands, the plastiglomerate is presented in a display case along with rock samples covering billions of years of Earth’s history. The presence of plastic, as a manmade material, inserts human impact as a contributing force to recent development in the long history of the planet. Similarly, the fatberg at the Museum of London combines the acts of people flushing wet wipes and pouring oil and fat down the drains creating perfect conditions for fatbergs to form and grow by accumulating everything that runs through city sewage systems. The two objects escape easy categorisation, as they are not purely cultural artefacts or natural specimens, but they do materialise a sense of the Anthropocene in a way that highlights the interconnectedness of nature and culture, and the entanglements of human agency, living and nonliving entities and natural processes. The objects reveal how the discourse on the Anthropocene conveys the agency of presumably inert matter like waste and its impact on the planet. [Fig. 1]

Fig. 1. The Whitechapel fatberg at the Museum of London was kept in a sealed off case. Shortly after it was put on display the fatberg hatched flies, started sweating and changed color. Photo by Anna Sigríður Halldórsdóttir.

Exploring the Anthropocene

The second article examined the exhibition *Welcome to the Anthropocene: The Earth in our Hands* (2014–2016) at the Deutsches Museum, in Munich Germany. The examination revealed how the exhibition created different versions of the Anthropocene by bringing together various objects and display technologies. In the analysis I present three impressions based on my own visit, the exhibition catalogue and articles written by the curatorial team. Each of the impressions describes different version of the Anthropocene, from a display presenting the history of the Anthropocene through objects from the museum's collection, an exploratory space to investigate the condition of life in this geological epoch, to presenting the concept as a tool to show the uneven interplay of forces shaping the relationship of human and nonhuman beings.

Inside the exhibition, a wall was constructed out of cardboard encasing a selection of objects from the museum's collection. The wall presented a history of the Anthropocene tracing its origins to the industrial revolution, a specific history told through milestones of technological advancements, with the added emphasis on environmental impact. [Fig. 2]

As you entered through the wall, the visitors were faced with six platforms representing different themes intended to reflect the current situation of living in the Anthropocene. Differing from the wall's historical approach, visitors could walk from one platform to the other in no particular order, explore and experience a variety of topics and concerns of the present and future condition of the planet, through diverse objects, artworks and displays. The spatial exploration highlighted a distinctive

Fig. 2. The Wall of Anthropogenic Objects at the Deutsches Museum exhibition featured objects from the museum's collection. Paper flowers made by visitors in the foreground. Photo by the author.

character of exhibition spaces, the visitor's performative encounter with diverse media and material. The design and layout of the platforms emphasised an exploratory approach to the Anthropocene, so instead of presenting a single narrative the display design enabled exploration of the world's current situation of rapid changes and uncertain futures. The examination revealed the different methods and techniques museums have at their disposal to engage with the challenging and vital task of rethinking the relations between nature and culture. Locating three versions in a single exhibition reveals the complexity of the Anthropocene as a framework for museums and also highlights the possibility of addressing it in different ways simultaneously.

A situated and flexible framework

The third article analysed how the Carnegie Museum of Natural History embraced the Anthropocene as its 'major theme', weaving the notion into the whole fabric of the organisation, affecting collection and research practices, and communication activities. The article described six accounts of activities and initiatives within the organisation revealing how institutional change takes place on many levels simultaneously, where different elements connect, overlap, and even contradict each other. Using assemblage theory the concept emerged as a situated, open, and flexible framework that holds together elements that engage with questions about the interconnectedness of nature and culture, and human impact on the planet. The six accounts included the strategic plan for the museum and deliberations of senior management on the concept, an exhibition on the Anthropocene, an educational initiative that emphasised community engagement, col-

lecting activities from outside the museum, a research project in botany at the museum, and new means of extracting data about anthropogenic change through the interpretation of artworks. Tracing the contributing processes provided an insight into the assembling of a major theme that is intended to set a new trajectory for the museum to research, interpret and communicate the multifarious impact of human activity on the planet. While the strategic plan for the museum introduced the Anthropocene in simple unproblematic terms, the different actions and ideas described in the article unveiled nuanced perspectives contributing to a flexible and situated Anthropocene at the museum. The Anthropocene assemblage at the Carnegie Museum of Natural History appears to hold together diverse approaches, activities and actions that engage with environmental issues in numerous ways, on different scales and through multiple sets of analysis. Using assemblage theory to analyse the museum provided a better understanding of the fluidity of museum work. Seeing museums as complex sites where different disciplines, methods and practices meet, is an important step to take when analysing how museums take up the imperative task of engaging with the global environmental crisis.

Many different Anthropocenes

The thesis concludes that the Anthropocene emerges as a flexible framework enabling museums to rethink their approaches and combine different types of objects, research, collections, and educational activities. The flexibility can be contributed to the ongoing discussion on the concept's temporal scope and significance. It is not yet an official time period of the Geological Time Scale and the Anthropocene discourse stretches the concept across disciplines and takes many

forms, from reinforcing notions of control and stewardship of nature to questions of environmental justice and recognising nonhuman vitality. This opens up for innovative approaches, as the cases presented in the thesis show. The analyses have revealed that the concept enables museums to establish a synergy between artistic initiatives, natural and cultural history, reunite nature and culture in their work, and put emphasis on the agential capacity of museum objects. In one way or another, the museums assembled the Anthropocene adapting pre-existing material and discursive elements to new ones brought forth from the discussions surrounding the concept. The Anthropocene emerges as a situated form and by revealing the heterogeneous elements behind the assembling processes the articles contribute to the field of museology with the analysis of museums as complex sites where different disciplines, theoretical approaches, and practices meet.

Throughout my research I found that the more diverse resources museums invest in assembling the Anthropocene, the more nuanced the assemblage becomes. The Anthropocene has rightly been criticised for foregrounding human impact as a species act, ignoring the complex structural and cultural power relations that lie behind the disproportionate contribution to the global environmental crisis. Grasping the complex implications of climate change, the effects of human impact can take museums in different directions. Connecting the heterogeneous elements of diverse expertise, from researchers, educators and curators, museum practices of collection management and display design, and objects and ideas can lead to innovative assemblages that challenge traditional assumptions and open up for fruitful dialogues about the complexity of life in the Anthropocene.

Bokmeldinger

Torild Gjesvik 2018. *Fotograf Knud Knudsen. Veien, reisen, landskapet*
Oslo: Pax forlag. 269 sider, illustrert

Anmeldt av Eva Reme, UiB

Fotograf Knud Knudsen. Veien, reisen, landskapet, er en spennende og fascinerende bok som er vanskelig å legge fra seg før siste side er lest. Det skyldes tema og det rike billedmaterialet. Gjennom bokens 269 sider er det gjort plass til drøyt 160 bilder; de fleste er selvfølgelig Knud Knudsens egne fotografier. Dette er en bok som skiller seg fra de tidligere vakre presentasjonene av Knudsens bilder, henholdsvis bøkene *Det norske landskap* (Digranes, Greve, Reiakvam 1988) og *Knud Knudsens album* (Dreyer, Eriksen 2015). Dette er praktverk som på ulike måter viser en bredde av Knudsens produksjon. Gjesvik har vært langt mer selektiv og valgt fotografier der motivene i hovedsak er knyttet til veier som slynger seg inn i bratt norsk fjellnatur. Når permene lukkes er det bilder av fjell, stein, stup og buktende veier som har festet seg på netthinnen.

Når det gjelder bokens struktur, har den på konvensjonell biografisk vis en innledning relatert til barndommens steder og oppvekst. Her introduseres Odda, Tokheim og Bergen samt en etter hvert dedikert fruktdyrker med eplekjerner i lommen og kameraet innenfor rekkevidde. Han kommer til å foreta mange reiser; i de første kapitlene går veien til Tyskland der han ved hjelp av stipend studerer fruktdyrking og kurvfletting. Et av fotografiene som presenteres herfra, er redskaper fra det Pomo-

logiske Institutt i Reutlingen. Dette er gjenstander formet som en sirkel og viser tilbake til en fotograf med øye for estetikken i hverdagslige og vante ting. Kanskje er det ikke underlig at dette er en mann som skal komme til å rette kameralinsen mot bratte fjellvegger og massive fjellformasjoner. Når dette skjer, er han allerede en etablert fotograf med blant annet landskapsfotografi som spesialitet. Det er denne kategorien av fotografier som blir de dominerende når Gjesvik i fortsettelsen følger Knudsen på sine reiser inn i hovedsakelig det vestlandske dal- og fjellandskap.

I fortsettelsen er det som tittelen sier, veien, reisen og landskapet som danner progresjonen i boken. Bakgrunnen for disse temaene som glir inn i hverandre, er fokus i kapittel to. Her gis en innføring i utbygging av nytt veinett som binder adskilte steder sammen og gjør fjelloverganger tilgjengelige for ferdafolk generelt og turister spesielt. Skystasjoner og hoteller blir det flere av; turistekspedisjoner, nasjonalromantikk og nasjonsbygging går hånd i hånd. Visuelt kommer dette til uttrykk i *Voyage-pittoresque*-genren der fjell, breer og panoramautsikter får utfolde seg. Det gjør de også i den nye Turistforeningen som utgir reiseruter der bemerkelsesverdige steder er kartfestet og illustrert. Datidens landskapsmalere fanger opp det samme i sine bilder der også veiene har sin selvsagte og naturlige plass. Selv fulgte Knudsen både angitte ferdselsruter og etablerte billedkonvensjoner. Han var utvilsomt opptatt både av natur, veier, motiv og stemninger som hadde salgspotensial.

I kapittel tre, stiger bokens spenningskurve i det forfatteren viser hvordan Knudsen også bryter faste mønstre. I motsetning til mange av samtidens billedskapere, gjør han veiene til interessante objekt ved å gjøre dem til fotografiets forgrunn. Samtidig får også stabbesteiner, mønsteret i fjellet, søledammer og spor etter kjerrevognene i veien, sentrale plasseringer. Han tar blant annet i bruk et «nærsynt» blikk der himmel viker for vei og bratte fjellvegger. Er Knud Knudsen anti-pittoresk? spør Torild Gjesvik. Hun velger å la Knudsen stå frem som en eksperimentell billedforsker systematisk opptatt av veiens plass i landskapet.

Dette blir enda tydeligere i kapittel fire der forfatteren ved hjelp av Knudsen salgskatalog studerer fotografens vandring opp Stalheimskleiven. I motsetning til kollegaer og kjente landskapsmalere som har vært her før ham, er det ikke utlukkende utsikten som er det sentrale. Desto høyere han vandrer i landskapet, jo oftere retter han kameraet nedover dalene slik at fjell, stein, ras og veiutsnitt så å si forstørres. Det er et spennende grep Gjesvik tar ved å la veien fra dal til topp danne utgangspunkt for betraktning av bildene. På denne måten demonstrerer hun både fotografens bevegelser og bevegelige blikk.

Kapittel fem og seks er bokens høydepunkt. I kapitlet *Mærkelige veilinier* er det Knudsens forhold til ingeniørene, til moderne veibygning og til naturens krefter som er tema. Knudsen fotograferer brearmer som om de var elver i bevegelse. Fotografier som dette kan vise hvordan man kan la seg overvelde av naturen mens andre fotografier igjen viser hvordan den kan temmes. Det gjør han ved å ta fotografier der stabbestein danner et rytmisk skyggespill i veibanen eller også danner tannsnittborder langs fjellveggene. Ny teknologi muliggjør anlegning

av veier som slynger seg nedover bratte fjellparti. Fotografert på avstand, ligner veiene estetiske buede linjer i naturen. «Fjellovergangens kalligrafi» har Knudsens nevø Knut Digranes kalt utformingen av veiene. Selv peker Torild Gjesvik på hvordan disse veiene har virkning. De kommer til å danne en helt ny postkortgenre som fortsatt lever i beste velgående.

Veiens kraft og fjellets tyngde kommer for alvor frem når Gjesvik i kapittel 6 presenterer Knudsens fotografier fra Brattlandsdalen i Suldal. Motivene er storslagne. Her er det bilder av opprevne og spisse fjellsider så vel som buede nesten myke fjellformasjoner. I andre bilder presses fjell og stein mot hverandre slik at krefter og bevegelser blir påtakelig. Det er lite luft, lite himmel, lite vegetasjon og lite mennesker langs veiene. Forfatter tar så opp 1800-tallets interesse for nettopp fjell og stein. Hun viser til nye geologiske undersøkelser og hvordan geologi blir egne kapitler i reisehåndbøkene. Fjellformasjoner som presser seg mot og forbi hverandre blir til erkjennelse av at både fjell og stein er i bevegelse, og jorden er ufattelig gammel. Like fullt, det er først nå, i Knudsens tid, at menneskene griper inn og gjennom veier, broer og tunneller forandrer fjellandskapet på sin måte. Kapitlet har overskriften *Geologisk dyptid og teknologisk nytid*. Det er en spennende og svært dekkende tittel.

I de avsluttende kapitlene har Gjesvik sammen med Knudsen forlatt den vestlandske fjellverdenen. Nå sammenfattes Knud Knudsens fotografiske foreningsliv i Bergen samt hans siste tid der endringene som skjer i hans hjemtrakter i Hardanger vektlegges.

Knud Knudsen. Veien, reisen, landskapet, er en innholdsrik bok. Den gir en kortfattet oversikt over den fotografiske utviklingen som fant sted i andre halvdel av 1800-tallet. Gjennom malerier og litografier

gir hun glimt av datidens landskapsgenre og formidler blikk og forestillinger knyttet til norsk natur. Gjesvik trekker frem perspektiv, dybde og lag i bildene og viser dermed også til komposisjoner og dimensjoner i fotografiene. Uten å være påtvingende løfter hun frem detaljer og strukturer i bildene som en betrakter kanskje ikke ville ha oppdaget uten hjelp. Slik styrer hun opplevelser og forståelse av bildene, men aldri på en dominerende måte. Det er stadig rom for leser til å oppdage nye ting i fotografiene, og å skape egne tolkninger; ikke minst er det rikelig anledning til bare å la seg fascinere over former, mønstre og egenartede motiv.

Ved å poengtere normene for den etablerte landskapsgenre, kommer det frem hvordan Knudsen som kunstner og fotograf på sin måte rapporterte om nasjonale moderniseringsprosesser som inkluderte etablering av infrastruktur, teknologisk og næringsmessig utvikling. Han trakk også inn moderne aktører som turistene, ingeniørene og lot seg utvilsomt inspirere av vitenskapelige representanter som geologer. Vei- og nasjonalbygning er to sider av samme sak og betraktet fra vår tid, kommer det tydelig frem hvordan Knud Knudsen er blant pionerene når det gjelder komposisjon av kulturhistoriske veibøker.

Søkelyset på veien og fjellet fremhever grenseoppgangene mellom natur og kultur og ikke minst integrasjonen mellom materialitet og menneske. Det handler ikke utelukkende om menneskets erobring av naturen og naturens grep om menneskene. Veienes virkningskraft generer nye billedmotiv. Boken utmerker seg ikke gjennom teoretisk dybde. Like fullt, ved å krysse delelinjene mellom det foranderlige og stabile, det menneskelige og materielle, er dette en bok som aktualiserer moderne forskningsperspektiv.

Torild Gjesviks hensikt med boken har vært å «vise det nære samspillet mellom reisene han foretok, veiene han reiste på, landskap han reiste gjennom og bildene han tok». Hun er kommet vel i mål med en bok der massive krefter er konkretisert og der veier og fjell kan oppleves som noe sanselig, noe bevegelig, noe hardt og til med mykt. Språk og struktur bidrar også til at boken henvender seg til en bred og variert leser-skare som ganske sikkert vil komme til å ta, føle og å betrakte ikke bare veier, men også fjell og stein på nye måter!

Brita Brenna, Hans Dam Christensen & Olav Hamran 2019. *Museums as cultures of copies: The crafting of artefacts and authenticity.* London & New York, Routledge, 274 s.

Anmeldt av Magnus Rodell, Södertörns Högskola

I mitten av 1700-talet resonerade Johann Joachim Winckelmann kring den förnäma enkelhet och den tysta storhet han upplevde sig möta när han studerade antika gipskopior. När Winckelmann var verksam i Rom beskrev han den klassiska konstens uppgång och fall genom att studera romerska kopior av förlorade grekiska original, som oftast var utförda i marmor eller brons. I detta fanns ett slags erkännande av att unika konstverk alltid har modifierats och kopierats.

År 1900 inledde den brittiske arkeologen Arthur Evans sin utgrävning på Knossos. Ett av de första och mest spektakulära fynden var ett slags kungatron som Evans kallade Minostronen. Denna tron var bara ett av mängder med fynd som ledde till Evans rekonstruktion av palatset på Knossos. Just tronen kom snart att bli före-

mål för flera kopior. Inte minst skulle snart trärepliker återfinnas i Evans egen matsal i Oxford.

Alltsedan Erdogan fick en mer framskjuten roll i turkisk politik har högtidlighållandet av den osmanska erövringen av Konstantinopel år 1453 fått en allt centralare roll. År 2009 – med aktivt stöd av Erdogans parti – öppnade museet Panorama 1453. Museet innehåller mer än 1000 målade figurer och repliker på olika typer av vapen. Kring detta museum har offentliga stridigheter utspelas kring hur det förflutna kan framställas och vilka anspråk dessa framställningar kan ha.

Vad har då dessa tre heterogena exempel med varandra att göra? Alla tre återfinns bland de sjutton bidrag som utgör antologin *Museums as cultures of copies: The crafting of artefacts and authenticity*. Redaktörer är Brita Brenna, Hans Dam Christensen och Olav Hamran, verksamma i gränslandet mellan humanvetenskap och museipraktik. Nyligen förklarade den förra chefen för Metropolitan Museum of Art i New York hur han såg på museers samtida roll och uppdrag. Inte minst är museer platser där autenticitet kan upplevas. Han inskräpte: “We live in a world of reproductions – the objects in museums are real.” (1)

Denna formulering svarar mot den vida sprida föreställning som cirkulerar inom både museietablissemangen och populärkulturen. Under mer än 150 år har museer framställts som ett slags viloplatser, platser där det är möjligt att dra sig undan modernitetens ständiga malströmmar. En av förutsättningarna för detta är olika typer av autentiska föremål. Dessa skulle bidra till besökarens kontemplation. Den övergripande ambitionen för antologin *Museums as cultures of copies* är att genom en rad varierande bidrag utmana denna livskraftiga föreställning.

I det tidiga 2000-talet har autenticitet i allt högre grad kommit att ersättas av till-

gänglighet när museiföremål skall värderas. Allt det digitala teknologier och sociala medier inneburit gör också att museers roll som kulturarvsinstitutioner har förändrats. Antologin syftar till att visa den återkommande närvaron av reproduktionstekniker i museers verksamhet. Bidragen utgörs av empiriska och historiska studier av hur “copying practices and copied objects have furnished museums and collections throughout European history” (5).

Termen kopia används i antologin både som ett analytiskt begrepp och som benämningen på det som empiriskt studeras. Genom att använda kopia som analytiskt begrepp finns möjligheten att skapa ny förståelse av samlingar, samlande och andra museipraktiker. Och genom att empiriskt studera en rad olika kopieringspraktiker och varierande typer av kopior som återfinns i museer är ambitionen att nå fram till nya insikter om vad som utgör ett museiföremål. Antologin är organiserad i fyra olika tematiska delar: “Copying and modelling”, “Copying: Mobility and instability”, “Copying: Body, life and death”, “Copying: Text as/of thing” och avslutas med ett kapitel som blickar framåt, mot kopiors roll i framtidens museer.

Som redan påtalats hämtas exemplen från olika såväl historiska som geografiska sammanhang. Det tidigaste bidraget återfinns i Anne Eriksens kapitel som skildrar Hans Lilenskiolds europeiska *grand tour* under andra halvan av 1600-talet. Lilenskiolds samling av erfarenheter och observationer gör det möjligt att studera relationen “between copies and copiousness in the early modern period” (208). Vår omedelbara samtid studeras i Joanna Iranowskas och Bodil Axelssons bidrag. Iranowska studerar den re-branding process som Munch-museet i Oslo genomgått på 2010-talet. Axelsson undersöker hur tre olika

svenska museer har använt sig av sociala medieplattformar och hur detta gjort det möjligt att göra stora delar av samlingarna tillgängliga online, med alla de konsekvenser detta får för relationerna mellan kopior, reproduktioner och original.

Genom bidragens analyser och diskussioner av allehanda typer av artefakter erbjuds läsaren en rad historievetenskapliga såväl som museologiska och kulturanalytiska insikter. Sammantaget finns det en god balans mellan det teoretiskt-principiella och det mer empiriskt handfasta i de olika bidragen. Mari Lending slår i sitt kapitel fast att original och kopior inte bör ses som motsatser utan snarare att de kompletterar varandra. En reproduktion kan visa sig vara innovativ och utgör också en artefakt i sin egen rätt och bör sålunda göras till en del av konstens och arkitekturens historia. Hans Dam Christensen understryker i sitt kapitel att han inte intresserar sig för att hitta en rigid definition av begreppen kopia eller original, utan att snarare fokusera “on the ongoing instability between them” (118).

Vidare belyses också hur olika värderingssystem är djupt inbäddade i sina historiska sammanhang. Felix Settler och Anna Simandiraki-Grimshaw visar hur replikerna i Humboldt universitetets Minoisk-mykenska samling inte sågs som viktiga att rädda undan andra världskrigets bombningar. Just för att de var repliker. I Östtyskland aktades vidare repliker inte alls högt, särskilt inte de utförda i gips, då de sågs som exempel på “a bourgeois tradition of representing the past” (104).

Museums as cultures of copies är en mycket innehållsrik antologi. Genom 17 bidrag författade av 23 personer möter läsaren en mängd exempel hämtade från mängder av varierande sammanhang. I bidragen förs också begreppsliga och teoretiska resonemang, resonemang som sedan på

ett förtjänstfullt sätt får operera för att fördjupa förståelsen av det som studeras. Läses antologin som en helhet kan den empiriska rikedom bli överväldigande och det blir svårt att hålla isär alla exempel. Detta är emellertid något som gäller antologigenren i stort. Med detta sagt kvarstår faktum att antologibidragen på ett mycket förtjänstfullt sätt visar hur förståelsen av vad en kopia, en replik, en modell och ett original är, aldrig varit entydig eller statisk, vare sig i det förflutna eller i vår samtid.

Red.anm: Bokmeldereren ble forespurt av 2019-redaksjonen.

Optegnelser. Isak Sabas folkemminnesamling / Čállosat. Isak Saba álbmotmuitocoakkáldat
Ed. Line Esborg 2019. Oslo: Scandinavian Academic Press, Pp. 301.

Reviewed by Thomas DuBois, University of Wisconsin-Madison

“Jeg er saaledes en blanding av sjøfin, fjeldfin, enarefin og skoltefin/Mun lean dasto mearrasápmelaš, boazosápmelaš, anársápmelaš ja nuortalaš seaguhus” (I am a mix of Sea Sámi, Mountain Sámi [Reindeer Sámi], Inari Sámi and Skolt [Eastern] Sámi); Norwegian text page 43; Sámi text page 13; English translation by present reviewer). So states the multi-talented and enterprising Isak Mikal Saba (1875–1921) writing in Norwegian, and describing to the leaders of the Norsk Folkemminnesamling (NFS) his unique qualifications for undertaking folklore documentation in the Varanger and Skolt Sámi areas of Eastern Finnmark. Saba’s self-characterization reflects his diverse familial and personal history, a background that prepared him admirably for the important roles he played in turn-of-the-twentieth-century Sámi

history. Saba is perhaps best known as the first Sámi person elected to parliament in any of the Nordic countries. He served as an MP for the Norwegian Labour Party for two terms, in 1907–09 and 1910–12. He is also famous among Sámi as the composer of the Sámi national anthem *Sámi soga lávlla*, which he wrote in 1906 for the first Sámi-language newspaper *Sagai Muittalegje*, edited by his school companion and fellow activist Anders Larsen (1870–1949). (The song was adopted as a national anthem for the Sámi people in all the Nordic countries in 1986.) Particularly in the last years of his short life (he died at the age of 46), in keeping with his work as both a cultural leader and an educator, Saba worked assiduously to document Sámi folklore, providing some six hundred written notations (*optegnelser/ čállosat*) of items of Sámi narrative, song, belief, custom, place-name lore, and other traditions, which were submitted to the NFS at the University of Oslo over a nine-year period, particularly between 1917 and 1921. Line Esborg's newly edited anthology of a robust selection of these records includes ample facsimile images of Saba's meticulous notations, particularly of his musical transcriptions. It presents many materials that have never been published before, particularly excerpted from Saba's prodigious collecting work among Skolt Sámi people in Norway, the Soviet Union and Finland. Saba's North Sámi accounts, gathered closer to his home in Várvggát/Vardø, display his careful reproduction of local Varanger dialects. The anthology contains multiple photographs taken by Saba during his fieldwork and includes both an introduction by Line Esborg of NSF (Sámi text 9–37; Norwegian text 39–72) and an afterword jointly written by Marko Jouste, Markus Juutinen, and Miika Lehtinen of the University of Oulu (283–291; 293–301). For the student of Nordic cultural history, the

scholar of Sámi culture, or the folklorist/ethnomusicologist, *Optegnelser/ Čállosat* is a treasure-trove. It should be acquired by every research library with an interest in Nordic ethnography. It would also prove enlightening and entertaining to a generalist reader and could be profitably used in Norwegian- or Sámi-language courses focusing on folk narrative and belief.

Saba's Sámi identity and linguistic skills made him both a valued source for the leaders of NFS Knut Liestøl and Reidar Th. Christiansen and yet somewhat of an enigma, as Esborg notes. With Konrad Nielsen's assurance that Saba was fully capable of conducting fieldwork among Skolt Sámi, the NFS was eager to employ Saba as a fieldworker, with the aim of preserving for posterity records of what the NFS regarded as fast-disappearing Sámi oral traditions (21; 49–50). Saba's aims, in contrast, seem to have been more focused on the present: he hoped to use his materials to create publications for use in school classrooms and to serve the needs of a present-day Sámi or broader Norwegian community. Such was certainly the case with his book on Sámi placenames, *Om sammensatte lappiske stedsnavn*, from 1920. Liestøl and Christiansen seem not to have responded with particular interest to Saba's plans for a book of Sámi folktales rewritten or edited for children. Many of his notations were eventually incorporated into Just Knut Qvigstad's four-volume *Lappiske eventyr og sagn*, which appeared from 1927–29, and which became an important source for Christiansen's influential *Migratory Legends*, which first appeared in 1958. In this sense, Saba's deeply localized and Sámi-centered ethnographic work became tied to the broader comparative and universalizing tendencies of the era's historical-geographic folklore studies, where individual per-

formers and local versions became mere data points in wider examinations of the spread and adaptation of folk narratives. Any user of Christiansen's influential legend index will be amply aware of the prominent role "Lappish" variants play in Christiansen's systematization of legend material, yet it is sobering to consider how little effort seems to have been made at the time to share archived materials with a Sámi public in the ways we today view as essential within frameworks of "engaged research." Esborg's edited anthology seeks to redress this failing, making Saba's lively and readable recorded materials easily accessible to readers competent in either North Sámi or Norwegian.

As Esborg indicates in her introduction, Saba conducted his collecting work from his home base in Várleggát/Vardø (11; 41), to which he had moved after his time in the Norwegian capital. Much of his collecting work took place during summer and Christmas holidays, when Saba was free from teaching duties. Bouts of poor health often delayed or prevented his fieldwork, but nonetheless, he managed to make a number of important fieldwork expeditions, collecting materials in Syltefjord, Unjárga/ Nesseby, Njauddám/Neiden, Paččjokk/Pasvik, and other locales. His fieldwork also included at least three trips across the border to Skolt Sámi communities in the Soviet Union and Finland, including to Boris Gleb, Suõ nn'jel/ Suenjel, and Notosero (28–32, 60–63). War, shifting national boundaries, massive immigration, industrialization, and assimilative pressures were all rapidly transforming North Sámi and Skolt Sámi communities of the region, making Saba's materials both significant and at times poignant. The materials presented here can be read alongside more recent retrospective works on Skolt Sámi culture in particular, including Katja Gauriloff's fascinating 2016 documentary

Kuun metsän Kaisa (Kaisa's Enchanted Forest) regarding the relationship between Kaisa Gauriloff and the Swiss folktale collector Robert Crottet, or the various displays of the Ävv Saami Muzei, a museum dedicated to Skolt Sámi culture and history, which opened in Neiden in 2017.

The anthology's materials are grouped into four sections: Section 1 Tales, Beliefs and Dreams (75–93); Section 2 Narratives from the Varanger Fjord region (97–150); Section 3 Skolt Sámi Legends and Tales (155–214); and Section 4 Sámi Songs (219–271). One of the exciting elements of reading Saba's records is the opportunity to reconnect with the local and individual within Sámi culture, at a time well before the development of an official Skolt Sámi orthography and before widespread literacy in any Sámi language. Saba was intensely interested in the actual lives of his community members, and he includes details on all sorts of daily activities, so long as the people doing the work are Sámi. Some of the records he produced consisted of reminiscences of lore he heard in his childhood or from friends, family members and associates. Typical is his notation of "Gátto-vissa. Laulljuvvu uccamanašidi/ En vise om katten" [A song about the cat, sung to small children] (91–92), which he identifies as a song he heard from his grandmother during his childhood. Saba provides a melody for the song as well as texts in both North Sámi and Norwegian, and provides in so doing a glimpse of the kinds of music that farming Sámi shared with their children at the end of the nineteenth century.

In Sections 1–3, folklorists interested in particular genres of Sámi legendry will find tales of giants, mermaids, revived drowned beings (ravgga), spirits of the dead, human-sized underground beings (gufittarak), tiny underground beings (akkalaggak) *noaidit*

and *noaidi* spirits, stállo, omens, dream meanings, wolves and wolf traps, frogs, snakes, animal transformation, and hidden or outright thieves. In Section 4, ethnomusicologists interested in the *leu dd* genre will welcome the materials that Saba collected in Paččjokk in 1918, along with the very informative afterword essay by Jouste et al. on details of Saba's notations and renderings of the Skolt Sámi texts he provides.

At the close of Section 3, Saba reproduces Andrej/Ondrej Jakvitsch Romman's recollection of meeting the ghost of a former girlfriend many years after her death (213–214). Born in 1857, Ondrej was 63 at the time he was interviewed by Saba on August 19, 1920. Ondrej notes that his relationship to the girlfriend had come to nothing: she and he had each eventually married other people and had lived their lives out far apart. But now, eerily, the former girlfriend appeared to Ondrej one night when he was making dinner in a hunting cabin, expressing her desire to see him one more time and answering his questions (rather inconclusively) concerning various of Ondrej's dead family members. Ondrej states in conclusion: "Die læm monge sakkettallam jamiš" (So I have also had a conversation with the dead; 214). In a certain sense, Ondrej speaks for every reader of Esborg's evocative and intriguing anthology, as the materials of Saba's *Optegnelser/ Čállosat* connect us with the lively world of narrative, music-making, belief, and socializing of early twentieth-century eastern Finnmark, as well as with the neighboring Skolt Sámi regions of Finland and the Soviet Union. Through them, we can glimpse and appreciate, however dimly, the rich and complex Sámi world of the day, a world that Isak Saba was passionate about preserving and promoting in the present.

Mads Langnes 2018. *Utskiftningsrett og gardsskipnad – innmarksutskiftingar, tun og teigblending i tre ulike landslutar*. Oslo. Novus forlag. 531 sider.

Anmeldt av Maren Kværness Halberg, Anno Museum

Boka er en omarbeidet versjon av doktorgradsavhandlinga Mads Langnes forsvarte ved Det humanistiske fakultetet, Universitetet i Bergen i 2015. Den tar for seg innmarksutskiftinger og undersøker og drøfter omfanget av, årsakene til og virkningene av dem i de tre områdene Lom (Nord-Gudbrandsdalen), Ullensvang (Hardanger) og Veøy (Romsdal).

Tidsmessig starter undersøkelsene i 1859, med innføringen av den nye utskiftningslova av 12.10.1857. Den øvre tidsgrensa er satt til 1920, i det tidsrommet da endringsprosessene fra teigblending til konsolidering av innmarka stort sett ble avsluttet i det meste av landet. Langnes undersøker og drøfter hvordan tre utvalgte områder stemmer med de mer lange og nasjonale strukturene. Han sammenligner også med nabolandene for å se om de norske utviklingsreformene var en del av de allmenne agrare utviklingslinjene i Nord-Europa. Boka drøfter ulike teorier om hvorfor utskiftningsprosessene kom. Det er da særlig Sigurd Rysstads forklaringsmodell i hans doktoravhandling fra 1988 som Langnes undersøker. Rysstad hevder at bøndene valgte en organisasjonsform som ut fra forholdene medførte en mest mulig effektiv bruk av knappe ressurser, og at de søkte å oppnå det som til enhver tid svarte seg best. Sentralt i Rysstads forklaringsmodell er tilgangen på teknologi og markedsmuligheter.

Utskiftningsrett og gardsskipnad er delt inn i seks hovedkapitler. I det innledende

kapittelet beskriver Mads Langnes innmarksutskiftninger som forskningstema og presenterer problemstilling og avgrensning for undersøkelsen. I det andre kapitlet blir gardsordninger, jordfelleskap og tunfelleskap belyst. Dette kapitlet har også mange begrepsavklaringer. Det tredje kapitlet er viet utskiftningsrett og utskiftningsvesen. Det er norske forhold som har hovedfokus, men Langnes gir også et overblikk over utskiftningsreformer i andre nordeuropeiske land. I det fjerde kapitlet går Langnes spesifikt inn på innmarksutskiftningene i de tre utvalgte områdene Lom, Ullensvang og Veøy. Hamskiftet i bondesamfunnet er viet et eget kapittel. Boka avsluttes med et kapittel for sammenfatning og konklusjon. Mads Langnes støtter Sigurd Rysstad i at en sterkere vekt på økonomisk nyttemaksimering hos bøndene var en viktig årsak til innmarksutskiftningene. Men Langnes mener at omfanget og gjennomføringstidspunktet for disse utskiftningene like mye må vurderes ut fra en vekselvirkning av andre sosiale, økonomiske og kulturelle samfunnsvariable. Den solide oversikten over kilder og litteratur er en nyttig samling for den som vil lese mer om emnet. For hvert kapittel gjør han greie for hva som er målet med kapitlet og avslutter med sammendrag. Dette gjør boka lettere å lese.

Boka er gitt ut i skriftserien til Institutt for sammenlignende kulturforskning og fungerer antagelig best nettopp i denne sammenhengen. Jeg mener imidlertid at boka også bør kunne leses som en selvstendig bok, og jeg har vurdert boka ut fra hvordan jeg mener den vil fungere for kulturfaglige og kulturhistoriske interesserte lesere. Jeg har særlig hatt i tankene hvordan boka kan brukes av museer som formidler norsk agrarhistorie og bondekultur.

I denne sammenheng er boka viktig da den definerer et fagfelt som bør være et

viktig bakteppe for formidlingen i disse museene. Langnes har lagt stor vekt på oppbyggingen av en helhetlig kunnskapsplattform for å kunne teste ulike årsaks- og forklaringsmodeller. Det er nettopp denne plattformen det er viktig å ha med seg i museenes formidling for å unngå at lokale enkelthendelser blir tatt ut av sin sammenheng og brukt til å understøtte personlige holdninger og synspunkter.

Utskiftningene av jordsameie og oppløsning av de store fellestunene gav dyptgripende endringer i mange forhold på landsbygda. Med denne boka vil formidling om temaer fra byggeskikk til hygiene kunne få en enda mer spennende og interessant vinkling. For å forstå vår egen nære historie er oversikten Langnes gir nyttig og interessant lesning.

Ei så interessant bok hadde fortjent å bli trykt med en større og lettere lesbar skriftstørrelse. Boka er skrevet i en fin språkdrakt. Men om en i enkelte tilfeller hadde brukt mer moderne og allmenne ord og uttrykk, kunne dette vært med på å gjøre innholdet mer tilgjengelig. Langnes har valgt ut tre områder (Lom, Ullensvang og Veøy) som han undersøker opp mot Rysstads teori om betydningen av tilgang på teknikk og markeder. Jeg savner at det kommer tydeligere fram hvordan utvalget av de tre områdene er gjort. I kapitlet om «Hamskiftet i bondesamfunnet» beskriver Langnes dannelse av foreninger som sparebanker og branntrygdkasser som en overgang fra Gemeinschaft til Gesellschaft. Dette oversetter han med «en overgang fra kollektivismen til individualisme og pluralisme». Her får leserne et glimt av at personlig ståsted hos forfatteren overskygger den resonnerende retorikken som ellers preger boka. Til tross for disse få innvendingene, vil jeg absolutt anbefale boka for kulturfaglige og kulturhistoriske interesserte lesere. Med

tanke på museer som formidler norsk agrarhistorie og bondekultur, mener jeg at denne boka vil være til stor hjelp for å belyse mange temaer på en enda mer interessant og spennende måte.

Hanne Marie Johansen 2019. *Skeive linjer i norsk historie – frå norrøn tid til i dag*, Oslo: Det Norske Samlaget, 247 sider.

Anmeldt av Hans Wiggo Kristiansen,
OsloMet-storbyuniversitetet

Dette er akkurat hva skeiv historieskriving trenger nå, tenkte jeg da jeg ved inngangen til et nytt tiår leste Hanne Marie Johansens bok *Skeive linjer i norsk historie*. Johansen har skrevet en bok som rydder, systematiserer og sammenstiller – om ikke alt, så i hvert fall det meste av – det banebrytende arbeidet som er gjort innenfor skeiv historieskriving i Norge de siste 30 årene. Det er gjort på en grundig og faglig etterrettelig måte, i tett samarbeid med Skeivt arkiv, en avdeling ved Universitetsbiblioteket i Bergen som jobber med å ta vare på, dokumentere og formidle skeiv historie eller LHBT-historie. Denne boka bør være obligatorisk lesning for alle som går i gang med nye forskningsprosjekter og vil sikkert også stimulere til ny forskning om skeiv historie. Kort sagt, dette er ei bok som samler og konsoliderer et fagfelt som lenge har vært fragmentert og preget av teoretiske og personlige motsetninger.

Forfatteren, Hanne Marie Johansen, er historiker med doktorgrad fra Universitetet i Bergen. Hun har bred erfaring fra forskning om kjønns historie, familiehistorie og retts historie i Skandinavia og har tidligere forsket på blant annet separasjon og skilsmisse i Norge i perioden fra reformasjonen og fram til 1900-tallet. I dag tjenestegjør

hun som førsteamanuensis i humanistisk kjønnsforskning ved Senter for kvinne- og kjønnsforskning ved UiB og er første bibliotekar ved Universitetsbiblioteket ved samme universitet.

Boka er organisert i sju kapitler. Det første, *Skeiv historie*, gir en lettlest innføring i sentrale begreper som skeiv og skeiv teori, og i debatten som har vært rundt disse begrepene. Her sier forfatteren at boka skal omhandle både realhistorien og historio-grafien, altså forskningen på skeiv historie og hvordan den har vokst fram og utfoldet seg i Norge, særlig siden 1990-tallet. Det andre kapitlet omhandler skeive fra seinantikken og fram til 1850. Her vies mye oppmerksomhet til omtale av likekjønns seksualitet i norrøn mytologi og kultur og til hvordan homoseksualitet er blitt håndtert i norsk lovgivning og av den katolske og siden protestantiske kirka opp gjennom middelalderen og fram til tidlig nytid. Det er betegnende for kildetilfanget at de sju hundre-årene som ligger mellom 1100-tallet og 1800-tallet kun vies 28 sider, mens de knappe 170 årene som omhandles i de fire etterfølgende kapitlene er tilmålt hele nesten 150 sider. Kapittel tre, *Inn i det moderne, 1850 til 1902*, handler om utviklingen innenfor medisinsk og psykiatrisk diskurs og om samvirket mellom denne og endringer i lovverket og rettspraksisen i Norge. Kapittel fire, *Moderne tider, 1902 til 1945*, handler også i stor grad om utviklingen innenfor den juridiske og medisinske omtalen av homoseksualitet, men går i tillegg inn på skeive kulturuttrykk og skeiv selvforståelse i denne perioden. Kapittel fem, *1948-1990, Frå undertrykking til frigjering?*, beskriver i all hovedsak opprettelsen og den videre utviklingen av en interesseorganisasjon for homoseksuelle i Norge, men gir også plass til beskrivelser av hvordan den diskresjonskulturen som dominerte både organisasjons-

arbeidet og hverdagslivet etter hvert vek plassen for en mer åpen og konfronterende kultur og strategi. Kapittel 6, *Frå homofil til skeiv*, går inn på trekk ved utviklingen fra 1990-tallet og fram til i dag, med vekt på offentlige debatter rundt partnerskaps- og ekteskapslovgivning og den økte oppmerksomheten om livssituasjonen til transpersoner. Sjuende og siste kapittel, *Utsyn*, er en oppsummering med vekt på nyere forskning om blant annet holdninger og levekår.

Bokas viktigste bidrag til fagfeltet er at den samler og sammenfatter mye av det som er skrevet om skeiv historie i Norge de siste tiårene. Mye glimrende forskning på dette feltet har tatt form av master- og doktorgradsavhandlinger, eller er blitt publisert i bøker i små opplag, og har derfor i liten grad vært tilgjengelig for en bredere leserkrets. Det er særlig fortjenestefullt at forskningen til historiker Runar Jordåen og etnolog Tone Hellesund løftes fram og gjøres bedre kjent gjennom denne bokutgivelsen. Boka vil ha stor verdi som oppslagsverk, kilde og springbrett for videre forskning, og er utstyrt med et fylldig, 12-siders stikkordsregister.

Boka vil være til nytte og inspirasjon både for folk som er opptatt av skeiv historie og forskere og andre som jobber med skeiv historieskriving. Forfatteren kommer med nyanserte kommentarer til norske og internasjonale diskusjoner om hvordan skeiv historie bør forstås og skrives og introduserer leseren for internasjonale størrelser som John Boswell, Bernadette Brooten og David Halperin, bare for å nevne noen. Det er noe forsonende ved måten Johansen skriver om skeiv historie på, og selv om hun nevner de ofte opphetede diskusjonene som har vært, eksempelvis rundt Boswells påståtte essensialistiske historiefremstilling, beveger hun seg ledig i det akademiske landskapet uten å befeste seg i den ene eller andre teoretiske skyttergraven. Måten forfatteren forholder seg til stoffet på er preget

av faglig raushet og nysgjerrighet. Når det er sagt, savner jeg omtale av enkelte helt sentrale bidragsytere fra den engelskspråklige verden, blant annet Esther Newton, George Chauncey, John Howard og Matt Houlbrook.

Det er fortjenestefullt at kapittelet *1948–1990 Frå undertrykking til frigjering?* legger såpass stor vekt på den tidlige fasen av organisasjonshistorien og på hvordan homobevegelsens (som seinere er blitt til den «skeive» bevegelsen) har endret strategier og arbeidsmåter opp gjennom de snart 70 åra den har eksistert i Norge. Her framhever forfatteren personligheter som Rolf Løvaas, Øivind Eckhoff, Arne Heli, Dermot Mack og Vigdis Bunkholt, alle pionerer i Det norske forbundet av 1948, forløperen til dagens FRI – Foreningen for kjønns- og seksualitetsmangfold. Selv om boka løfter fram den betydningen den mest berømte lederskikkelsen, Kim Friele, har hatt for utviklingen av homobevegelsen i Norge og for mange av de endringene i positiv retning som fant sted på 1970- og 1980-tallet, løfter den også fram flere foregangsmenn og foregangskvinner og bidrar dermed til en rikere og mer nyansert framstilling av organisasjonshistorien.

Selv om boka på en forbilledlig måte sammenfatter mye av den norske forskingen om skeiv historie, tilfører den relativt lite nytt i form av egne funn eller nyskapende tolkninger av andres funn. Det ser ikke ut til at forfatteren selv har gjort forskning i det omfattende arkivmaterialet som finnes på Riksarkivet og Skeivt arkiv, men nøyer seg med å omtale og kommentere andres allerede publiserte funn. Videre skaper tittelen, «Skeive linjer i norsk historie», forventinger om at det her vil komme et alternativ til tradisjonelle framstillinger av «homohistorien». Disse innfris bare delvis, og de samme slagsidene som har preget tidligere historieskriving går igjen også her: Menn omtales

langt oftere enn kvinner; seksuell orientering får langt mer oppmerksomhet enn kjønnsidentitet og kjønns mangfold; straff og negative sanksjoner gis langt mer plass enn positive og positivt sanksjonerte uttrykk for likekjønns seksualitet og kjønnskreativitet. Dette henger selvsagt sammen med kilde tilfanget, men kan også skyldes at boka i liten grad forholder seg kritisk og spørrende til den frigjøringsfortellingen som homobevegelsen i Norge har gått i bresjen for.

I noen av de kapitlene som omhandler lovrevisjonsarbeidet som skjedde i Norge på 1800- og 1900-tallet savner jeg av og til at forfatteren hadde satt lovrevisjonsarbeidet og debattene her til lands inn i en videre, internasjonal kontekst. Det kan vel ikke bare ha vært ønsket om å modernisere loven som var drivkraften i dette arbeidet, men også at juristene skjelte til det som skjedde i andre land i Europa. Teksten kommer enkelte steder inn på situasjonen i andre europeiske land, men det kunne gjerne ha vært gjort mer konsekvent. Tobindsverket *A History of Homosexuality in Europe. Berlin, London, Paris 1919–1939*, av Florence Tamagne (2004) kunne ha bidratt til å gi en slik bred europeisk kontekst.

En stor del av boka (kapittel 5, 6 og 7) omhandler det som kan kalles «organisasjonshistorien», det vil si historien om framveksten og utviklingen av en homobevegelse/skeiv bevegelse i Norge i perioden fra rundt 1950 og til i dag. I framstillingen av denne historien kunne denne leseren ønsket at boka hadde en noe mer kritisk distanse til og problematisering av den framstillingen ledende personer i denne bevegelsen har gitt. Her kunne forfatteren, med støtte i de kritiske perspektivene fra skeiv teori, ha stilt flere spørsmål rundt hvordan for eksempel kjønns mangfold og ulike former for overskridende lek med kjønn og seksualitet er blitt håndtert internt til homo-

bevegelsen og miljøene rundt den i ulike tidsperioder. Selv om teksten av og til peker på konfliktlinjer og motsetninger, preges den av det jeg oppfatter som en overdreven ærbødighet for homobevegelsens identitetspolitiske prosjekt. Det som da faller ut av fokus er ikke bare mye av det skeive hverdags- og dagliglivet, men også den delen av det skeive mangfoldet som ikke så lett fanges inn av dikotomien hetero-homo, blant annet biseksualiteten og den mer undergrunnspregede delen av det skeive miljøet, eksempelvis den historiske framveksten av SM-miljøene i Norge.

Dette er ikke så mye en kritikk av Johansens bok som en liten ønskeliste over temaer historikere og andre bør fordype seg i nå på 2020-tallet. Det står virkelig respekt av den formidable oppgaven Hanne Marie Johansen har påtatt seg når hun har valgt å skrive en skeiv norgeshistorie fra norrøn tid til i dag. Denne boka legger et bredt og solid fundament for videre forskning og undervisning og er et kjærkomment tilskudd til et forskingsfelt som til nå har vært fragmentert og lavt prioritert i Norge.

Red.anm: Bokmelderen ble forespurt av 2019-redaksjonen.

Ane Ohrvik 2018. *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway. Conceptualizing Knowledge*. London: Palgrave Macmillan. 302s.

Anmeldt av post.doc Åmund Norum Resløyken, UiO

De norske svartebøkene er et unikt tekst-korpus som har spilt en viktig rolle gjennom den folkloristiske faghistorien. Som en av de helt få førstehånds kildene til praktiske, utøvende «magiske kunster» besitter de en spesiell plass blant norske folkloristiske

tekster. De er tekster tilsynelatende ført i pennen av utøveren selv, og er dermed verken anklager om bruk, som hekseprosessene, eller fortellinger om bruk, som sagnene. Svartebøkene har derfor ofte blitt brukt som kilde til folkelige magiske praksiser, enten om de har blitt forstått med grunnlag i folketro, pervertert religion eller folkelig vitenskap. Svartebokstekstene har vært kilde for å vise dem alle. Spørsmålet som tvinger seg fram i møtet med disse tekstene er hva de egentlig kan sies å være? Med hvilken intensjon er de skrevet? Flere av oppskriftene er åpenbart umulige å utføre, så hvordan skal vi forstå forholdet mellom tekst og praksis? Og kan i det hele tatt magiske kunster sies å være én ting, en enhetlig kategori?

I *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway* velger Ane Ohrvik å bredt kategorisere disse bøkens fascinerende innhold som «kunnskap» («knowledge»). Hun spør hva slags kunnskap som kommer til syne i svartebøkene og søker å finne sporene av disse kunnskapskategoriene ved å fokusere på bøkens paratekstuelle elementer; på innbinding, tittelsider, innledninger, overskrifter, osv. Det er ved å kontekstualisere disse elementene at kunnskapsregimene bøkene og deres innhold var en del av, blir synlig for leseren.

Ohrvik gjør det tydelig helt fra begynnelsen at dette er en studie som vil fokusere på bøkene selv, heller enn de oppskriftene som finnes i dem. På den måten bryter hun en lang tradisjon innen nordisk folkloristikk som ser disse bøkene som en del av en primært muntlig folkemagisk tradisjon som dermed forstod bøkene som samlinger eller kompendier av originalt muntlige magiske formler, oppskrifter og råd. Mot dette hevder Ohrvik, og som er et premiss for studien, at bøkene ble skrevet, tenkt og produsert som *bøker*. De er dermed en del av en europeisk bokhistorie og skrevet med

inspirasjon fra forskjellige genre av trykte europeiske bøker med lignende innhold. Svartebøkens slektskap til andre bokgenre kan tydelig sees på de paratekstuelle elementene som er konvensjonelle for korpuset. Videre plasserer hun disse boktekniske konvensjonene som en *kunnskapshistorie* fra det tidligmoderne Norge.

Hvert kapittel (som Palgrave Macmillan også selger digitalt hver for seg) har en tittel som peker ut et perspektiv på kunnskapen. I *Finding knowledge* gjør Ohrvik rede for materialet og egen metode for å finne kunnskap om og i svartebøkene. I *Knowledge Cultures* forteller hun om det tidligmoderne europeiske bokmarkedet og lignende genre blant trykte bøker. Hun legger spesielt vekt på svartebøkens litterære slektskap til italienske *Secreti* bøker, tyske *Kunstbuehle* og *Grimoire*. I disse genrene skjuler også resten av Orviks tittel seg, da det er bøker som samler kunnskap om henholdsvis medisin, kunster og magi. I motsetning til disse bøkene er det vesentlig at svartebøkene var håndskrevne. Ohrvik argumenterer for at den viktigste grunnen til at vi ikke finner spesielt mange trykte svartebøker i Danmark-Norge, var den strenge sensuren i riket etter reformasjonen, som holdt seg fram til Friedrich Struensee lettet på den i sin korte periode som defakto regent mellom 1770 og 1772. Den første trykte svarteboken i Danmark-Norge kom da også i 1771. Videre gjør Ohrvik rede for hvordan hun har valgt å forholde seg til datering av bøkene og gir leseren til sist et innblikk i hvem de få kjente svarteboksforfatterne var. I kapitlet *Making knowledge* begynner Ohrvik å ta for seg bøkene selv ved å studere innbinding, formater og skrivestiler. Elementene viser viktigheten av boken som materielt objekt. Svarteboken, slik vi møter den i sagnene, men da også i det arbeidet som er gjort med de egentlige svartebøkene,

viser at bøkene i seg selv uttrykte og så å si «hadde» makt. I denne sammenhengen diskuterer Ohrvik forholdet mellom sagnenes svartebok og de faktiske bøkene i hennes materiale. Kapittel 4, *Attributing Knowledge*, tar for seg det som er et av de viktigste genretrekkene med svartebøker i Danmark-Norge, deres attribuering til Cyprianus. Med utgangspunkt i dette diskuterer hun hvilken forfatterposisjon de som skrev bøkene satt seg i ved å gjøre Cyprianus til bokens forfatter.

Kapittel 5, *Identifying Knowledge* undersøker hvordan bøkene benytter genretrekk og på den måten plasserer sitt innhold som en viss type kunnskap, altså hvordan tittelsider og innledninger omtaler kunnskapen. Kapittel 6, *Situating Knowledge* ser på hvordan skriverne av svartebøkene plasserte kunnskapen i tid og sted. De paratekstuelle elementene som først og fremst blir brukt, er bøkens tittelsider og hvor og når de hevder boken stammer fra. Kapittel 7 *Instructing Knowledge* studerer innledninger og fortaler i bøkene. Ohrvik diskuterer de gjentakende henvendelsene til «den videnskabselskende» og «christne» og hvordan det spesifiserer den intenderte leser. Interessant er det at dette er bøker som er håndskrevne og uten et åpenbart marked, noe som gjør at man skulle tro at leseren og forfatteren var en og samme person. Hvorfor da benytte slike overlagte teknikker for å henvende seg til leseren? Ohrvik argumenterer for at bøkene er skrevet med framtidige lesere i tankene og at de dermed er intendert for å serielt leses og skrives. De er ment for å gis videre. Denne fascinerende tanken jobber hun videre med i siste analysekapittel, *Organizing knowledge*, som ser på bruken av innholdsfortegnelser, overskrifter og den enkelte oppskrifts overskrifter. Her viser hun hvordan innholdsfortegnelsene viser bøkene som en del av en pågående skriveprosess og

i stor grad forholder seg til en praktisk bruk av kunnskapen. Kapittel 9 *Conceptualizing knowledge* oppsummerer studiens funn og diskuterer forholdet mellom informasjon, kunnskap og visdom. Alt dette finnes i svartebøkens kunnskapsgrunnlag og Ohrvik viser dermed til hvordan en studie av deres kunnskap er en studie av variasjonen av kunnskap i det tidligmoderne Norge. Felles for bøkene, hevder Ohrvik, er et fokus på den praktiske bruken av kunnskap, men de søker å kommunisere en generell heller enn spesialisert kunnskap. Derfor reflekterer de også det europeiske liberale idealet om en generalisert utdanning, det å kunne vite litt om alt. Likevel brynes dette idealet i bøkene mot ideen om en hemmelig kunnskap. En idé som riktignok innebærer en demokratisering av kunnskap, men også en kontroll av spredningen av den. Endelig viser den møysommelige konstruksjonen av disse bøkene som bok den viktigheten deres skapere så i boken som materielt objekt, som en integrert del av den praktiske kunnskapen de var en del av.

Medicine, Magic and Art in Early Modern Europe er en viktig nylesning av en av de helt sentrale kildekorpusene i folkloristikken. Svartebøkene har vært og er sentrale som kildegrunnlag for tidligere felter som folkemagi, folkemedisin og folketro, og med Ohrviks nylesning av materialet må også den tidligere forskningen som relaterer til disse feltene sees i et nytt lys. At «tradisjonene» som har skapt folkloristisk materiale ikke kan sees uavhengig av en skriftlig spredning av kunnskap endrer også premisset for hvordan vi kan forstå fortidens kunnskapsoverføring og ikke minst grensene mellom «lærd» og «folkelig», «rasjonell» og «irrasjonell» kunnskap. Det er likevel verdt å merke seg at boken unngår å ta opp hvordan svartebøkene har blitt plas-

sert i den kunnskapstradisjonen som folkloristikken er. Boken benytter heller svartebøkene som kilde til tidligmoderne norske kunnskapskategorier og forståelser. Likevel kontekstualiseres paratekstuelle elementer ofte ved hjelp av tidligere folkloristisk forskning som har forstått magi og folketro som vesensforskjellig fra moderne tro og viten. Dermed trer heller ikke alle konsekvensene av Ohrviks kildenære nylesning så tydelig fram siden de ikke gir slipp på konnotasjonene svartebøkene som sjanger har for periodeforståelse, forståelse av «kunnskap» og på hvilken måte de er relevante representasjoner av «folkelig» kunnskap.

Ohrviks utpakking av svartebøkene gir en meget interessant innsikt i hvordan disse bøkene bør plasseres i en europeisk kunnskapshistorie. Gitt det sparsomme kilde-materialet som finnes om konteksten de ble til i, åpner hennes tilnærming perspektiver som formelig roper på videre studier av dette materialet og andre kilder som kan belyse det. Med det følger også en interessant rekontekstualisering av magi, medisin og kunster som også bør innvirke på våre egne kulturhistoriske kategorier.

Medarbeidere i dette nummeret

Thea Aarbakke, prosjektkoordinator,
Kvinnemuseet, Anno Museum
Epost: Thea.Aarbakke@annomuseum.no

Thomas DuBois,
Professor of Scandinavian Studies, Folklore,
and Religious Studies,
University of Wisconsin-Madison
Epost: tadubois@wisc.edu

Jannie Uhre Ejstrud, historiker, ph.d.
Epost: jannie.ejstrud@fredericia.dk

Mattias Ekman, Herregårdskonservator,
Østfoldmuseene
Epost: Mattias.Ekman@ostfoldmuseene.no

Guro Flinterud, forsker, Politihøgskolen
Epost: Guro.Flinterud@phs.no

Maren Kværness Halberg, førstekonsu-
lent, Musea i Nord-Østerdalen, Anno
Museum
Epost: Maren.Kvaerness.
Halberg@annomuseum.no

Dag Hundstad, seksjonsleder, Norsk lokal-
historisk institutt, Nasjonalbiblioteket
Epost: Dag.hundstad@nb.no

Hans Wiggo Kristiansen faggrupeleder,
Fakultet for samfunnsvitenskap, OsloMet-
storbyuniversitetet
Epost: hawi@oslomet.no

Signe Mellemgård, lektor, Saxo-
instituttet, afdeling for etnologi,
Københavns Universitet
Epost: signem@hum.ku.dk

Richard Natvig, religionsviter,
Institutt for arkeologi, historie, kultur-
og religionsvitenskap, Universitetet i
Bergen
Epost: Richard.Natvig@uib.no

Eva Reme, førsteamanuensis kulturviten-
skap, Institutt for arkeologi, historie,
kultur- og religionsvitenskap, Universitetet
i Bergen
Epost: eva.reme@uib.no

Åmund Norum Resløyken, post-doc
kulturhistorie, Institutt for kulturstudier og
orientalske språk, Universitetet i Oslo
Epost: a.n.resloekken@ikos.uio.no

Magnus Rodell, docent, Södertörns
Högskola
Epost: magnus.rodell@sh.se

Bergsveinn Þórsson, Postdoctoral Fellow,
Institutt for kulturstudier og orientalske
språk, Universitetet i Oslo
Epost: Bergsveinn.thorsson@ikos.uio.no

Til forfattere

Tidsskrift for kulturforskning (Tfk) publiserer originalartikler innenfor kulturhistorie/kulturvitenskap (tidligere etnologi og folkloristikk) og beslektede fagområder. *Tfk* publiserer også korte informative tekster, anmeldelser av bøker og utstillinger innenfor fagfeltet. Manuskriptet sendes til redaksjonen (se adresser foran i heftet) elektronisk som vedlegg til e-post. Alle bidrag blir vurdert av redaksjonen, og artikkelmanus også av fagfeller (*referees*). For krav til manus og standard for teksten, se:

<http://ojs.novus.no/index.php/TFK/about/submissions#authorGuidelines>

